

ק ש ת

ק ש ת

העורך :
אהרן אמיר

מזכירות המערכת :
הדה בושם

מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עִסְהֶסֶר בע"מ, רח' ביאליק 15,
קשת תל־אביב. דמי חתימה לשנה : 10 ל"י ; בחוץ־לארץ, \$7.00. חוברת
בודדת : 3 ל"י ; בחוץ־לארץ, \$2.00. כתבי־יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף
אליהם מעטפה מבוללת ועליה כתובת השולח. כל הזכויות שמורות להוצאת
עִסְהֶסֶר בע"מ.

שנה ראשונה, חוברת ג', אביב 1959

נדפס בדפוס „עתיד“, ת"א
גלוסות : תגלוף

ה ת ו כ ן :

לוסיץ (צ'ר־שוג'ץ) : אמרות	4
נסים אלוני : להיות אופה	5
יהודה עמיחי : לא מוכנים (שיר)	22
יצחק אורפז : עשב פרא	25
אלן בוסקה : סמואל בקט	38
חיים גורי : מסע (שירים)	48
ז'קלין כהנוב : אירופה מרחוק	50
עטאללה מנצור : פעמיים קפה	60
ישראל הר : פטור (שירים)	65
שמעון קריגר : איזה הוא הסוחר מוונציה ?	66
ב. גון : מצחצח נעלים (שיר)	75
אמציה פורת : פדאין	76
דרור אורון : תרגום מתוך „אגממנון” לאייסקילוס	104
בני הארץ — מנהיגות בשטח הצבאי בלבד ?	106
(סימפוזיון בהשתתפות א. אמיר, י. הררי, ע. ז'בוטינסקי, נ. ילין־מור, א. כידן, א. עופר וא. ריינר)	
אלקס זהבי : שירים על דרך	131
משה לזר : קופידון, הגברת והפייטן (ג)	132
פאול לוי : גשמיותה של המוזיקה (ג)	144
ח. חיליק : נספג בחצות	159
פייר רונדו : האומה הכורדית מול התנועות הערביות	163
נסים רוזאן : התנועה המודרניסטית באסלאם	174
אליהו גד : ישראל מול „ישראל” הרומית	186
בקרות קצרות	190
המשתתפים בחוברת	196

מאמרות לוסיין (ציו־שוג'ן)

לדעתי קשה לומר אם יש או אין דבר הקרוי תקוה. התקוה כמוה כדרך בשדה־הארץ; לא היתה דרך מעולם, אך משעה שרבים הולכים בה הרי דרך כאן.

הסינים אוהבים פשרה. אומר אתה אליהם, „החדר הזה חשוב מדי, עלינו לקרוע חלון“, ויקומו כולם נגדך, אך אם תאמר „הבה נסיר את הגג“, אִרְאוּ יתפשרו אתך ויאמרו, „הבה נקרע חלון“.

אמר אחד מידידי: „השאלה איננה אם נוכל לשמור על מורשתנו הלאומית, אלא אם תוכל המורשת הלאומית לשמור עלינו“. שמירת־עצמנו היא הקודמת. השאלה היא אם יש או אין בה כוח לשמור עלינו, ולא אם זו „מורשת לאומית“.

אותם שהיו נושאי־משרה במשטרים שהיו מבק־שים להשיב את התרבות העתיקה על מכונה; אותם שהם נושאי משרה כיום מבקשים לקיים את ה־סטאטוס קוו; ואותם שעדיין אינם נושאי־משרה זועקים לריפורמה.

נסים אלונים: להיות אופה

כאשר בא החופש הגדול, אמרה לי אמי לנסוע אל דודי המורה במושבה. במושבה בה גר דודי היתה חולפת הרכבת בין חורשות האקליפטוס ומסדקי האדמה הבצקה שבצדי הדרך אל הכרם היו יוצאים ראשים תמהים של נחשים כסופים ובבריכה שבפרדס היה צוחק הילד היפה שמת במים והלילות מלאו שיחי יסמין חרישיים. אבל אני עליתי לכיתה ז' וכבר בפסח גמרתי עם איזאקינו האופה שאעבוד במאפיית אדון ששון, בבוא החופש הגדול.

„בחופש הגדול!“ אמרה אמי ונאשה.

בערב אמר אבי: „דודך כתב מכתב. הוא שואל אם כבודו יסע אליו“.

בחדר היה חם, כי שמיכות כיסו את החלון ואת הדלת שלא יצא האור החוצה. אבי עישן סיגריות והחזיק עתון. אמי היתה עם כלי-האוכל במטבח. דודי המורה ישב אל שולחנו במושבה, טבל את עטו האדום בדיו וכתב את שמי שלי, אות אחר אות. בגינתו היתה סופה שפלונסותיה אפופים קנוקנות גפנים ושם, בצהריים, היו רוחות חמות ונואקות בולשות אחרי ומשירות בקול-שריקה ילדי קיץ שדידגו אותי. ובהרים הרחוקים של הכרמל היו עצים קופצים על פני צללי העננים המתחמקים. „דודך כותב שהכרם מלא ענבים בשלים וכבר שכחו שפכודו שרף את הזנב של החתול“.

אמי שירבבה את ראשה מן המטבח. „השד לא שכח!“ אמרה.

אך אני לא שרפתי את זנבו של החתול. דודי המורה סיפר שרפתי אם כי ידע שלא שרפתי. פעם הלכתי עד לקצה המושבה לראות את הרכבת בחלפה, והוא סיפר לאבי שמצאני בדרך לחיפה. פעם שאלתיו לשמה של נערה אחת והוא אמר בקול סודי לכל אדם, הגבר כבר אוהב. ולאחר שמשה אותי מן המים בבריכה סיפר שהחזירני לחיים, ולעתים היה מוסיף שהוציאני בחזקה מתוך זרועות המוות. לא שרפתי את זנבו של החתול אך הוא סיפר את הסיפור הזה בעליצות רבה מאד, ולא ידעתי למה. אם צד את מבטי המשתאה, היה מטה ראשו עד שפתפו נגעה בפיתמו ואז היה קורץ אלי וקוטף את תלונותי מתוך בטני. גבוה ושמן היה דודי ובדברו אלי היו מליו יוצאות מפיו מחוברות כקיר של לבנים. על כן, כשדחק בי לדבר היה קולי קמל. פעם שאלתיו מדוע מת הילד היפה במים בבריכה אך הוא לא שמע את הסיפור הזה ולא נכסף לשמוע. בערבים, בעלותי על משכבי, היה מביא לי ספר פתוח ומורה באצבע ענקית על השורה שבה אתחיל לקרוא. וגם מקפיד היה לומר תמיד, ליל-מנוחה, כאילו סגר ספר. ובכן, מדוע-זה ישב

אל שולחנו לכתוב את שמי? לאחר שסיפר את הסיפור על אודות החתול, היו חוקרים אותי אם לא שרפתי זנבות אחרים, כי רק בעיטי, אמרה אמי, הטיל השד עלינו שבע שנות עוני שאין כלב הרואה את קצן.

„כבודו בלע את לשונו?” אמר אבי פתאום.

טילטלתי את לשוני בתוך פי ונשתלח קול שעטת פרסות-סוסים אשר הוציא שוב את אמי מן הכלים שבמטבח.

„כבר אינך יודע לדבר, חצוף?” קראה לעומתי. ולאבי אמרה: „אמור לו שיסע ודי.” עכשיו עמדה בפתח והביטה בנו חליפות.

אבי החזיק עדיין בעתון בשתי ידיו. „מחר אכתוב לדודך”, אמר לי.

„מחר בבוקר אני הולך לעבוד בתנור”, אמרתי.

הוא שמט יד אחת מן העתון והפנה אלי את פניו שהזיעו. פיקת גרונו קפצה, שני נחיריו התרחבו והעתון שבידו פירפר כמו חתול אחוז בזנבו ומשתדל לקפוץ.

אני שילבתי את רגלי מתחת לשולחן, להתחזק.

„תשמע, תשמע”, אמרה אמי לאבי בהנידה את ראשה.

אבי אימץ את שתי עיניו היגעות מאד. „לעבוד בתנור?”

אמרתי: „כן. להיות אופה.”

הוא הניח את העתון על השולחן ובהפנותו אלי את כל גופו וכל פניו ראיתי כי הלכה ממנו החיבה שבה קרא אותי, כבודו. אימצתי את שרירי רגלי והזדקפתי על כסאי. יראתי פן יוציא גזר-דין כמו סכין נפיו.

„להיות אופה?” אמר.

„להיות משוגע?” אמרה אמי.

אך באזני טבעו שתי המלים שלי אשר יצאו מפי אבי. גם הוא אמר! וגם את פיו מילאו, רכות ובשלות, כאגסים ההם לפני המלחמה! פתאום, כמו כאב ענוג, יצאו מקצות המרפקים שלי, פרצו אל לחיי, הלמו ברקותי והתפתלו על גבי כתולעים חוורות, כמו שלשלאות כבדות משתקשות, כשני לצים על כלונסאות, להיות אופה, להיות אופה. כמעט קפצתי ממקומי כי חשתי בעברן בין ירכי ובין מושב הכסא, ובקשרן את שורש כף רגלי אל קרסולי הימני, פתאום כאגד עשבים רכים וצוננים, פתאום כמו חוטי ברזל חותכים את השר. להיות אופה, אבי, אמרתי אל שקערורית גרונו האפלה, להיות אופה.

„אתה נוסע אל דודך”, אמר אבי.

„לא”, אמרתי.

אמי אמרה: „לא? נחיה ונראה.”

ואני סיננתי בין שפתי בתאווה רבה: „נחיה ונראה.”

שעה ארוכה לא אמר אבי דבר. פולט היה עשן כמו אשף יגע ומתבונן בי בעדו כאילו לא ראני מעודו. באצבעות ידיו מולל את פירורי הלחם ששרדו מכל הארוחה. מוללתי גם אני. ראשו היה גדול מאד ומסתורי ועיניו כמעט עצומות. פתאום קם

ובתנועה חדה מעך את בדל הסיגריה בקופסת־סרדינים. אמי נתנה בו מבטים פוצרים אך הוא פנה אל החצר.

„מה תגיד?” אמרה לו בעברו לידה.

הוא הוסיף ללכת. „מה אני? השגעון?” ונעלם מעבר לשמיכה.

נותרנו לבדנו בחדר. היא הנידה את ראשה ואמרה: „בחופש הגדול”, וקולה היה שקט אך עצוב מאד.

*

בהוץ, ברחוב, מן השמיים עד החול, היה הקיץ בבוקר. קיץ גא וקל כמו מפרש לבן מתוח בלי סירה. קיץ מתפרקד על פני כל השכונה האפורה כמו ענק זהוב מצמר־גפן. הרכנתי את ראשי שלא יראה אותי, אך הוא גהר עלי, נשף עלי מן הקירות המטוללים, הגליש על ערפי אור פוּוּו והתנפל עלי בקרן כל רחוב כים נוצץ חורץ מיליון לשונותיו ונס. הרחבתי צעדי לבוא מהר אל התנור, אך הוא חלף בשערי והתרטט בנחירי. ילדי קיץ צהובים, גבוהים מן הבתים וערומים, פלחו בראשיהם את עלוות הדקלים הירוקות ואת הפיסות החוורות של השמים הרכים וצחוק יצא מתוך תלתליהם וגזו הרחק בטרם יבוא עד אזני. הרכנתי את ראשי שלא אראה אותם. החשתי צעדי ומרפקי חבטו בקיץ הפתאי הזה שלא יניא אותי, שלא ישבה אותי, שלא יפיה ניהוחות על רצוני העז הזה. כבר רצתי, ומצחי הגיר אגלי זיעה. פתח־החנויות השוממים הביטו אחרי תמהים, רוכבי־האופניים גערו בי ואנשים הולכים התחלחלו, אך מה יכולתי לעשות והקיץ היפה דלק אחרי לפתותני ואני גמרתי בלבי לבוא אל התנור.

פתאום חדל הכל. עמדתי על פני המדרכה, מרחק צעדים ספורים מפתח המאפיה, מול עיני, כמו ינשוף חנוט, ישבה על שרפרפה סולטנה הזקנה ושתי עיניה העוורות תלויות באור הבוקר.

היא רואה אותי, אמרתי לעצמי.

אני ידעתי שעיניה העוורות היו צופות את פני המות הסודי אשר נמתח כמו קורים חוורים של עכביש בין מפלשי הקיץ היפה הזה. אני ידעתי שבבוקר היא זוקפת את ראשה לתור בשתי עיניה העוורות את מקומו. בתוך קמטי פניה היו עקבות של מוות חי, כמו ערוה, כמו מלים.

היא לא תנית לי להיכנס אל התנור, אמרתי לעצמי.

ריח לחם נאפה יצא מן התנור כמו נהר שוטף, אבל אני עמדתי משמים מול הזקנה סולטנה העוורת. צינת הבוקר סימרה את שערות זרועותי. ברחוב נשמע קול רעמם של תריסי החנויות בהתגלגלם. נשים פרועות שער יצאו אל הגוֹזוֹטרוֹת וניערו שמיכות. שני חיילים חפזו ותרמילי־הצד חבטו בירכיהם.

פתאום קראו בשמי.

הסבתי את פני והנה אני עומד ליד דוכן־המשקאות של אברמינו קאשי, ליד דגלוני־הנייר הצבעוניים אשר התנוססו מעל למיכלי הלימונדה ועטרו את תמונותיו של אברמינו שבהן נראה הוא מתאגרף חזק ומפורסם. עכשיו היה כולו זקן מאד, מלבד עיניו הנוצצות והמצנפת הלבנה שבראשו הסב.

„לאן?“ אמר לי אברמינו קאשי וטילטל גם את ראשו בשאלה. הוא היה גומע קפה אך הספל נתחבא בין ידיו הגדולות ושפמו הצהבהב והשמיט. „לאן מוקדם כל־כך בבוקר?“

„לעבוד“, אמרתי.

„לעבוד“, אמר אברמינו ומחה את שפמו בידיו. „לך, לך, בני. מוקדם או מאוחר, לא כלנו בנים לאלוהים אחד מזור מאד?“

נועתי בראשי ואמרתי, כן, כי כך היה אברמינו מדבר תמיד.

מעטים היו האנשים ברחוב בשעה הזאת ואברמינו ישב על שרפרפו, תקע סיגריה בפית־שנהב ונעצה בפיו.

„ואיפה תעבוד?“ הוא עצם את עינו האחת והשניה ננעצה כמו זרקור בתוך עיני. אמרתי: „בתנור“. גרוני היה יבש.

הוא הפנה את מבטו אל עבר המאפיה ובראותו את הזקנה סולטנה, הסיר את המצנפת מראשו וקרא בקול חזק: „בוקר טוב, סולטנה יפתי!“ אך בקראו נטל את ידי, משך אותי אליו ואמר בזעף: „מה, פרח לך המוח? שם, בין הכלבים הארורים האלה, יסלח להם האלוהים הטוב? מהתל אתה באיש זקן?“

אמרתי: „לא, שם אעבוד. בתנור.“

„אבל אינך אלא ילד“, אמר.

סילקתי את ידי מתוך ידו ואמרתי לו: „אני גמרתי עוד בפסח עם איזאקינו לעבוד שם.“ ואחר־כך הוספתי: „איזאקינו מחכה לי.“

„איזאקינו“ אמר ונועע בראשו. „איש טוב הוא הממזר הרך הזה. קדוש, איך זה מניח אותו האלוהים הטוב בינינו, לא אבין, אבל!“

עכשיו אמרתי אל לבי, הוא מחכה לי, איזאקינו. הלא הוא שם, לבן כולה, ליד עריבת הבצק, מעבר לזקנה סולטנה. הלא אמר לי, בוא ונעשה ממך אופה גאה ואמיתי. אופה, אמר, אופה גאה ואמיתי. תניף נפה, אמר, תלוש בצק, תצור צורה ללחם שאוכלים האנשים כולם.

אברמינו קאשי שוב פנה אל פתח המאפיה ושוב קרא בקול חזק מאד: „בוקר טוב, סולטנה יקרה שלי!“ ושוב שתקה סולטנה הזקנה. הוא ליטף את שפמו ואמר בקול שורק וחשאי: „הארורה!“ ולי אמר: „שותקת! לא עונה! אבל אתמול, יאכלו אותה כנים, שלחה ידה בקערת הכסף. באלוהי הרחמים, אני אשפוך את כל מעיה! לך, בני, לך תעבוד בתנור! אם לא תפקח עיניים, היא תגנוב את נשמתך!“ הפניתי את ראשי וראיתה שם, פניה באור הצהוב וגבה באפלת הפתח. גזע עץ זקן שהשריפה חרכה אותו ולא פילתה.

„איזאקיננו מחכה לי“, אמרתי.

אברמינו קאשי קרא אחריי. „תפקח עיניים!“ אבל קולו ומבטו, דוכן־המשקאות על דגלוננו הצבעוניים, הרחוב המטולל של בוקר קיץ זה, כולם נשרו וגזו בלכתי אל עבר הזקנה סולטנה שבפתח מאפית אדון ששון. לחשתי כל הזמן את שמו של איזאקיננו אך רגלי הרעידו. חשבתי שפתאום תקפוץ משרפרפה, חדה ומתיוזה גצים, ואז תשקיף עלי במחילות המוות שמאחורי עיניה ותתיו עלי זרויף שחור אשר יצא מתוך גרונה. רצייתי לקרוא בשמו של איזאקיננו שיצא אלי ויקחני. אך הזקנה לא נעה ממקומה. סנדלי סאנו על פני המדרכה, אך היא לא נעה ממקומה. פחתי בגרוני וקמט אף לא זע. שמעתי כבר את נהם האש בתנור.

כאשר נגע בה צלי, הניעה את ראשה כאילו ביקשה לנער. דילגתי על הסף כמו חרגול.

החדר היה אפל וגבוה מאד ובתחילה לא ראיתי דבר חוץ מהלוע האדום והנועם של התנור. אחר־כך ראיתי את אדון ששון, ליד הלוע. הוא החזיק בשתי ידיו מירדה עמוס עיסות־לחם וארב בשקט ללשונות האש. פתאום דחק את המירדה וחישימה, כמו הכניס כפית ללוע של אריה כעוס, שלף אותה, והמירדה נקי. צחקתי, כי גופו היה שמן מאד, כהר, והתנועה שבה דחק את המירדה חדה וזעירה, כמו צפור. מפלי בשרו רטטו גם הם מבעד לגופיתו ורק ערפו דמם. בגב ידו מחה את הזיעה ממצחו והסיט את הקסקט שלו אל פדחתו.

„אדון ששון“, אמרתי חרש.

אך הוא היה מביט אל תוך הלוע האדום שממולו כמכשף שנתכשף. קולי נקטם בדרך ונפל. אמרתי לעצמי: בכלותו לדחוק את המירדים כולם ידחק גם את גופו שלו ויסובב בכל פינות תנורו לראות איך נאפים הלחמים, ושם ישחה בתוך גלי האש עד שירכב על גל אחד וייפלט אל חוף הלחמים האפויים, יגע וזוהר וממצמץ בשתי עיניו הזעירות. אם אמצא חן בעיניו, חשבתי, אולי ידחק גם את גופי שם. אני אחפון בשתי כפות ידי את ריח קרום הלחם השחום.

„אדון ששון“.

על הקיר המפויח שממולי היתה מודבקת כף־יד עשויה נייר־כסף ואצבעה היתה קצוצה. האצבעות האחרות היו פרושות כמו ביד כוהן מברך. מעל ליד היתה תלויה פרסת־סוסים כרוכה נייר־זהב. בשני קצותיה נקשרו ראשי־שומים. עכשיו ראיתי עד כמה היו הקירות מפויחים. בזוויות מתחו עכבישים את קוריהם אשר גם הם היו מפויחים. אפילו השולחן הקטן אליו היה מסב אדון ששון בימי־ששי, בעת שקיבל את שכר האפיה מידי אנשי השכונה בלא שיתן בהם מבט, גם הוא היה מפויח. אבל האופים היו תמיד לבנים. הפניתי את עיני אל עבר חדר האופים, אך איש לא יצא ממנו.

אלוהים, אולי שכח איזאקיננו!

כמו הפו אותי בכוח על לחיי, בערתי. האם שכח? אדון ששון דמם והזקנה סולטנה

לא אמרה דבר. איש לא יצא מחדר האופים. האם חמד איזאקיננו לצון? כמו כולם?
האם קרץ בעת אני אמרתי לו דברים מתוך לבי? האם חמד לצון?
„אדון ששון! אדון ששון!“ צעקתי.

מעודי לא ראיתי את אדון ששון גדול כל־כך כבעת שיצא לאטו מתוך האור האדום
ויישר את גוו. הוא מיצמץ בשתי עיניו הזעירות כאילו החרדתיו מחלומו. לפתע,
בדומיה שנמתחה בין שנינו, נפל קול חריקה. הסבתי את עיני לפתח ואו ראיתי
את סולטנה הזקנה ניצבת למולי, סנטרה עולה ויורד כאילו לעסה ושערות
זקנה קופצות.

„מה אתה צורח כאן כמו השד, בן־כלבים ארור!“ ידיה המאוגרפות נישאו לעומתי
כמו ידי משוגעים. קולה נתקע בי כשני זיקית והסמיק את כל גופי. „מה באת
לעשות כאן? מי אתה?“

„אני —“

„אתה!“

„אני רוצה —“

„מה? מה אתה רוצה?“

אדון ששון אמר: „מה את צועקת, אמא. זהו ילד.“

„ילד או לא ילד! אני רוצה שהוא יגיד לי מה הוא מחפש כאן?“ קולה היה צרוד
ושורק ובנשמה היו נחירי אפה מצפצפים. עכשיו עמדה סמוך מאד אלי עד כי
יכולתי להושיט יד ולגעת בקמט פניה. ריח שלא הרחתי מעולם עלה אלי משערות
ראשה, מלבושה, מן הצוואר הדק והצפוד, מן הידיים הצהובות. „פתח את פיה,
ילד! מה באת לחפש כאן?“

פתאום נפתחה דלת חדר האופים ואופה צעיר ומקומה כולו ששמו סילבאן ופיו
פעור תמיד נכנס לחדר והפיר אותי. מיד פרץ בצחוק גדול, טפח על ירכו והעלה
ענן אבק לבן אשר כיסה אותו.

„הלא זה אדירנה!“ אמר בהורותו עלי, „הלא זה ידידנו אדירנה!“ ובשרפבו את
ראשו בפתח חדר האופים קרא: „איזאקיננו! איזאקיננו!“ ובפנתו אלי שנית אמר
כאיש ממתיק סוד: „מה שלום העסקים?“

סולטנה הזקנה נשאה עיניה הכבויות לעבר נהם התנור ששם עמד אדון ששון
דומם, ידיו על המירדה הריק. אמרתי אל לבי, שמו של איזאקיננו כיבה את
חמתה. כשיבוא, תכרע על ברכיה לפניו. הוא לבן מקמח והיא נושאת את סוד המוות.

אמרתי לה: „באתי לעבוד כאן.“

היא מיצמצצה בעפעפיה. „מי הזמין אותך?“ קולה היה צרוד.

„איזאקיננו“, אמרתי חרש.

„איזאקיננו! איזאקיננו!“ היא קראה וחמתה החלה שוב לפעפע, „גם זה כבר נעשה
פטרון! ברכה ותשועה! אתה שומע, בן! יש עוד פטרון!“

אך אדון ששון לא הרים אליה את עיניו ולא אמר דבר. ששון היה בשתי ידיו על המירדה הריק, בצד הלהבה האדומה שרעבה. „היכן אזניך, בן יקירי? קראה סולטנה הזקנה אל בנה הדומם. „גזל, גזל וזדון על פני כל העולם המקולל הזה! בני שלי שורפים את לבבי! בני שלי מיחלים לראות אותי מתה ורקובה?”

ראשה ניצב איתן באפלולית כמו כידון נטוי ושתי ידיה ננעצו באוויר באצבעות פשוקות.

„למה את צועקת, אמא?” אמר אדון ששון בקול שקט מאד.
„למה היא בוכה?” שאלתי חרש את סילבאן.

„היא לא בוכה”, אמר ופיו נפער יותר עד כי נדמה צוחק. „יש לך שרירים?” אמרתי „כן” בגאווה וכבר ביקשתי להושיט זרועי בעת שנפתחה דלת חדר האופים ואיזאקיננו, נושא לוח-עץ עמוס עיסות נוצצות, נכנס חפזו והוא קורא: „תנו דרך, אנשים!” סילבאן נחפו אליו, הושיט ידו אל קצה הלוח ואמר: „ראה מי בא, איזאקיננו!”

עכשיו ראה אותי. „אה?” אמר. „מה מעשיך כאן?” עיני מלאו דמעות. אמרתי לו: „החופש הגדול”.

„מה זה אתך, איזאקיננו?” אמר לו סילבאן. „לא אתה אמרת לו להיות אופה?” הוא ניגב את ידיו בסניירו וקרב אלי. קומתו לא גבהה הרבה מקומתי. שער שחור היה לו, סרוק תמיד בהקפדה, מלא סיבים כסופים שנשתלחו גם בשפמו. לחייו היו תמיד סמוקות ועיגולים כהים עטרו את שתי עיניו המבריקות. הוא הגיח את ידיו על כתפי ובחייכו אמר: „לא שכח, הילד”.

אחר פנה אל העומדים ואמר: „פקחו עין. יש אופה חדש בינינו?” סילבאן קרב אלי, שירבב ראשו עד כי נגע בחטמי ואז פרץ בצחוק כסוס צוהל ועז. „אופה חדש?” קרא בקול גדול. „כל השכונה שואלת מי הוא?” „שמעת, ששון?” קרא איזאקיננו לעברו של אדון ששון.

אך אדון ששון החזיק עכשיו בשתי ידיו את המירדה עמוס עיסות הלחם וארב ללוצ האדום המבקש לנשוך אותו.
„מי הוא?” אמרה סולטנה הזקנה.

איזאקיננו הגיח את ידו על מתני ובהניפו ידו לעומת סולטנה אמר אלי: „ובכן, דבר! אמור לה מי אתה! לא רוצה האיש להיות אופה?” לבי הלם בכוח, אך סולטנה הזקנה הסבה את פניה אל השמש ופסעה אל פתח המאפייה. קולה החד והצרוד מלמל: „להיות אופה”.

אבל אני אמרתי: „כן”.

ובלכתנו אל חדר האופים ראיתי את ראשה המתנוצץ של הזקנה ואת ערפו העב והדומם של בנה אדון ששון ובאזני הלמו שתי המלים אשר נשא קולה החד והצרוד של הזקנה. אותו יום התחלתי להדביק על עיסות הלחם את התוויות של מאפית ששון.

בערבים, ערבי הקיץ התכולים, היה אדון ששון יושב במרפסת דירתו שמעל למאפיה ועיניו לא הביטו ברחוב. הרוח בידרה מתוך יראה את שערו הלבן ואני בעברי מתחת למרפסת, הייתי מחריש את סאון סנדלי. הייתי מתיצב בקרן הרחוב ומתבונן בו עד שתשטשש אותו האפלה. בבוקר, בבואי, היה עומד תמיד למול הלהבות המקפצות ולא הסב פניו. אבל אמו, סולטנה הזקנה, ידעה את צעדי, ובשמעה אותם היה החוט העקלקל של פיה מתעוות, כי קיללה אותי. סילבאן היה אומר:

„היא זקנה. מאה שנה תתן לה בעיניים עצומות. בירושלים התנפלו עליה שודדים תורכים וגנבו את כל מטבעות הזהב שלה“.

„למה התנפלו עליה?“

„מי ידע“, היה סילבאן משיב, שניו חשופות. „הטאים גדולים עשתה בימי חייה. יש לה שד בעין. לא ראית? יפה מאד היתה“.

„איזה חטאים חטאה, אדון סילבאן?“

היו לו עיניים אפורות־כחולות וגם כשלא צחק היה דומה לסוס צוהל. „האין זה משונה מאד שאיש כמו אדון ששון יצא מתוך בטנה?“

„הוא יצא מתוך בטנה?“ אמרתי.

„כן“, אמר. „אבל היא תמות“.

„מתי?“ הייתי אומר.

פעם אחת אמר לי: „כשהיתה מילדת הרויחה הרבה כסף. בכסף הזה בנתה את התנור הזה. לא שמעת צעקות יוצאות בלילה מן הקירות?“

אמרתי: „כן. האש צועקת“.

אך הוא אמר: „לא, לא. זה לא האש“.

„מי?“ שאלתי.

„ככה זה“, היה סילבאן אומר, „הכסף, אתה מכיר את סלבאדור, הכן של אדון ששון שנסע לפאראגואי?“

לבי הלם בחוקה. „לא“, אמרתי, והוא קרב סמוך מאד אלי ולחש לתוך אזני:

„בפאראגואי יש הרבה אינדיאנים“.

הייתי מדביק את תוויות מאפית ששון על פני עיסת הלחם הנוצצת כאילו היו אלה אינדיאנים ירוקים מפאראגואי. בכניסתם אל התנור היו קופצים מתוך קרומי הלחם המשתחמים ורוקדים, דקים מאד, בין הלהבות־האש האדומות עד שאדון ששון היה מדביק אותם לפיכרות ומוציאם משם על המירדה. אך פעמים היו האינדיאנים נשארים שם, ואני יראתי לספר זאת לסילבאן. הוא היה עומד ליד המשארות הענקיות, לבשרו גופיה אפורה ומקומחת, וחובט את הבצק החמצמץ באגרופיו. פתאום, כמו אדם הלוכד נחש לבן ארוך, היה שולף מן המשארת עוגת־בצק מפרפרת ומשליכה בכוח אל המשארת של איזאקינגו. איזאקינגו היה מתנפל על העוגה הזאת שלא תברח ואז היה גם הוא חובט בה ועל פיו חייד, כי היה חובט

ומדבר אל הבצק. אחר היה שולה ברוך מן המשארת את הבצק שהפך תחת ידיו גליל ארוך ומפויס ומניחו על לוח־עץ שלפניו. היה לו סכין ארוך שבו גזר את הגליל וחי־מהר נרכן על הגזרים וכידיו ליטף את הקצוות והחליקם. בהניחו את העיסות על המאזניים היה אומר לי: „מה אתה חושב? הלא אני גוזר להם את טבורם. לך לא קשרו את הטבור?” או שהיה אומר: „יפים הלחמים, אה? מי זה היה חושב שמן הקמח והמים והשמרים והמלח תבואנה לעולם עיסות יפות כאלה?” אבל אני הדבקתי תוויות על העיסות. רציתי להניף עוגות בצק כמו סילבאן. לרכון אל המשארת ולראות את אגרופי חובטים בו ולשים אותו ומגלגלים אותו וצרים לו צורה. רציתי להביט בגאווה, כאיזאקינו, בכיכרות־הלחם השחומות אשר חטף אדון ששון מתוך הלהבות האדומות. עתים, בהחליקי על פני עיסה קמורה נוצצת, היתה אצבעי רוטטת לנקב אותה. אמרתי לעצמי, איזאקינו הן הבטיח לעשות אותי אופה. הוא לא ישכח.

יום ששי אחד, אחר הצהריים, שמעתי את קולה של הזקנה סולטנה קורא בשמי. חדר־המאפיה היה מלא אנשים שתרו אחר טס־המאפה שלהם. מהם עמדו ליד אדון ששון אשר הוסיף לשלוף מן התנור טסים, קדרות, סירים ומחבתים. מהם טיפסו אל המדפים והעבירו עיניהם בחפזון על הטסים, גם מימששו אותם. מהם פנו אלי. החברים שלי מן השכונה פנו אלי בשמי ובחלפני על פניהם היו מושיטים את ידיהם ושואלים אותי לשלומי. כששמעתי את קולה של הזקנה הייתי ניצב על הסולם הקצר הנסמך אל המדפים ותר בעיני אחר טסו של שמיל העומד מתחתיו. הבטתי ממרומי לעבר הזקנה אך היא ישבה בגפה אלי ושום קול לא נשמע. רעש רב היה בחדר, כבכל יום ששי, ואני אמרתי בלבי, נדמה היה לי. לא קראה בשמי. היא מעולם הן לא קראה בשמי.

אמרתי לשמיל: „שמיל, לך אל הזקנה, תגיד לה למה היא קוראת לי”.

שמיל הלך ובחזרו אמר: „הזקנה קוראת לך”.

נטלתי את טסו מן המדף ונתתיו לו.

הוא אמר: „אתה הולך מחר למגרש?”

אמרתי: „היא קוראת לי”.

שמיל קרא אחרי: „כולם הולכים”, אך אני חמקתי בין האנשים הנחפזים וחיש

עמדתי על המפתח, סמוך אליה.

„את קראת לי, מדם סולטנה?”

„בוא הנה”, אמרה, את פניה לא הסבה אך קולה חרק.

„מה יש?” אמרתי לה.

„בוא הנה, אמרתי לך”.

קרבתי.

„מה את רוצה, מדם סולטנה?” אמרתי.

היא לא הסבה את ראשה. כמו דיברה אל אור הערב הנמסך ברחוב אמרה בקול צרוד מאד: „לך הבא לי כעך מאחד הטסים הארוזים האלה“.

חשבתי שאיני מבין. אמרתי: „מה?“

אך היא אמרה: „אתה שמעת?“

רגלי החלו לרטט. יראתי להביט בחדר. עיני דבקו בקמטים הצהובים שבפניה.

„זה לא שלנו“, אמרתי חרש.

„שלנו“ צעקה סולטנה הזקנה בהפנותה אלי, פתאום, את שתי עיניה העוורות.

„שלנו“ צעקה שנית אל תוך פני, פיה רועד ושערות סנטרה קופצות כמשוגעות.

כמעט לחשתי באמרי: „זה אסור. אדון ששון —“

„לא אתה תגיד לי מה אסור, אתה שומע!“

„כן“.

„הכל שלי“, אמרה.

„כן“.

אז הנמיכה את קולה אשר רעד מאד ואמרה: „לך הביא לי כעך, בן־זונה ארוז!“

בלילה, לאחר הארוחה, הביאה אמי מן המטבח אבטיח גדול ואבי תקע בו סכין וחצה אותו.

„אבטיח“, אמר אבי, „אוכל אפילו מלך“. וכשהגיש לי פלח אמר לי: „כבודו אינו

מצטער שלא נסע אל דודו? שם היה אוכל שמנת“.

„היום כבודו שותק“, אמרה אמי.

פיצחתי את גרעיני האבטיח בשקידה רבה. שניהם היו מרוחצים מאד, מסורקים ולבושים בגדים מגוהצים. אבי גילח את זקנו. מבעד לחלון־המטבח המכוסה שמיכה נכנסה רוח חרישית.

„מדברים בעולם שפבודו הולך ונעשה אופה“, אמר אבי.

„אופה של סבתתי“, אמרה אמי. „מוטב היה נוסע אל דודו“.

„עוד מעט“, אמר אבי, „לא יוותרו עוד ענבים בפרם“.

גרוני כאב. אמרתי לעצמי, לא, לא אבכה כאן, אך מראה־פניה הקפוא של הזקנה

סולטנה לא מש מתוך עיני. פיצחתי גרעינים בשביל לפצל את קלסתרה, לשבור את

המלים אשר הדביקה בי, אך היא חזרה ובאה, כגלימה מאופקה, וגהרה עלי, כאילו

רק אני והיא היינו בעולם. ידעתי כי לא אוכל להיות אופה, אופה גאה ואמיתית,

כפי שהבטיחני איזאקינז. כשאבוא בבוקר יעמדו בפתח האופים כולם ויגרשוני.

„אינך רוצה לחדול מן הפיצוח, גולם?“ קראה אמי.

קפצתי מכסאי ורצתי כרדוף אל החצר ושם, במדרגה שקערורית רחבה המוליכה

אל המטבח, ישבתי ובכיתי. גופי היה כבד ומשוסע חריצים מחוספסים, כמו ההרים

השרופים שהיו מופיעים בחלומות ימי חליי. ראיתי את דוכן־המשקאות המקושט

דגלים צבעוניים ולידו את אברמינו קאשי שרכן אלי, הסיר את מצנפתו וקרא

ש. צפריר : פת שחרית

בקול שורק: היא תגנוב את נשמתך, תפתח עיניים. דודי הגיש לי ספר ענקי פתוח והורה באצבעו השמנה על השורה שבה אחל לקרוא אך המלים הפכו להיות סולטנה הזקנה, צהובה וצוחקת ואוכלת כעכים מתוך טסים אכולי-אש. אמרתי לה, אני אלך ואספר הכל לאיזאקינגו, אך היא ישבה דמומה על המפתן ולא הסבה את ראשה אלי ורק קראה בשמי בלי קול.

הרימותי את ראשי. אור־ירח רך ציפה את החצר. שברי הבקבוקים שבגדר האבן נצנצו בלובן כעיני חתולים. הבתים הגבוהים היו חרישיים ונותני־כבוד. עלי הקיקיון שבחצר היו פתאום כמו מרוחצים. לילה כסוף הציף את השכונה. קמתי ונגעתי בעלי הקיקיון. הלכתי עד לקיר הבית השכן ועמדתי, שטוף באור הרך. רכנתי אל ערוגתי והחלקתי בידי על עגבניה תפוחה וצונגה. קפצתי באוויר להיתלות באור ואז מילאו את החצר ילדי־הקיץ החוורים מן הירת. כמו עשן תכול דאו והתפתלו, כרכו סביבי ידיים לבנות וצוננות, חמקו מעבר לשברי־הבקבוקים שבגדר־האבן וטיפסו אל הבתים, חרישיים וגבוהים כמותם. טיפסתי על גדר־האבן להשיג אותם ואז שמעתי את אבי קורא:

„לאן אתה הולך?”

ירדתי. אבי ניצב על מפתן דלת המטבח ועישן סיגרית.

„בוא הנה, בן”, אמר.

קרבותי אליו. כשעמדתי לידו, לא אמר דבר. ראשי היה מורכן והוא הוסיף לעשן את הסיגרית.

לבסוף אמר: „לך, לך לישון, בן”, וקולו היה רך כאור.

עברתי לידו ומרפקו נגע בזרועי. הסטתי את השמיכה ועמדתי במטבח החם והאפל. גם הוא נכנס אחרי ובעברו על פני אמר: „מחר נאכל מוקדם. נלך ביחד למגרש”, וכשהגיע אל דלת החדר פנה והתבונן בי. בחושך ראיתי את הסיגרית המבליחה. פתאום כיחכח בגרונו ואחר־כך אמר: „מה קרה?”

אמרתי: „שום דבר”.

רגע עמד מחריש ליד הדלת ואז ראיתי את אור הסיגרית פונה ממני.

אמרתי: „אבא, אני רוצה לנסוע אל הדוד”.

הוא לא הסב פניו אלי ואולי כתבה הסיגרית. אך שוב עמד ליד הדלת, מחריש. פתאום קרב אלי ושם ידו בשערי. „לך, לך לישון, בן”, אמר וקולו חרישי וסודי, „מחר נדבר”.

זמן רב לאחר שהלך אבי לא נרדמתי. הסרתי את השמיכה מן החלון והירח חרץ חריצים בוגוגית. רציתי להביט בפרדסי המושבה ובחורשות האקליפטוס אך הזקנה סולטנה התיצבה למול עיני, יושבת על מפתן בתוך מישור לבן וריק.

בתום חודש לעבודתי במאפית ששון העלו את משפּרתי. איזאקיננו נטל את כף־ידי ובפרשו אותה החמיר פניו וקול צלול וחגיגי יצא מפיו. „בשם מאפית ששון“, אמר „אני מגדיל היום את שכרך. נאום איזאקיננו האופה“. הוא פישפש מעט בכיס הקטן של מכנסיו והניח בכף־ידי חצי־גרוש. מאז היה סילבאן אומר: „תלוה לי כסף, אדוני. אני סוֹכֵר את פי השד“. אבל המטבעות ששילשלתי בעד חריץ קופסת־הפח שלי רבו מיום ליום והקופסה כבדה. בעלותי על משכבי בלילה הייתי מנער את הקופסה ליד אזני ולעתיים, בעצם עבודת המאפיה, היו עיני תועות אל הקופסה ומחשבות את סכום הכסף השמור בה. שוב לא הדבקתי תוויות בלבד. עכשיו ניפיתי את הקמח בנפה.

ובכל יום ששי גנבתי כעכים בשביל סולטנה הזקנה. למדתי לגנוב מבלי שהגניבה תופר. למדתי כמה מולאו הכעכים על פי צבעם, כי הזקנה סולטנה בחלה בתרד ושמחה מאד על תפוחי־אדמה בלולים בגבינה. גם כעכי הדלעת ערכו לחיפה. בהביאי אותם אליה לא היתה משתהה גם רגע, כאילו לא אכלה ימים רבים. אך בבואי בבוקר לתנור השיבה על ברכת־שלומי ולעתיים, בערבים הארוכים של הקיץ הזה, הניחה לי לשבת לידה, על המפתן. דומם היתה יושבת מול שאון הערב הגווע לאטו עד שתבוא האפלה החרישית. באפלה נמחו קמטיה וגם הקו הדק העקלקל של פיה לא היה. דמותה הדוממה דמתה לפסל־אבן אפלולי.

פעם אחת לא קמה ממקומה שעה רבה לאחר בוא האפלה. חשבת, היא דוברת אל הלילה. הן בלילה כל החטאים יורדים מעליות הגג ומן המגרשים השוממים. היא מדברת אל החטאים שלה, החטאים שלה שבבוקר הם מתלכדים להיוותם המוות הסודי והצוחק שבאוויר הקיץ.

„כבר מאוחר, מדם סולטנה“, אמרתי לה, חרש.

היא לא ענתה ואני חשבת שאינה שומעת. הודקפתי על ברכי ליקרב אל אזנה, אך אז אמרה, פתאום: „לא חבל שאתה יושב פה על ידי כל הזמן, כמו גמל עקשן?“ קולה, בלילה, מיוגע ורך, הפני בפני ולא יצאו מליים מפיו.

„כמה שנים יש לך?“ אמרה.

„שתיים־עשרה“.

ראיתי את ראשה האפל מתנועע מצד אל צד, כמטוטלת. „שתיים־עשרה“, חזרה על שם ימי חיי. ואתר־כך הוסיפה: „הכל חלום ארוך אחד“.

עונג חם, גואה, היה פתאום בתוך גופי.

„מתי תמות, מדם סולטנה?“ אמרתי, וקולי ענוג וחרשי ורך מאד.

אך הזקנה סולטנה קמה מעל שרפרפה ובנטלה את מקלה בידה הלכה אל מסדרון הבית ונעלמה בחושך השחור.

סיפרתי בשכונה, לחברים, שבקרוב מאד תמות, כי חטאים כבדים חטאה במאת שנות חיייה. היא היתה יפה מאד ומילדת וייסורים רבים הביאה על גשים שילדו ילדים. כי היא הוציאה את ילדיהן בסתר והן שילמו לה כסף רב וגם נתנו לה

אבנים טובות, צמידים וטבעות זהב. כל אלה חבויים בתוך קירות מאפית ששון, על כן שומעים בלילה צעקות מן התנור. על כן רק איזאקינו לבדו צר צורה לחם, כי בלעדיו יהיה הלחם מר. כשתמות סולטנה הזקנה יבנו תנור חדש ואת גופה ישימו בקירות, כי בלעדיה יתפורר הלחם. ועוד סיפרתי על השודדים התורכים בירושלים שהתנפלו עליה וגזלו ממנה את כספה, ועל בניה שהוציאו מידה במרמה וערמה את התנור ורבו ביניהם שנים רבות מי יהיה בעליו. ועל בנו היחיד של אדון ששון שקץ במריבות דודיו ונסע לפאראגואי אל האינדיאנים. על כן, אמרתי, הקירות מפויחים כל-כך, ואדון ששון יושב במרפסתו דומם לרוח הערב. אך לא סיפרתי על גניבת הכעכים.

רציתי לספר על כך לאיזאקינו זמן רב לפני שתפס אותי בשעת הגניבה, אותו יום ששי. כל פעם שהיתה ידי נצרבת מחום הכעך שבטס המאפה הייתי גומר לבבי לבוא אליו ולספר לו. אבל בערבים, בשבתי על המפתח ליד סולטנה הזקנה, גמרתי לבבי לא לספר. עם הימים חלפה גם האימה אשר היתה נתלית מעלי בקומי משנתי בימי-ששי. שוב לא חיפיתי עד אשר תגיד לי להביא לה כעך. הייתי תר על פני המדפים אחר טסים נאים, נוטל את היפים בפעכים האהובים עליה ונחפז להגישם לה, בשמחה.

יופ־ששי אחד, סמוך לשעות הערב, כשגותרו במאפיה רק אנשים ספורים, תפס אותי איזאקינו. ידי היתה שלוחה אל טס אחד ויד כבדה ושעירה תפסה בה. הסבתה את פני וראיתי את עיניו של איזאקינו.

„מה זה?“ אמר.

עיניו היו קודרות ועמומות כאילו נתמלאו פית. מעודי לא ראיתין כך. קולו היה קטוע ומלחש ופיקח גרונו קפצה.

„אתה?“ אמר.

שתקתי.

„בוא אתי“, אמר.

הלכנו אל חדר־האופים. איש לא היה בו.

הוא נטל את שתי כתפי בידיו ובהישירו את מבטו אל תוך עיני אמר: „אתה רוצה לומר לי משהו?“

הרכנתי את ראשי וקפצתי את שפתי.

„לי אינך רוצה לומר דבר? לי?“

לא הרימותי את ראשי.

„טוב“, אמר „נחכה שיצאו כולם“.

נכנסתי לחדר ועמדתי ליד המדפים. אור צהוב, עכור, ירד מן הנורה הערומה על פני החדר המפויח. ריח תבשילים ומאפה חנק את גרוני. על הדלת ועל החלון נפרשו שמיכות עבות שחורות ומלוכלכות ועליהן חיו זנבנים גדולים וירוקים. כשהלכנו אחרוני האנשים רחשה בחדר דומיה גסה ושמנונית, כי התנור גם הוא כבה.

איזאקיניו קרב אל הדלת וקרא מעבר לשמיכה: „מדם סולטנה, רוצה היא להיפנס?"
לאחר זמן־מה נסוטה השמיכה וראשה של הזקנה נגלה מאחריה.
„מה קרה?" אמרה.

„תיכנס" אמר איזאקיניו, „ותנעל אחריה את הדלת שלא יצא האור החוצה".
היא נכנסה לחדר והוא נעל אחריה את הדלת. כשפנה, אמר: „ששון".
אדון ששון ישב ליד השולחן הקטן שבפינת החדר ומנה את מטבעות הכסף. הוא
הרים את ראשו המיוגע ובהסיתו את הקסקט אל פדחתו נתן בנו את עיניו הזעירות,
כאילו פעם ראשונה ראה אותנו.
„מה יש?" אמר.

סילבאן יצא מחדר־האופים בקנחו את ידיו כמגבת. בי לא הביט.
אז אמר איזאקיניו וקולו רועד:

„מדם סולטנה, הנה אליה מדבר אני היום. הנה אשאל אותה, מדם סולטנה, האם
לא די בכל הרע שעוללה בכל ימיה עד היום הזה? האם אינה שבעה? האם אין
אלוהים בלב שלה?"

כולם קפאו על מקומם, אבל סולטנה הזקנה הניעה את ראשה כמחפשת את נהמו
של התנור שלידי היה ניצב בנה.

„מה אתה רוצה?" אמרה בקול לוחש כאילו נחשים הוציאה מבטנה.
„מדם סולטנה", הוסיף איזאקיניו לדבר וקולו רועד יותר. „הבאנו כאן אל התנור
הזה ילד רך, נקי, בשביל שנעשה אותו אופה גאה, בשביל שכאשר נלך אנחנו
יתן לאנשים שבשכונה הזאת לחם לאכול. כי כאן, מדם סולטנה, לומדים לאפות
את הלחם, לא לגנוב!"

סילבאן הניע בראשו כמו אמר גם הוא: לא לגנוב.
„מה קרה?" אמר אדון ששון לאטו.

„סילבאן השגיה בזאת", אמר לו איזאקיניו, „אבל אני, ששון, אני לא האמנתי.
ומי זה יאמין? מי זה יאמין אם יספרו לו שאשה זקנה תשלח ילד רך לגנוב למענה
כעכים מטסי האנשים שבשכונה? מי?"

סילבאן אמר לו: „איזאקיניו, לא טוב לך לרגוז ככה. תעזוב מעט".
אך איזאקיניו לא נרגע ובקרבו אל הזקנה סולטנה שילב את שתי ידיו כמתפלל
אליה ואמר בקול בוכה: „איך תעשי זאת, בן־אדם? הלא אני אמרתי לו לבוא
לכאן, הלא כבן הוא לי, במקום בנים שלא נתן לי אלוהים. איך לא עוצר אותך הלב
שלך! מדם סולטנה, חסד תעשי לי, לכי־נא אל הילד ובקשי סליחה".

כל עת דברו היה ראשה זקוף, אבל עכשיו, פתאום, הניפה אגרופיה באוויר וקול
צרוד כלהבת־אש צהובה חתך את כל החדר. „בגיהנום!" צווחה סולטנה הזקנה
וכל גופי היה צמרמורת. „לא תתבייש בגלל שערותיך הלבנות, כלב־מחראות
ארור?"

פניו של איזאקיניו אדמו כאש שבתנור.

„אמא", אמר אדון ששון לאטו, אך לא זע ממקומו.

„אתה, שק מדולדל, אתה תבוא אלי בסיפורי-ילדים!“ הוסיפה הזקנה לצעוק אל איזאקיננו. „נבל! רשע! השד יאכל אותך! השד יטרוף את נשמתך המלוכלכת!“ סילבאן קרב אל איזאקיננו ואמר לו: „איזאקיננו, עזוב. הלא אתה רואה, זה לא טוב בשבילך“.

„היא אינה מתביישת?“ אמר לה איזאקיננו, ידיו רועדות.

„אני שאתבייש! תשמע, תשמע, בן־טיפוחים!“ היא דיברה אל הנורה כאילו לא רצתה לפנות אל בנה. „תשמע בשתי אזניך! תשמע מה יכולים האנשים להעליל עלי רק מפני שאני אשה זקנה שבניה גנבו ממנה את אור עיניה! אני מכירה אותה, את המשתין המפונק הזה? האם שמע ממני פעם בחייו מלה? לגנוב אשלח אותו!.. לגיהנום!“

עבר בי רעד.

איזאקיננו פנה אלי ואמר לי:

„עכשיו ענה לי, למה גנבת?“

שתקתי.

„לא היא אמרה לך לגנוב בשבילה?“

שתקתי.

„ענה לי, ענה!“

אך לא יכולתי לענות.

הוא נטל אותי בזרועי ומשכני החוצה בכוח רב. נגררתי אחריו על פני הרצפה כי רגלי התמוטטו. חשתי את השמיכה העבה דוקרת את לחיי ואת הדלת הנפתחת ונטרקת מאחרינו ברעש רב. אחר היינו ברחוב, בחושך, אז הרפה מזרועי. חשבתי שלבי רמוס בתוך חזי.

„בני“ אמר איזאקיננו בקול שקט ורך. „תדע, אלוהים יעניש אותך“.

*

איזאקיננו מת ימים אחדים לאחר יום־ששי. בכואי בבוקר לתנור היו הדלתות נעולות אבל סולטנה הזקנה ישבה על שרפרפה, ראשה זקוף ושתי עיניה העוורות צופות בבוקר.

אמרתי לה: „הדלתות נעולות“, אך היא לא ענתה.

פניתי ממנה וראיתי את אברמינו קאשי ליד דוכן־המשקאות. הוא היה שותה קפה.

קרבתי ואמרתי לו: „מה קרה?“

הוא אמר: „לא שמעת?“

„לא“, אמרתי.

„איזאקיננו הלך. בלילה“.

„בלילה?“ אמרתי.

הוא נועע בראשו. מצנפתו הלבנה היתה פחוסה.
„זה לא נכון“, אמרתי.

„לך תשאל אותה“, אמר והניד בראשו לעבר התנור.
חזרתי לביתי. אמי חרדה אלי ושאלה מדוע שבתי.
אמרתי: „איזאקינו מת. בלילה“.

היא ניגבה את ידיה לאטה בסינרה ואחר-כך ישבה אל השולחן. לידי. מן המטבח
הגיע שאונו של פרימוס. שמעתי בבירור את זימזום מנסרת הנגרים שמעבר לרחוב
ואת קול צעדי האנשים על המדרכה ואת נהם האוטובוס ברחוב הראשי. כשאמרתי
לאמי: „אני אשם“ נשמע ברחוב ציפצוף של שיר ידוע.
בערב אמר לי אבי: „תסע אל דודך, טוב?“
אמרתי: „טוב“.

יהודה עמיחי : לא מוכנים

א

לא מוכנים, אף תמיד מסמנים לכליה,
כפרות לקלוף,
אנחנו צדין בכף הפננות.
שמינו: פנים כף היד הנרקה
ובחוץ, הכוכבים הנקשים. העור המתקסם.
הנרידים הבולטים, נתיבות צפרים, קני תעופה, גידים.

ומן הנגלים המתנופפים יצאו הרוחות אלינו.
ובטרם היינו ממשיים ושוהים.
צמסו כתפי הלב הצרות גון לא-לנו,
ורציונות זרים נכנסו, עצורים ולאטם,
כרכבת, לתוף התחנה המאוינה.

ב

ובשקט, קרופא ואם,
נרננו הזמים והאילנות מצלי
והחלו להתלחש ביניהם, בעת העשב
קבר שכתב, משכב קרוחו המרה
במצלה הנקעות, שלעולם לא נשוב לדרך קהו.
שעונים היו מכונים לפי דסיקות הלב העגל,
פסי רכבת לפי יכלת רגלי ילדים.

אבל בחוץ, אבל לאטם, כןמעות כבודות,
נרדו המעשים, שאין אותם למנע,
בלתיים הנקנות של העולם.

קאנדה וילד.

אהב ושוב, עולם נאנן, זמן בתוך חייו.
 אהב והסתח, הבית ללילה, האדמה למתים ולמטר.
 למחבת מתנת השמש.
 והאביב העלה גם בנו דבורים של זרקו;
 והקיץ המר שנגיע ראשונים;
 ואהבה פרוצה מתוכנו, בבת-אחת, מכל הגוף,
 כנצה, בריצת חיינו, בצמל חיינו, במשחק

כדור מקיר.

שבה אהבת אמהות לידי הילדים המשחקים;
 וידי הילדים לא תפסו כי נקחו עם פני המים;
 וזו היתה כל בגרותם בגלל המבול העולה.

ג

והצפון עבר דרך הגשרים
 ויגשרים נשענו על גבות האויב;
 ונבואות חזרו לבדן, בלי רוכביהן
 לאירוות הנבואה האפלה.

אכל צדין, בלילות, באצבעות מכתמות ירח,
 מלשף אל הים את שער ראשנו,
 וכבר פרקי ידיו שירח. ואיך מרסקיו!
 איך כתפיו הגבוהות!
 ואיך פני האשה המסנות כקר לצנן אחר;

פרופיל במלון:
 לכן ונכור. ומאחוריו
 הציצה לחדרים קטנים. הצד השני. מרגות
 לתוך הדורות. וקונקורבנציות הכאב ומלוגי השמחה בארון.
 וראשך גם שם. ראש מארך ומצרי בטרם יוצא
 מקבר. תמיד בדמדומים של מצחך
 עם זהב החשכה ובלעדך.

כאחים במצרים.
 נחכה באפל ברבינו. שטוחים על הרצפה.
 עד שהעולם לא יוכל עוד להתאסק
 ויבכה ויצעק: אני יוסף!

ולמחרת נשוב לנצח-קטנותנו.
 מבזשים נאפרים בעור חמורינו.
 הנושאים את המצט שלנו. אך לפעמים.
 במלון העכור. הצצה בקרק המון של הנסוף.
 אשר הושב לנו: ולא נוכל עוד
 להשתמש בו:
 הוא שנה.

יצחק אורפז: עשב פרא

א

דפק על הדלת. דממה. נכנס לבית ושמע הד פסיעותיו על הקירות הערומים. לא היה איש בבית ומיפסעו היה קצוב וקשה. הקיפו אותו חדרי הבית הגדולים והביטו בו בסקרנות עד שנעצר נבוך באמצע החדר הגדול. מגפיים מרופשים. פסיעות־חמר אדומות, ארגזי ביצים, כדי חלב, שקים ריקים ופשטות חביבה שהיתה מטיילת בין החדרים מבלי למצוא בהם כסא הגון לשבת עליו.

אגרטל הזכוכית עם האזניים הגדולות שילח אל האורח חיוך לבן ומצודד. היה זה חפץ המשכית היחיד שבבית שעמד במרכזו של שולחן עץ גדול וריק והיה עוסק בלכידת קווי אור ושבירתם. „מומו“, קרא לאורח בשמו, „הבט עלי“.

אך מומו לא האמין עוד לחיוכים לבנים ועבר את המטבח ודרכו אל חצר המשק. שם, בארשת קרה ומסתייגת, חלף על פני תעלולי הכלבלב ומחאות הסוס ופטפטי התרנגולות וחצה עד צוואר בתוך ריח סמיך של זבלי אשלגן. עד שנמסך לתוכם ריחו הערב של חשש טרי שנקצר אולי עוד הבוקר. בפתח המבנה ששימש רפת ואורוה כאחד היו עסוקים זה בזה איש קטן וסוס גדול ולא ראו אותו מתקרב אף כי היה נדמה למומו שפסיעותיו ממלאות את כל חללה של החצר. האיש הגוף והרזה היה רכון על רגלו הקדמית הפצועה של הסוס וזה היה שולח גלים מזוררים של התמרמרות מכנפי נחיריו הרועדות עד לקצה זנבו המקוצץ לתפארת.

האיש הגוף והרזה קרא: „הוֹיִס יא־בהימה!“ וידיו ועיניו קיפצו בזריזות כמשולחות שטן. פניו היו נוחות ופשוטות וחזקות ממש כעור הנעליים שלרגליו. איש זה שייך לבית זה. בטוח כמו לסתו העליונה חסרת־השניים שהיתה קוראת „הוֹיִס“ כנשיפת אבוב. עתיד היה לשמוע לאחר־מכן את הסיפור איך לפני שנים הלכו לו השניים ממכת אגרוף של חייל אוסטרלי חביב, או, כאשר הפונדק שבביתו, פונדק של חיילים עייפי־מלחמה, היה מכניס יותר משאר ענפי המשק, מאז נשאר לו כובע אוסטרלי רחב־שוליים, זה שלראשו, נעליים אלו שלרגליו, קריאתו המנושפת „הוֹיִס“ וחיוכו הילדותי חשוף־החניכיים.

אמר האיש בפשטות: „תפוס לו את הראש בחור. הרויס. תפוס לו את הראש אם אתה יודע מה זה סוס!“

לא הביטו זה בפני זה, אך היה ברור למומו מי דיבר ואל מי. ראשו הגדול של הסוס היה מפרכס מכאב ומפעם לפעם היה חובט מחאותיו על כתפו של האיש הגוף ומפריעו ממלאכתו.

העביר מומו כף ידו הבטוחה על צווארו הגא של הסוס וגיפפו כהיזכה ואחר־כך הביט לתוך עינו הגדולה הסוסיית והבטיח לה בלחישה את גורלו של סטאשק. סטאשק, לחש לו, היה חמור במוסד ש. שיום אחד עמד בצלו של חרוב ולא רצה להמשיך. היפחו במקל. דירכנו בדרבנות. נגחו בראשי שפודים, גירד גבו בענפים יבשים עד זוב דם. סטאשק לא מיחה ובענוה רבה ירד על הארץ ושכב שם. הוא לא קם עוד, אך מומו זוכר אותו לטובה. זוכר את מבטו האחרון — מבט של סבלנות והכנעה. מוכן הוא לזכור לטובה גם את הסוס. ראשו של הסוס שקט עתה בידיו של מומו ועינו פילבלה בהכנעה.

„יש לך יד בטוחה“, אמר האיש הגוף והוליך את הסוס אל האבוס. „אין כמו סוס שמרגיש זאת. מה שמך?“

„קוראים לי מומו“. מעבר לקיר גמתחה געייה כבדה ואדישה כפיהוק. גם דבריו נמתחו כבדים ואדישים. „אתה קרוב שלי. זאת אומרת אם אתה שמואל קורן.“

„בטח אנו קרובים“, לחץ ידו בחביבות, „אבל מי אתה, כלומר מה שם משפחתך?“

מומו החריש. דומה שמעולם לא היה לו שם־משפחה. מומו־משחיו־הסכי־נים? מומו־משחיו־הסכינים שאין איש מכיר את צבע עיניו, לפי שאינו מביט בפני איש. הוא מביט בסכינים, מספריים, שאגת ניצוצות, ברק־להבים ועין האבן המסתובבת — עין השיכחה.

תפוז אדום היה תלוי על אחד מעצי הפרדס הסמוך ולהט שם כשמש קטנה. שמש יבשה ורקובה! משש תרמילו ונתן דעתו על הדרך בה יחזור מכאן. אך שמואליק הקדימו ונשף מתוך גל של מספוא ירוק וריחני שהניח והעתה באבוסים:

„מה אני שואל אותך שאלות. הרי ברור שאתה קורן, אחד הקורנים. כמוני־כמוך. ברוריה, יש לנו אורח.“

„כבר באה“, קרא קול אשה מבית־האימון.

אמר מומו ועיניו בתפוז האדום:

„באתי לעבוד אצלך. זאת אומרת אם יש לך מקום בשבילי.“

„יפה מאד שאתה רוצה לעבוד. הקורנים הם אנשי עבודה. אתה חקלאי?“

„כן.“

„אין אצלי הרבה חקלאות. מה שאתה רואה. וחלקת מספוא בשביל הבהמות, והפרדס הזה.“

„אני עושה כל עבודה בשדה.“

„אני בטוח שאתה עושה. הצרה שאנחנו מסתדרים לבד איכשהו. ביחוד עכשיו שיש לנו את שואל. תכיר אותו. בחור עם שכל בראש. מטפל בפרדס.“ קרא: „ברוריה, זה קרוב שלי. מומו קורן. את רואה, יש גם בעלי־קומה בין הקורנים.“

לברוריה היו עיניים לזהות וזהו ענק — איאפשר היה לנוע בקירבתה מבלי חוש בשדיה. הוא חש את שדיה על פניו ואת הולם הדם בכף ידה. אמרה איזה

דברי חביבות וידה פירפרה בתוך ידו. נדמה היה שהיא יראה מפניו. הביט בתפוז האדום וגוו משותק. בכל אשר יזוז פגע בחזה הגדול. התפוז הלוהט עבר לצל וכבה. קמה התלחשות בהולה מלווה רקיעות טלפיים, זרירות והתעטשות.

— עוד ימצא לו מקום אצלנו / — אתה בטוח ש — / עוד לא הלך כאן איש לאיבוד — / אין דבר — "

הזמינו אותו לארוחת־צהריים ר"אחר־כך נראה".

"מיכלה, מיכלה", קוראת ברוריה. ומיכלה, ילד כבן שבע, מופיע מתוך הפרדס ומתחיל לכרכר כשלהבת קטנה סביב אבן־גדר.

"מיכלה, מהר לארוחת־צהריים", קראה ברוריה. ומומו חשב שמעולם לא היה לו אח קטן כמו מיכלה וכי הוא רעב למשהו. רעב מאד למשהו. שאיננו ארוחת־צהריים דווקא.

מיכלה היה מקפץ ומכרכר מסביב לאבן וקורא: "נחש צא, נחש צא —" ושער העורב שלו היה מתעופף סביב ראשו כיוני־פחם.

"עזוב את הנחשים מיכלה", התלבט קולה של ברוריה באוויר כאילו היה חללו מלא ראשי־פתנים. שמואליק זינק אל אבן הגדר ומומו בא אחריו.

"אבא, זה רק צפע קטן", כירכר מיכלה.

"זוז!" קרא שמואליק, הסיט את האבן, תפס בזריות את הצבע בזנבו, הניפו בקשת מהירה והנחית ראשו על האבן. הצפע שמת מיידיו, התקפל בתוך זנבו והניד ראשו המשולש במבוכה מול העולם. הסמיך מומו מקל דק אל בין עיניו של הצפע והביט בו בעינו הקרה. הצפע כמו נסמר למקומו, אולי משך שבד של שניה, אך זה הצפיק למומו כדי לתפוס את ראשו בין אצבעותיו כשהן מפרידות גל של פירכוסים נואשים כלפי מטה והכשות־אוויר כלפי מעלה.

צוהל משמחה הביט מיכלה בהערצה אל הבחור הגדול והכל־יכול, וקינא בו בגינו של אבא:

"אבא שלי כבר הרג המון נחשים, אולי אלה, מאמין?"

"כן", הסכים מומו.

"תתן לי את הנחש בשביל לשים אותו בתוך בקבוק, נכון?"

"אתן לך".

"אתה נשאר אצלנו, נכון?" שאל הילד.

"שאלו, בוא לאכול", קראה ברוריה, קולה עמום וחם כגעיייה על אבוס מלא. הכלבלב הריח את הקול — ריח של שיירי בשר ועצמות — ופתח בנהימה של צפיה.

קול אחד עלה מהפרדס, קול נקי ומבריק כתערו של גלב:

"אני אלך לאכול ומי יגמור פה את השורה במקומי? עבודה זה עבודה, גברתי".

זה היה קול מטופח ומתנאה כמו ורד של זכוכית. רעד שרירי־הלסת אמר לו:

אתה שונא את שאול. הוא אויב שלך. ומיכלה הקטן, שערך כעטרת יונים

מתעופפות, אומר:

„שאל פחדן. בורח מנחשים. בעצמי ראיתי“.
 מומו שחק. פסיעותיו היו קצובות ובטוחות.
 „אבל אתה תישאר כאן, נכון?“ המשיך הילד.
 שמואליק, שהספיק בינתיים להאכיל את העגלה, בעט בעכוזה וסגר את פשפשׂהעץ.
 „אבא, נכון שהוא נשאר אצלנו?“
 היסוס קל נתלה באוויר, צמיגי כנטף מים של ברוז דולף.
 „בודאי“, השיב שמואליק, „בודאי הוא נשאר אצלנו. הוא שייך למשפחה“. הנטף
 ניתק והקיש כענבל של כסף.
 מומו רצה להניח ידו על ראש הילד אך משום־מה לא יכול. אז גמר להמית את
 הצפע על הסף, והבית נפתח לפניו.
 שארית היום סייר בסביבה, הכיר את הבן הגדול, נטי, שמע הרבה ודיבר מעט.
 חלם תחת עץ־תאנה והאמין ששכח המון, ואולי, אולי מתחיל בשבילו תור חדש.
 אך כל אותה עת היה תופי צהוב מצפצף לתוך אזנו: אל תאמין להם —
 אל תאמין להם —
 כשעלה בערב על משכבו הרך שמע את הכלבלב שורט את הדלת ומבקש להיכנס.
 זכר את הילד שדפק על דלת זרה וביקש להיכנס. כששאלוהו למה, השיב: „פשוט
 לא כלי־כך נוח לישון ברחוב“. הילד היה אז בגילו של מיכלה. האם אפשר
 שזה קרה לו?
 נרדם וחלם שהוא פוגש את עיני הכלבלב הזעירות והן מתרחבות ימתפעמות
 ככרסי שפנים מתעלסים. מיד הכיר את עיניו של מיכלה. רצה ללטף את שערו
 המתכנף — —
 התעורר וחשב לפתוח את דלת המטבח לכלבלב. אך משום־מה לא יכול.

ב

הימים היו סמיכים ולוהטים כמו מרקהירקות של ברוריה. וטוב היה המרק של
 ברוריה שהיה צורב את הלשון והחיד ונותן לו למומו עילה לשתוק בלא שתוד
 שתיקתו כאבן נועמת על שולחנם רב־הלהג של הקורנים. ברוריה היתה מרבה
 לצחוק וצחוקה היה בוקע ישר מתוך החזה הגדול, עבה, חם, מעורר ומרגיו. ושאל
 היה צובט אותה דרך קינטור ולצון ולשונו הזריוה והמענדנת מלאה את כל הבית
 עד־להרגיו. עד להשתיק את מומו עוד יותר. אז הוא נושף מבין שפתיו ההדוקות:
 „הולך לישון. מחר קמים מוקדם“, ובורח אל יצועו ואל ספר ההרפתקאות המונח
 תדיר מתחת לכר. ולמחרת מקדימים לקום עם אדי־שחרית ומרימים את השעות
 המלוחות מזיעה וכבדות מחום וחוצבים בהן כדי לטמטם ולהשכיח. ויש שעות
 מלוחות בהן השמיים מתרככים פתאום וראשו של החמור סטאשק ניבט אליו
 מלמעלה, סבלן, נכנע, מפויס.

ואכן, הלכו ורבו שעות הפיוסים אצל הקורנים. משהו היה משתנה. עדיין לא העביר ידו בלטיפה על ראשו המכונף של מיכלה, אבל כבר ידע שהוא שואף לעשות כן. פעם אף תפס עצמו מביט באחד מצחוקיו של שמואליק ומתפעל מתינוקיותו החביבה חשופת-השניים. מיד, כמובן, שב והשחיל ראותיו על אותו קור-ראייה חללי החומק מבני-אדם, חומק מהם ועובר על-ידם שלא לפגוש אותם.

לא יפלא, אפוא, שחרף שנאתו אל שאול לא ידע מהו צבע עיניו ובאינו יד מונחת הכף בשעת אכילת המרק של ברוריה. הוא, שידע בדיוק נמרץ כמה עצים יש בשורה השלישית שבפרדס וכמה שקי זבל בצבורה, הוא לא ידע מה צבע שערו של שמואליק והיכן בגופה של ברוריה תלויים שדיה הגדולים החנוניים. אך את צחוקה שמע, והוא היה מכה הדים מדושנים מלוא כל הבית והחצר וקורא: אני כאן, אני שם, והיכן אתה —

אך משהו דורך את פטמות צחוקה, מישהו, לעזאזל!
כאמור, היו הימים סמיכים ולוהטים בפרדס. וידיו גומו וגרפו צלחות ועדרו וזיבלו והשקו ושנאו את שאול שהיה עובד תמיד-תמיד במרחק של שורות אחדות ממנו, שורות אחדות בלבד.

אותו יום בשעות הבוקר היה שמואליק בחלקת האספסת, ברוריה בלול, נטי על הנחל במישוט סירות, שאול ומומו בפרדס ומיכלה הקטן, שידו לא משה לאחורונה מתוך ידו של מומו, היה מתרוצץ בקירבת מקום. מיכלה היה סוגר שיבר ופותח שיבר לפי פקודתו של מומו ובין סגירה לפתיחה גורף מיני רימה מן האדמה הלחה, עוקב אחר אורחת נמלים ומרגיז את לודר בעזרת מקל-הרועים הענק שבידו. לודר היה כלב ענק ובעל אופי נבזי, מין הכלאה של זאב עם שועל. כאחד ממוגי-הלב היה מסוגל להתנפל על כלב אחר מאחוריו ולגמור אותו. לאחר שחוסל בדרך זו כלב מיוחס, אילצו את בעליו להעלותו על שרשרת. בעליו זה היה גם מתישב יוצא-דופן. היה מוציא מן הקרקע רק סיפנים ותות-שדה, ומשק החי כלל את לודר ואי-אלה חתולים; לא פרות, לא עופות. מובן מאליו שילדי השכנים אהבו להרגיז את שניהם, את לודר ואת בעליו. מכולם היה מרבה מיכלה הקטן שהיה מצליח בתמרוני מקל זריזים להביא את לודר לידי איבוד קול, סימור השער וכיוצא מטורף של הפנים.

אותה שעה היה מומו נח על הגב בירכתי הפרדס, משוחרר וצונן כמו פלג המים בנתיב המושקה, כאשר ירד עליו הדף עז של קריאות ונהימות והעירהו. ניצב עליו מיכלה עם מקל-הרועים הגדול ונשימתו מזדמרת:

„הזקן התרגז נורא ואמר שיתיר את לודר. מאמין שהוא יעשה זאת?“ נשימותיו היו קלות כצפצופים וניצת-הדר ריחנית ירדה על פניו.

„אולי“, השיב.

„אבל לודר גדול נורא והוא ודאי חזק כמו הזאב שנכנס ללול של שפרה.“
„לודר נובח כל היום וכלב שנובח אינו נושך“. אולי גם שאול כזה, חשב.

„אבל לודר שונא אותי והוא ודאי חזק כמו הזאב שנכנס ללול של שפרה“. אל-אלוהי־סטאשק, איך אפשר לשונא ילד זה! אילו הגיש לו את ראשו בזה הרגע כי אז היה מלטף אותו. אולי. חבל שידו אינה מורגלת בזה.
 „מיכלה, ספר על מקרה הזאב עם שפרה“.
 „כבר סיפרתי לך“.
 „אין דבר. ספר שוב“.

ומיכלה מספר לו שוב את המעשה המפורסם בכל העמק איך שפרה מקיבוץ מ. נכנסה לחצר הלול ומצאה שם כלב גדול ונזעם. ביקשה ממנו לצאת. לא רצה. אמרה לו לצאת. לא רצה. זרקה עליו אבן. התכעס הכלב הגדול, ניגש אליה והפיל אותה על הבטן והתחיל לאכול לה את הישבן. שפרה צעקה והתעלפה. באו אנשי המשק והמיתו את הזאב. כי התברר בינתיים שכלב גדול זה אינו אלא זאב. גם שם בעלה היה זאב ולכן היו שרים לה ילדי הסביבה במקלה: „למה זאב כעס על שפרה ואכל לה את התחת?“

„זאב כעס על שפרה ואכללה את התחת“, חזר מומו וגיחך. על־יד מיכלה היה מגחך לפעמים. ומיכלה אהב לראות את מומו מגחך כשמש המאירה בענן.
 „אתה יודע“, אמר מיכלה פתאום, „אני שונא את לודר ולודר שונא אותי. וכשהוא אינו על שרשרת הוא דווקא לא נובח“.

מיכלה פחד.

מומו הקשיב, ראשו אל לב האדמה. שמע משהו נוסף על קולות המים, רחש ההסתפגות, פריכת גושי חול־חמרה וקוקו הרימה מתחת. שמע עוד משהו וזקף ראשו. מרחק צעדים מספר מאחרי מיכלה עמד לודר דרוך על שריריו. זנבו בין רגליו, זרבוביתו בקרקע ועיניו מצומצמות כדי סדק של דם. כולו גוש דרוך של שנאה.

מומו תפס במקל־הרועים בעל הגולה המחוספסת וזינק אל הכלב. לודר השתופף־התחפר על רגליו, כיוץ פניו, חשף שניו ונהם. מומו הכניס את גולת המקל לבין שיניו. לודר נשך במקל. נשמעו חירצוק ויבבה, אך המקל נשאר שלם וגולתו בחשה בתוך עיסה של בשר ורוק. פקח הכלב עיניו אט־אט ופגש במבטו הירוק האפור של מומו. נרעד הכלב וגל של צמרמורת עבר מראשו אל זנבו. אחר־כך הלחית זרבוביתו כלפי מטה, קרע עיניו באימה והחל מנענע אחוריו בהכנעה.

אך מומו לא האמין ללודר. רגליו של הכלב נצמדו מאד לקרקע ודרכו את גיו. מומו אינו זוכר היטב את פניו של שאול. מעולם לא ראה אותם בעיניים מישירות, אבל ברגע זה היה בטוח שפנים אלה פני שאול הם. אל ת א מ ין ל ה, שאג לתוך אזניו אופ־ההשחזזה, הנה הוא מונק עליך! הרים את המקל ובתנופה עזה הנחית את הגולה על ראשו של לודר. נשמע פצפון עצמות כסופת־רעמים והחלה מרוצה מסביב. מומו הניח את המקל ובפנים קרות חזר אל מקומו בירכתי הפרדס. עיניו תרו אחר הילד. כבר לא היה שם. שכב על גבו והתעטף בגלימה עבה של אדישות. עברו על פניו רקיעות רגליים וקריאות „בריון שכזה“ והתנצחות חריפה ודיך

ודברים ושאלות רכות ודביקות כזפת: „למה עשית זאת, למה עשית זאת, למה הרגת את לודר?”

ואחר־כך באו פניות מעתירות ומסחררות כקטורת־חשיש: „אולי תבקש מהם סליחה. בקש מהם סליחה או משהו כזה —” וביניהם הנחונג־הדבש של שאול וגעיית־עטינים ממושכת של ברוריה. והוא עצמו גוש של דממה בתוך כל המהומה הזאת. ומיכלה כבר מצוי לא הרחק ממנו ומביט עליו בעצב, ומנסה להסביר לגדולים שלודר התכוון לטרוף אותו. אך הגדולים הם חרשים כמו קיר. אז הוא יושב לא הרחק ממומו. מביט עליו בעצב ושותק.

אחר־כך ניטרה באזניו גרירת נבלה בסמוך ונהימה נזעמת: „רוצח יש לכם בבית ולא בן־אדם!” ושוב התנסר באזניו לתשה הנפתח של גורית, אהבתו הקטנה: „— אני פוחדת מהמבט שלך —” ואחר־כך: „תן לי ללכת, אתה גרוע מערבי.” והם כולם גדולים כל־כך, בגודל טבעי, ממש, ואפילו גדולים מזה, והאופן משחיר הסכינים משחיו את צדעיו עד לכאב. קפץ על רגליו ודמו זעק:

„מה אתם רוצים ממני. הניחו לי!”

אך דבר לא פרץ מבין שפתיו החתומות, והאדישות הוסיפה לשכון על פניו מכוח ההרגל. ומוטב כך. כי ברגע זה קרב אליו שמואליק ומיכלה הקטן שנשרך בעקבותיו דלג קדימה וקרא אליו במרוצה:

„אבא עשה שלום עם הזקן. הבטיח לו בוקסר גזעי.”

שמואליק קרב בפסיעות מהירות ומדודות וכובעו האוסטרלי הענקי נע לפניו כסוכה של צל והבנה:

„כבר גמרת להשקות, מומו?”

„לא.”

„חבל על הזמן. תמשיך להשקות מומו.”

„אוקיי.”

שמואליק חלף על פניו כאילו לא קרה דבר, ומיכלה שר לו:

„למה זאב כעס על שפרה ואכל לה את התחת. נכון שזה יפה מומו?”

ומשהו חרק והשתחרר כתריס חלוד שנקרע אל האויר. ומישו הו גיחך למשמע ההלצה כאילו לא קרה דבר.

אבל לעזאזל! קרה משהו. ולעזאזל הסוד והפחד והבושה הסוד והפחד.

ל ע ז א ז ל !

הוא יספר לשמואליק הכל, כל מה שרצה להסתיר ולשכוח. מחר יספר לו. ואולי עוד הערב. הערב אחרי ציד הדרבנים.

צח וריחני רד הערב על בית הקורנים. מומו ונטי חזרו מן הציד והביאו דרבן ענק. האויר היה דק ושקוף עד למרחוק. רק ידיו של מומו היו עבות מדם הדרבן. אין

דבר, הוא ירחץ אותן ויילך לדבר עם שמואליק. לפי־שעה עקדו את הדרבן אל עץ וניגשו לפשוט מעליו את עורו ואת אדרת השומן שלבשרו.
 „תן את הסכין שלך, מומר,“ אמר נטי, „אני רוצה לעשות את זה לבד. תראה. לא אשאיר עליו טפה של שומן.“
 „קח“.

קל מתמיד הוציא מתוך ידו את כל רכושו — הסכין בעל ידי־הכסף — והביט בירח־הכסף העשיר מתמיד. הירח צחק אליו חשוף־חניכיים כצחוקו של שמואליק. נצנוצי העיר הרחוקה הביטו עליו בתקוה, תקוה מתרפקת ונכנעת כראשו של החמור סטאשק המונח על מפתן הבית.

אך רחש מאפק אכזרי היה ממשיך בלי הרף ללקלק את כפות רגליו. כראשי־פתנים חלקקים עקורי־רעל. משהו קורה בו. בתוכו. מש הו. מיהר מומו להתיק רגליו מן הרחש המוזר והעוין ולהיכנס הביתה. „הביתה“, לחש, הביתה. העלה אור במטבח ומיהר אל הברז לרחוץ את הדם מעל ידיו. אך עוד בטרם יפתח את הברז פרץ אליו צחוק מתוך החדר הגדול והקפאי ידיו בחלל המטבח. צחוק שאול וברוריה ושמואליק והצטרפו אליהם הקירות והתה שבכוסות: „מומו“ אמרו, „מומו־מומו־מומו“ — וצחקו. וכשנגע הצחוק אמרה ברוריה: „שואל, תמשיך. תמיד קצת חששתי מפני הנער הזה —“. גם הדרבן חשש מפניו והרים זנבו ופרשו כמניפה, אך על־ידי כך רק חשף את עכוזו וכמו קרא אליו את הכדור. אבל זה היה דרבן, ברוריה.

„אני רוצה שתמשיך, שאול!“

„היססתי לספר לכם. סוף־סוף הוא קרוב שלכם. אולם היום, לאחר מה שקרה עם הכלב, חשבתי, היום הוא עושה זאת לכלב, מחר יעשה זאת ל—ברור!“ ברור מאד, וכולם מבינים היטב מה משתמע מכאן. ומקרה הסוס הלא הוא באמת אפיני. „תארי לך שתפס יצול שבור והכה את הסוס עד זוב דם. ולמה? מפני שהסוס בעט בו. והוא בסך־הכל בן שלוש־עשרה. והמדריך מסביר לו בסבלנות כנהוג במוסד ילדים. ואומר לו: סוס זה לא בן־אדם, לפעמים הוא בועט. את יודעת מה השיב לו? אמר: לא מוצא חן המבט שלו בעיניים!“

לא־מוצא־חן־המבט־שלו־בעיניים. אמיתי כך אמר. וזרקו אותו מן המוסד. נכון מאד. וחיפו שיבקש סליחה ויודיע שמתחרט והוא שתק לא אהב שמסתכלים בו. גם לא סוסים —

כולם צוחקים, גם שמואליק צוחק אף־על־פי שאין שואל מספר לו כלל. מספר הוא לברוריה וצובט דדיה והיא שופכת שפע צחוק הו־הו־הו, הו־הו־הו, ומפניו אינה חוששת. מפני שואל אינה חוששת.

„ספר, שאול, ספר הכל“.

„ספר, שאול“, מילא אחריה שמואליק, ושואל סיפר:

„בבית־הספר החקלאי היו מכנים אותו מומו השתקן עד שיום אחד הראה את שניו. כבר היה בן 16 וסילקוהו משם על מעשה־אונס“.

„אונס? שאלו הכל בהתרגשות.

„אונס ומכות וסקנדל ובכי“.

ובכי וריצה במעבה הלילה מן הסככה אל השדות. היא והוא. היא והוא אחריה. „נורית, חכי לי, חכי לי, לא אעשה לך כלום“.

„עזוב אותי!“

„נורית, חכי לי. לא התכוונתי—“

„אני פוחדת מן המבט שלך—“

„נורית חכי לי—“. עצרה. והלילה ירד על ברכיו. „לא התכוונתי. את קראת לי אל הסככה. ואני אוהב אותך“.

ציפצפה: „אתה מתנהג כמו ילד־רחוב. ואתה אפילו יותר גרוע. אתה יותר גרוע מערבי—“

הוא היכה אותה על פניה והיא נפלה על הארץ ופרצה ביללה. הוא לא דיבר עוד אך לילה אדום געש מסביב: נקם, נקם. הוא שתק גם לאחר־מכן כאשר קם מאצלה והלך אל הפנימיה ונטל תרמילו ועזב את בית־הספר בשעה שנכנס אליו השחר.

„נערה מסכנה“ אמרה ברוריה. „הוא ממש חיה רעה. לא סיפרת לי, שמואליק, שיש ברנשים כאלה במשפחה שלך“. וכולם גומעים מתוך הרגשה כבדה ונוראה, הה־הה־הה־הה — אין לו מה לומר, והוא מביט סביב ומביט באגרטל הזכוכית ומן האגרטל מציץ החמור סטאשק. אבל שמואליק אינו מכיר את החמור סטאשק, או באמת אין מה לומר. הכבשה השחורה, הכבשה השחורה.

נאנחת ברוריה: „חבל על הילדים. יש לו השפעה עליהם. חבל על הילדים, נו, אם היתה לו אם שכזאת כמו שאתה מספר, אז מה הפלא!“

הגיחה אמה הירוקה מתוך השיכחה כקרפדת־ענק ואהבתה ירדה על ראשו כמו אלף טון שמיים צהובים, והנטל כבד עליו ומושכו כלפי מטה. הביט בידו העבה מדם ורגליו יורדות לכריעה וראשו נמשך, נמשך אל הרצפה. כבדה מאד עין הצהוב, ומבטי הקרפדה יוקדים על ערפו כשבטים. כבר עייף לברות. ברח אל פרזורים וגניבות קטנות, אל בתי זרים ובתי־כלא. אל שדה ויגיעה ושתיקת־גלמודים; יתמיד מצאה אותו והחזירה אותו אל גיהנום אהבתה. עד שיום אחד הסתלקה מן העולם. אך עתה הם ניצבים עליו כולם, והאב החורג ביניהם ומכונת ההשחזה ביניהם, ופוכרים ידיהם ומעוים פניהם בצדקנות. מה אנחנו אשמים! אנחנו בעצם לא רוצים כלום. מה אנחנו אשמים. עתה הם עוברים עליו כולם, צדקנים ופוכרי ידיים, ויוצאים אל הלילה.

— — והוא אחריהם

אולם אצל המפתן נתקל בנטי, שפרץ לתוך הבית בדהרה קלת־רגל ומיד נקרעו כל הדלתות. ואור החדר הגדול נפל על מומו כשמש על גג של זכוכית; לא היה בו דבר שלא הואר.

נטי קרא בהתלהבות: „ציד מצויין. תפסנו דרבן ענק!“ אך דבריו טבעו בתוך השתיקה המשונה. השתיקה שנעצה עיניים סומות בתוך האגרטל הנוצץ על שולחן העץ.

מומו הסתגר חיש־מהר, הביט בכתמי הדם הקרוש על ידיו ואמר: „לא סיפרת הכל, שאלו. לא סיפרת שכאשר הייתי בן 8 הסגרתי את עצמי למשטרה עם תפוחי־עץ גנובים. השוטרים אכלו את התפוחים ואותי עצרו ללינת־לילה. ושני הצדדים היו מבסוטים: הם מהתפוחים ואני מלינת־לילה תחת גג.“

החדר קפא בתוך הדממה. מומו נחלץ מתוך החדר והטיל על צמנו לתוך המיטה רועד וקודח.

כאשר התעורר שמע את הכלבלב שורט את הדלת.

ד

מומו ידע איך ללכת בלי שלום.

משהרים ליל הזויות וביעותים מעל גופו וקם לתוך השחר, היתה דממה תלולה בבית הקורנים. חלץ נעליו והלך על בהונות. בחדר הגדול פגש את נשימותיהם של נטי ומיכלה ואת סכיננו עם ניצב־הכסף. גם אגרטל הזכוכית היה שם והביט בו בעין תכולה ונכספת. חיכה לו האגרטל. מומו נטל את הסכין עם ניצב־הכסף והניחו ליד מיטתו של נטי. אחר, עמד רגע ללטף את נשימותיו הדקות־המתעופפות של מיכלה. חזר לחדר ונטל את האגרטל באזניו הגדולות, אזני־סטאשק. סבלן ונכנע נכנס האגרטל לתוך תרמילו ויחד ברחו מבית הקורנים אל תוך הדמדומים. מומו כבר מורגל היה בעזיבות בלי שלום. כמעט אינו זוכר עזיבה עם שלום. ותמיד בשעה שבין לילה ויום. רק בשעה זו של בין לילה ויום, שעה של הנץ התקוה. מסוגל היה ללכת.

היו עזיבות עם אוויר כיון המשכר. היו עזיבות על גחון לתוך כפור לבן כשעין השחר סמוקה מבושה. היו עזיבות על גשר של קביים עם הבהובי־תקוה באפקים. הפעם הזאת יצא סתם אל החלל. ריק ולבן וחלול כמו תקיעה של קרן־אילים. מה מעבר משם? החלל. מעבר משם? החלל. מעבר מזה?

מומו ניסה לרוץ אך קשה לרוץ בחלל ולמתוח בלי הרף את עור הבשר שנתקע. לעזאזל, באיזה קוץ שם בבית ממנו הוא בורח.

ירד ממשטח החולות הלבנים ועלה על דרך שדות, ומשם על כביש שחור שהלילה כבר החויר לעומתו; פגש משאית גדולה היוצאת לאיסוף כדי החלב, וצלם המתנועע

של בתים בדרך, ועב קלה שלנה על אחד העצים שבדרך ועתה הקיצה ונמלטה אל הים כשרוח קלה בעקבותיה, קלה כנשימתו של מיכלה — אולם, רק בהגיעו אל הכביש הגדול והים גואה מול פניו עמוק ומבטיח כרחם שחורה, רק אז יילל החץ המורעל בחלל: לא עוד, לא עוד, לא עוד לא — איכפת; לא עוד איני־מצפה־לדבר־מאיש ועצימת עיני הזכרון לגבי כל־זכולם. לא עוד. כי כתוב הוא בית הקורנים באותיות ברורות על הרחם השחורה ואין מנוס. מיכלה — נטי — שאול — לודר — שמואליק — ברוריה, וכל השאר, וריחות ומראות ויקיצות — שנא אותם! שנא אותם! שנא אותם! אך מנוס לא יהיה לך מהם. לא עוד.

התפרעו הרוחות בחלל, ומשנרגעו קמעה כבר הבהיר גם הכביש השחור. רצה להימלט אל תוך הרחם האפלה והחמה של הים. אך הים גם הוא הבהיר בינתיים. הביט כה־זכה וראה איך הפך החלל גג של זכוכית והיום העולה מביט לתוכו ורואה את הכל.

זכר מומו את אגרטל הזכוכית והביט לאחוריו. אולי רודפים אחריו. בטח רודפים אחריו. ודאי הכל מאמינים שהוא גנב את האגרטל. אבל האגרטל חיכה לו. הוא שלו. טוב שהצומת קרוב ומשם אפשר להפליג לכל מקום בארץ. אבל לאן? מה זה חשוב. לאיזה מקום שהוא. לכל מקום שהוא. להימלט — זה הכל. „וכסף לכרטיס יש לך?”

הביט עליו אשנב הקופאי בעין של זכוכית וקיוסק נפתח על לחמניות חמות־להרגיו ואנשים רחששו ורחפפו מסביב וגג התחנה היה עיף ומושתן מטל השמיים והשמיים הגביהו מאד־מאד עד סחרחורת, וכל שמתחתם — שוויון נפש גמור. ישב אדיש, רגליו בתעלה, והניח לדמויות לבוא. והם באו. אלה רכובים על תישים צוחקים ואלה על גבי עבים קלות ושואל בא רכוב על לודר, ובעקבותיו ברוריה. מרחפת על שדיה, גאה ושופעת וגועה: „איך כזה מגיע אליך שמואליק — חבל על הילדים — הילדים —” ושואל צוחק לתוך פניו: „אפילו כסף לכרטיס אין לך. יחסן, יחסן!”

„הניחו לי”, אמר מומו. קם ממקומו ופנה ללכת. אלא שממש ברגע זה נעצר על ידו הגיפ של שמואליק ומתוכו יצא כובע אוטרלי עם פה חשוף־חניכיים ושחק. מומו נסוג פסיעה לאחור ופניו אדישים כתמיד. אחר־כך הוציא מתוך התרמיל בתנועה אטית ואדישה את אגרטל הזכוכית. האגרטל פרפר בידיו: לא — — עיני סטאשק פילבלו.

„לעזאזל!” קרא מומו, הניף את האגרטל והטילו לרגליו של שמואליק. „לעזאזל כולכם! מה אתם רודפים אותי?”
האגרטל התנפץ לרסיסים קטנים שהתבזקו באויר לבנים כיונים מתות:
„עכשיו אתה יודע מי אני.”

התקלה אנשים ושוטר זריו עט במהירות על מומו. שמואליק עצר בו:

„רגע אחד, שוטר. זה ענין משפחתי. אם לא הוא אז אני הייתי מנפץ את החפץ הזה. הוא בן שלי“.

„בן שלו — בן —“ עבר הרחש. והשוטר ביקש את הקהל להתפזר ובמקום נשארו פנים־אל־פנים שמואליק ומומו.

„מה אתה מחכה, מומו, בוא עלה על הגיף. צריך עוד להשקות היום“.
מומו סומר למקומו וחלל העולם נדרך כטמבור. כל מלה שיאמר תכה בו צליל אדיר. אינו יכול להוציא מלה.

„עלה, נו. נחום עוזב היום והולך אל החלקה שלו ואין איש מלבדך בפרדס. מלבד זאת מיכלה יושב אל השולחן ואומר שלא יגע בארוחת־הבוקר עד אשר תצטרף אליו. עלה ונסע הביתה“.

ה ב י ת ה — — —

ידו רעדה מפמיהה ללחוץ ידו של שמואליק אך לא ידע איך עושים זאת. עלה פשוט על הגיף ושתק.

איקא ישראל: ראש וערה

אלן בוסקה : סמואל בקט

הפגישה הראשונה לא היתה קלה. פנים מזוותים, שער לא צהוב ולא אפור, משקפיים במסגרת מתכת כמו אצל אנשי־צבא, עיניים כחולות בהירות, ביישניות מעט, גוף יבש, רגליים צנומות, אפודה חסרת צבע, תנועות חפוזות וחטופות כאצל אדם הרגיל לנהוג באופנוע, כך נראה האיש הזה בראשונה. מרבה היה לעשן, ומדבר היה במבטא אנגלי שלא ביקש כלל להסתירו. כשאני אומר שמדבר היה הרי זאת גוזמת. בשעה הראשונה לפגישתנו לא זכיתי להוציא מפיו יותר מעשרים עד שלושים הברות, שביניהן הפסקות של שתיקה אינ־קץ. מביטים היינו זה בזה כאילו יכלה הנוכחות הפיזית למלא יפה מאד את מקום גילווייה המילוליים של חיבה הנולדת והולכת. אכן, בקט היה אירלנדי ממש כפי שציריחי לעצמי בדמיוני, מקמץ במלים במידה בלתי־רגילה, ועוד יותר מכך מתירא מפוחן. כך עברו שעות אחדות, בתוך באנאליות מיאשת, באווירה שהיא זו של המערכה הראשונה ב„אנו מחכים לגודו“. רק סמוך לשעה שתיים בבוקר החל בקט לדבר. היה זה נצחון לאמיתו. אמת שמבלי משים הריק בקבוק של ויסקי בלא שישפיע עליו הדבר כמלוא נימה; אך דבר זה סייע לו להתגבר על כמה מחיצות ולהשיב בצורה חותכת יותר על השאלות המוצגות לו. אחת מן השאלות הללו היתה ישרה ועקרונית: „מדוע אתה כותב בצרפתית?“ הוא השיב: „משך שנים כתבתי באנגלית, אך האנגלית, בגלל התחביר הגמיש שלה ובגלל דיקדוקה, שכמעט אינו קיים, מאפשרת כל העזה ומעפלת את כל הנסיונות לטבע את ספינת הלשון. אני רצוני היה לפוצץ אותה, להראות לה עד היכן איני גותן אמון בה. לפיכך צריך הייתי להחליף את הלשון. הצרפתית יש לה מבנה דקדקני יותר, כלליה יש בהם דקדגות שאין לפגוע בה. בכתיב צרפתית יכול אני לנפץ את גבולות הלשון“.

וזאת היא אחת המטרות שבקט מודה בהן: לנפץ גבולות, לא רק גבולות של לשון, דבר הנכון לגבי הרומנים שלו, אלא, בצורה מעמיקה יותר, את גבולות כל הסגנונות המזכירים, כלומר של הפרוזה של הרומן, של השירה ושל הפרוזה התיאטרונית כאחת. למעלה מן השאיפות האלו, שהייתי קורא להן טכניות או מקצועיות, יש לו שאיפה מקיפה יותר שממנה כל גדולתו: כלומר, להוכיח את המופרך שבכל הרגל מחשבה, שבכל הרגל הרגשה, שבכל הרגל סידור מלאכותי של התגובות הפנימיות. זה טבעו של האיש השקט הזה, שלמראית־עין ראשונה הוא עצם התגל־מותה של לאות־החיים, לאות־חיים עצומה כדי־כך שלגבי סמואל בקט הסופר היא נעשית לאות־יצירה עצומה. הוא דוחף עצמו לכתוב, בהרבה מאמצים,

בהרבה הפסקות, בהרבה היסוסים. אחרי־כן דמויותיו לובשות צורה, והרי זה מאבק בשני מישורים: ביניהן לבין עצמן, שכן אין הן סובלות זו את זו, וכנגדו, שכן עצם המושג של ספרות גורם לו כאב, אף כי לא נתפתה לשתוק (השתיקה אינה פותרת מאומה), גם לא העלה בדעתו להתאבד (ההתאבדות היא אמונה, ולפיכך משגה). יכול הוא להיות עניו ונמוך־רוח, שכן אין הוא מבקש מאומה בחיים, רק לחיות בלי מטרה לאחר שסבל, לאחר שבימות המלחמה טעם את טעם קיומה של חיה נרדפת; רק לכתוב מבלי דעת מדוע, אחרי יותר מעשרים שנה של ענות, ושל שוויון־נפש גמור. יתר על כן, בו הוא לכל די־דאקטיות, ולפתרונות הכוללים. שואלים אותו: „אבל בקץ־כל־הקצים מי הוא זה, גֹדֹד? האם זהו אלוהים, גֹדֹד, אלוהים מיוחד קצת במינו שמוסיפים לו הברה אחת כדי להבדילו משאר האלים? והאם לבסוף יבוא אל המחפים?“ בעיני בקט אלו הן שאלות מחוצפות, לא כלפיו אלא כלפי הדמויות שיצר. „יצר“ לא דווקא, מפני שבקט אינו רוצה להודות שהוא יוצר. רעיון עבר בראשו, התעקש וקנה לו שבייתה. אט־אט התרגל אליו, ולאחר־מכן עשה ממנו מצב, דמויות, דבר־שבכתב שאין הוא חפץ להגדירו אלא שאחרים קוראים לו יצירה, ובקט משיב, בשלוות־נפש טבעית: „נפשות יצאו מתחת עטי, אם עלו יפה, יש להן זכות לחיים, ואין זאת אשמתי, אם יש להן זכות לחיים שוב אין הן צריכות לשאול בעצתי, ואני שוב אין לי זכות לפתור את חידותיהן. מעתה הרי אלו בריות עצמאיות, שכל אדם רשאי להבינן על־פי דרכו. צמצומה של דרך זו במכנה משותף אחד יהיה בו משום צמצום של ספקות החיים, המוות והמצפון בנוסחה עקרה“.

בשנות ה־30 מרבה בקט להשתעות עם ג'יימס ג'ויס; הוא כותב דברי פרוזה קצרים ושירים שהאלמודע ממלא בהם תפקיד ראשי, מין אלמודע המגיע לידי עצבות, חרד על שאין ביכלתו להתבטא. כבר מורגשת אצלו החשדנות כלפי כל צורה מדויקת מדי, כלפי כל רגש שיוכל לקבל את עצמו. כן, זה הדבר: בקט אינו רוצה לקבל את עצמו, ובתוך כך אין הוא סבור שעליו ליטול אחריות ולדחות עצמו דחיה גמורה. לא נוח לו בתוך עצמו, והוא אומר לנפשו שאם יהיה מחוץ לעצמו לא יהיה הדבר עליו יותר אף לא נוח יותר. כבר הוא האיש של קשי הוויה, לא כי של נמצעות הוויה, כנגד הנמנעות הזאת לא יעמיד את בעית ההתאבדות, כמו שעשה סארטר החל מ־1938 או כמו שעשה קאמי מ־1942; מעמיד הוא כנגדה את המושג, שגם הוא לא בוטא במלים, של הוויה גלמית בתכלית, שאינה יכולה להחליט לחדול.

הרומן הראשון של בקט, „מרפי“, שהופיע ב־1947, מכיל כבר בכוח את כל עולמו האישי. בדומה לרוב הסופרים הדוחים את הריאליזם ואת הבידור הפשוט, הוא מצטרף ל„אסכולת“ היאוש והלעג לאדם, שאביה הגדול במאה הכ' הוא קפקא ועמודה הפילוסופי הוא היידגר. שכן, אם בקט מודה שרצונו לפוצץ את הלשון, הרי מי שהוגה לשון זו נראה לו מפוקפק לא־פחות מן הלשון עצמה. הואיל

וביטוי של האדם צפוי לכף־חובה, אך טבעי הדבר שהאדם אף הוא צפוי לכף־חובה, בעצם. צפוי לכף־חובה, אכן זאת התווית הנוראה שאפשר להדביק על הדמויות המסעירות ביותר של זמננו. כך, למשל, הנפש האידיאלית של קפקא היא דמות של נדון, איש שנדון לחובה משום שהואשם; איש מחוסל מראש משום שהוא חשוד; מכאן והלאה חובה עליו לזכות עצמו, להצדיק עצמו. אין הוא יכול: אם ירצה ואם לא ירצה, נשתמרה בו נשמה של נתין, של אורח בעל רצון טוב, של מאמין רופף מעט המודה בחטא הקדמון. בעיניו שלו הריהו אשם; הכוח הנותר בו מספיק לו לתהות מה הפשע אשר עשה ולנסות לרחוץ כפיו בנקיון ממנו. גם אם אין בו אלא תקוה מעורפלת, יכול הוא להתחמק מעצמו ומן העולם המאשימו; באין טוב מזה, נזקק הוא למטאמורפוזה הביולוגית וסופו נעשה חרק נאה. גם אם נכשל כאדם, שומר הוא בכל־זאת לעצמו את הנחמה שיוכל לחזור ולמצוא לו תקנה בתורת בעל־חיים.

הנפש האידיאלית של ז'ן פול סארטר מפירה יאוש דינמי פחות, פעיל פחות. אין איש טורח להאשימה, והיא אינה טורחת לתהות מה אחריתו של האדם. הוא כופר במושג המופשט: אין מוסר, אין מטרה, אין אלוהים ואין נשמה. הוא מקבל את עצמו בלי תיאוריה. הוא ישנו — נקודה וסוף־פסוק. הוא עושה מה שגרמו לו לעשות המסיבות שעליון אין הוא תוהה כלל. ביום מן הימים יעלו הדברים יפה יותר, או יפה פחות; הוא משאיר דלת פתוחה לעתיד טוב יותר. לשון אחרת, אין הוא מתחייב. הוא סובל את עצמו מתוך שעמום, מתוך לאות, מתוך השלמה עם היש.

הדמות האידיאלית של אלבר קאמי נמצאת בחצי־הדרך בין קפקא לסארטר. הרי זה אדם אדיש כלפי עצמו, העולם אינו חשוב בעיניו הרבה, ועם זאת, הואיל והוא יודע כי נדון לבינוניות, פוקד אותו הצורך לכפות על עצמו איזה רצון, לא רצונו דווקא אלא זה של אחרים. הוא יתאבד על־ידי צד שלישי, בלא שימלא תפקיד קל־שפקלים בהתאבדותו. ישועתו היא בבעיה המצפונית שהוא מעמיד לחברה, שכן הוא עצמו אינו יכול שיהיה לו מצפון כלשהו.

אצל א. מ. סוראן — שבעיני הוא אחד הסופרים הצלולים והמעמיקים ביותר של תקופתנו — מפנה האקזיסטנציאליזם מקומו ליאוש עמוק עד כדי כך שהוא נעשה כמין צורה חדשה של אופטימיות. אם הכל חסר־שחר, אם הכל נפסד, אם כל פתרון, כולל זה של התאבדות, הוא מגוחך, הרי שהאדם השתחרר מאשליותיו, מן המיתוסים שלו ומאזיקיו: הוא נשאר ערום, אך מעתה יכול הוא לחיות, בלי סולמ־ערכים ובלי יומרת־שווא. לגבי סוראן האדם הוא משגה, אחד מן המשגים האלה פחות־הערך שהיקום נתפס להם לפרקים, אחד מן המשגים האלה שאינם לא מונומנטליים אף לא מעניינים, בתוך המוחלט. יש רק מסיבה אחת מקילה, חטא שאינו מזיק לאיש הואיל ואינו יכול להועיל מאומה אף לא להוכיח מאומה: האמנות.

בגודש זה של חבליוסורים, בפשיטת־הרגל המרעישה הזאת של האדם — פשיטת־רגל שהאדם מכיר בה, ובכך גם כבודו — מקומו של סמואל בקט הוא ממש בקצה הגבול של חבל־היסורים. רוצה לומר שזהו אחד המקומות החשובים ביותר ומתוך כך המסוכנים ביותר בספרות כיום. הדבר העושה את הרושם העז ביותר בעולמו הריהו זה שהוא מסובך עד כדי כך שאי־אפשר להוציא ממנו דבר: לא עובדה של ממש, לא רושם שאינו תלוי בכלל הרשמים הסותרים המקיפים אותו, אף לא מחשבה שתהיה בגדר דבר דבור־על־אופניו. נפשותיו הן יצורים בלתי־מוגדרים, נמנעי־הגדר, שאינם מבדילים כלל בין מה שהם חשים לבין מה שחשו, בין מה שהם עושים לבין מה שהם מדמים לעצמם, בין מה שהנם לבין מה שיכלו להיות לולא היו רצונותיהם שלהם רק שרשרת הרגשות שהשכל מסתפק בכך שירשום אותן במידה זו או אחרת של הצלחה. תכופות גם ניתן להחליפן זו בזו; אישיות הן בייחודן עד כדי להרגיז, כדי כך שהן מגיעות למין אלמוניות אפורה, נוגעת־עד־לב. בקט אינו מכיר בשום סולם־ערכים, בשום מיון. מה שהוא עושה, מה שהוא חולם, מה שהוא רואה, המציאות והכתב, רעד האימה והיצירה הספרותית, הלילה, החרפה, המסירות, הידידות, הרצח: כל אלה הם לגביו גניבות־דעת, העמדות־פנים, נסיונות של הגדרה, הפשטות חסרות־שחר, או, דווקא, פרטים מוחשיים המביאים אותו לידי ריתחה בדייקנותם שאין לשאתה.

הנה כי כן, מאז 1947 מצטייר עולמו של בקט כציבור של פיסחים, מרוסקי־אברים, נכים או קבצנים, הצועדים לבל־יהשיב לקראת המוות ואינם זוכים אפילו לדעת שהוא קרוב לבוא. מרפי הוא עצלן, חלוש גוף, המחפש עבודה שיוכל לסרב לקבלה ואהבה שיוכל לקבלה מבלי התחייב יותר מדי. הוא נמלט מן המאורע, הוא משתמט, אין הוא חפץ בזכרונות פרט לטישטושה של הוויה בלי מועד וכלי מקום. אפייני הוא המשפט הראשון של הרומן: „השמש האירה, מאין ברירה, על האין־כל־חדש“.

באוירה זו של מיאוס, שבה הלאות כובשת את איתני־הטבע עצמם, מתגלה שההומור המאפל הזה של בקט הוא קולע במידה נוראה. מרפי „חוסך מעות כדי לקנות לו ריאה של פלדה, לשעה שיעף לנשום“. ומרפי אין לו אלא שאפה אחת: שישרפהו לאפר אחרי מותו, שמתאווה הוא לבואו בקרוב, ושירזו את אפרו בבת־הכבוד של תיאטרון דובליני, בשעת ההצגה, למען יפריע לצופים. שאון המים שיוזרמו.

מולוי, גיבורו של הרומן הנקרא בשם זה, שהופיע ב־1951, הוא נוסח ראשוני עוד יותר של מרפי. כאן נעלמה המסגרת והנפשות המשניות מצטמצמות עד המיזער. מולוי יש לו רגל נכה, והוא משתמש באופניים: אלה כל הדברים הממשיים שאפשר לומר עליו. הוא מבלה את חייו, כלשונו, „כשהוא גומר למות“. הוא משמיע מונולוגים כלאחר־פה: „חיי, חיי, פעם אני מדבר עליהם כעל דבר שנגמר ופעם כעל בדיחה שעודה נמשכת, ואני טועה, מפני שבעת־עובונה־אחת הם גמורים ונמשכים, אבל באיזה זמן דקדוקי אפשר לבטא זאת?“ הנה אנו רואים, על הטרגדיה של ההוויה נוספת טרגדיה רוחנית: הלשון אינה מספקת להביע את אשר

לא יובע; הלשון דלה, ילדותית, והספרות היא מחלה שאין לרפאה ואי־אפשר לוותר עליה. כאן כל הבעיה הגורלית כולה: איולת היא לחיות, אך איולת היא גם לומר זאת; ואף־על־פי־כן, אי־אפשר להימנע מכך. מולוי מתנועע, יוצא חוזה, משוטט ותועה, מוצץ אבנים כדי לשפך את רעבו, גונב רגעים חטופים של צלילות־דעת מפרשת־חיים שאין לה לא ראשית ולא אחרית. אחר־כך בא אחד מוראן — זה חשוב מפני שבמחזותיו נוקט בקט אותה שיטה, מצמד שתי נפשות דומות מאד שבעצם אינן אלא אותה בריה בשינוי־צורה — אחד מוראן בא אפוא לרשת את מולוי: אין אחד שניטל עליו לדבר על אין אחר, בתוך חיצוי משונה של האפסות האנושית, אך נוכח יצירתו של בקט כלום זכאים אנו לדבר על אפסות? עוד יותר מחיי־המעשה דוחה בקט כל צורה של מושג, כל עובר של רעיון פילוסופי. גאמר אפוא שזוהי אפסות הטעונה תופעות סבוכות לבל־י־התיר. הנה כך אין מולוי אלא צלם משתנה וכוזב תמיד של מולוי, כפי הלך־רוחו של מוראן. מוראן דומה יותר ויותר למולוי — אפשר היה לקרוא לו מולוי 2 — עד כדי כך שלבסוף שוב אין השנים אלא בריה אחת רפויה. הדיאלוג מולוי־מוראן הוא מונולוג בשני קולות: חיים אטיים, מוות אטי, לא חיים, לא מוות. אותה שנה מופיע „מאלונה מת“; הקורא ישים אל לבו שנפשות הרומנים יש להן אותם ראש־תיבות: הכוונה היא להטעים שחרף מידת העצמאות שמניחה להן רוחו של המחבר, שומרות הן, בעל כרחן ובעל כרחו, על קשרים מעורפלים אל זה האחרון, ובפרט על קשרים מעורפלים ביניהן לבין עצמן; בקט הוא האיש האחרון שיטען כי יצר משהו חוץ מאלף הוואריאנטים של אותה בריה עוברית, מבחינה גופנית מאלונה ירוד עוד יותר ממולוי. הוא סרוח על מיטת בית־חולים, לעולם אינו זו אלא בעזרת מקל מצויד בו. תחת שיהיה מומחה בכריחה דוגמת מרפי, או מומחה באדישות דוגמת מולוי, הרי זה מומחה בגסיסה. הוא אדיש וחדל־ניע. עם זאת אין הוא חסר מידה של צלילות־הדעת, ומתוך כך הוא מקבל את מצב האין־שלו. לא נותר לו אלא לשקר. הוא חוזר וממציא לעצמו עבר ההולם פחות או יותר את מה שנותר לו מן המציאות. הוא צר את עצמו בדמות אחרת ובמקום אחר. הרי זה כבר הרבה: בקט מכיר בהזדקקות לאשליה מסוימת, במשיכה שאין־לעמוד־בפניה אל שקר מסוים, שאינו צריך להועיל מאומה. תפקידו של מאלונה הוא למות, ובמובן ידוע הרי זה מקצועו האמיתי. לאחר שבנה לעצמו עבר כוזב, הוא נאנח ואומר: „זה היה מוצלח יותר מדי. שכחתי את עצמי, אבדתי. אין זה נכון. הייתי במקום אחר. אחר סובל היה, לא אני. אחר־כך באו. כדי להזכיר לי את הגסיסה“.

עד כאן היתה לדמיותיו של בקט צורה אנושית, ואם גם עלובה, שוב אין הדבר כך בדמות הראשית של „שאין לקרוא בשמו“, שנתפרסם ב־1953: וזרם אין בו מן האנושי אלא ראשו ופלג־גופו העליון; הוא גידם שתי זרועותיו, וקטע רגליו. הוא מוצג לראווה בכניסה למסעדה, תפריט בין שניו, בעת־ובעונה־אחת הריהו

מין רהיט, חפץ מקולקל, היה מעוררת פלצות, וכמעט גם צמת. רק דבר אחד נשמר בו ללא פגם: הדיבור. לפיכך הוא מדבר, בלי הרף, בלא לומר מאומה. אלא הם משפטים, רגשות, דברים מתלהמים, משחקי־מלים, מרוסקים לא פחות מפל־מילון.

*

אלה הם אפוא הרומנים של סמואל בקט. מה להסיק מכך? ההרפתקה הספרותית שלו — מוטב היה לומר בלתי־הספרותית, אם לא אנטי־ספרותית — סוכבת על ציר מחאותיהם ומצוקותיהם של בני־זמנו. גם הוא מוצא את מקומו בשרשרת המכירה בגילוי־לב בכיעור ובחוסר־האונים. גם הוא מצהיר בכל דף שהכל חסר־שחר, מגוחך, חסוך תקוה. גם הוא מונע מעלילות האדם סולם־דרגות כלשהו: אין טוב, אין רע, היתוש כמוהו כפסל־אל, ושתנו של חולה־עגבת כמוהו כקטורת־ניחות בכנסייה. לעולם אנו נתונים במין מאגמה שבה אין הבדל בין המחשבה, הברר והאינסטינקט. סבל או התעלות־הרגש? שמחה או כעס? תופסי־מרובה נהיה אם נסווג ונמייך, או פשוט אם נבחר. הדיברים ישנם, האדם ישנו, ופירוש הדבר שהוא חולף, וזהו כל שניתן לנו לקבוע, וגם קביעה זו אינה מחייבת שום אדם לשום דבר. המגמה הזאת שהיא אנחנו, די לנו שנסבול אותה. בתנאים אלה אך רגיל הוא שתהיינה דמויותיו של בקט נטולות־צורה, חולות, בלתי־יציבות, חלושות, תכופות נוטות למות. וכשאיך הן גוססות, גם אז לא ברור כלל מה גילך, מה עיסוקך, מה ערכך. אישיותן פחותה ביותר, ובדוחק רב אפשר שלא להחליפן זו בזו. אבל בקט הוא אויב מושבע של כל שיטה, אילו התחמק מכל צד של עלייה והשתמט מן המאורע כי אז היה מקים שיטה חדשה במהופך, חוזר לאותה שורה של מדגימים בעלי־הכרה, פחות או יותר. הנה משום כך אפשר למצוא אצלו מפרק לפרק פירצה, שבר, יוצא־דופן, קיצורו של דבר — שלילה מספקת של כל מה שיכול להיראות מאונס מדי או מובן־מעצמו יותר מדי. הנה כך מקבלים אנו מלכתחילה את הרושם שאנו נמצאים בעולם שבו הכל אפור, חסר־שחר, שפל, נואש. אבל אגב בחינה מעמיקה יותר אנו משנים את דעתנו: בקט איננו מעמיד לפנינו חבלי־מכאובים של יאוש אלא, ביתר דיוק, סירוב ענקי, עצבות עצומה, מיאוס כביר, הנעשים כלי־נשק עיקרי נגד הסיסטמטיזציה של העמדות־הפנים האנושיות ושל התופעות הקוסמיות. בשום מחיר אין בקט רוצה להביך, לפתור, למצוא הסבר או פתרון. הכל ישנו, הכל איננו: מן הסתירה הזאת אשר בשורש הדברים, מן הפרדוקס הזה המוחלט, אין אנו זכאים להסיק על דרך השכל שהכל ילך מדחי אל דחי בגרוע שבעולמות.

במובן זה לא הרחיק בקט לכת מעולם יותר מאשר בנסיונו בספר שהופיע ב־1955, „גובלות וטקסטים על כלום“. אכן, כאן לפנינו מחאה בכתב נגד הכתב, מעין הוכחה על דרך המופרך נגד הלשון, שאינה סובלת לא את ההוכחה ולא את המופרך. המספר סח לנו על איזה מאורע; כדרכו הוא מכחישו מיד, בהצהירו שיכול היה

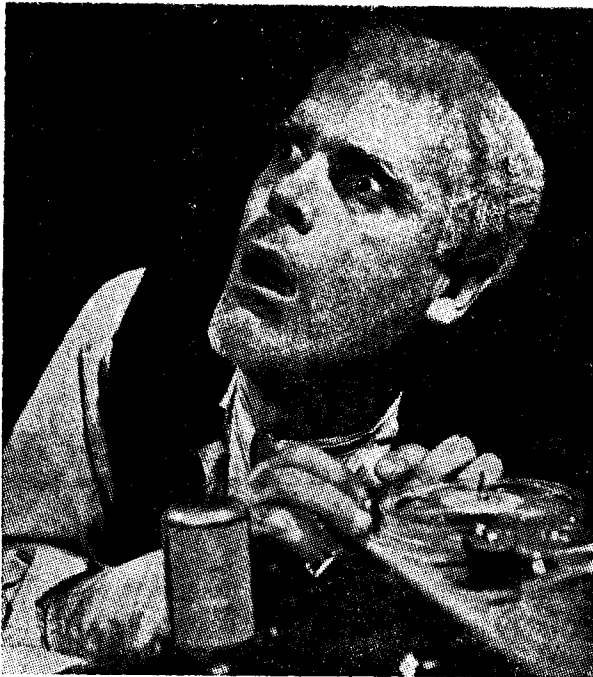
מאורע אחר לבוא על מקומו, שהרי הכל אחד הוא בעיניו, ומן הדין שיהיה הכל אחד בעיני הקורא. אבל — וזה חידוש — הוא מגיע לידי כך שהוא מכחיש לא רק את המאורע, לא רק את עצם אישיותו שלו; הוא מכחיש את יכלתו למסור משהו למישהו, הוא מכחיש את הלשון. בכל משפט מרתיחות אותו המלים הנכללות במשפט זה, הוא אומר דבר אחר, שכן יודע הוא שאינו יכול לומר מה שהיה חפץ פחות או יותר לומר. המלים שוב אינן מצייתות לו, המלים כשלעצמן נעשות חופעות עצמאיות המוסיפות על מבוכת־רוחו של המספר, ויוצרות בינו לבינו תהום שאין איש יכול לגשרה. הדבר שאין להביעו נשאר בלתי־מובע הגם שנמסר (או מוטב לומר: הוסגר) במלים מופרות וידועות.

*

אם אנו דנים כאן ברומנים ושאר כתבים של סמואל בקט שלא חוברו בשביל הבימה, הרי זה דווקא משום שנפשותיהם חוזרות ומופיעות בשני מחזותיה, ומשום שגם המצבים שברומנים שלו חוזרים הן ב„אנו מחכים לגודו“ הן ב„משחק הסיום“. „אנו מחכים לגודו“ הקיף את העולם כולו בהצלחה שהיא בלתי־רגילה לגבי מחזה מדכא כלי־כך וממעט כלי־כך בהתרחשויות. הוא מעלה שני צדדים: די לנו שנסתפק באמירה קצרצרה זו, הראשון הוא שלפנינו מחזה של אי־פעולה, של לאות ושל קשי ההתבטאות, כלומר, ביסודו של דבר יצירת־תיאטרון המנוגדת להרגליו של התיאטרון. הצד השני בא להראות שאם האדם הוא תמיד עבדו של האדם — כאן ראוי היה להזכיר את ביטויו של סארטר: „הגיהנום הוא האחרים“ — הרי בעת־ובעונה־אחת, ובלי הבדל בדבר, הוא עבד ואדון, אדון ועבד, ועובדת העבדות נוצרת מרגע שאדם הוא שנים. מנקודת־מבט תיאטרונית, המיוחד ב„אנו מחכים לגודו“ הוא בכך ששום דבר אינו נפתר, ששום דבר אינו מתחיל, ששום דבר אינו נגמר; זאת ועוד, המערכה השניה היא חזרה על הראשונה, בנעימה שכמעט אינה משתנה, עד כדי כך שאנו נאלצים לראות בה קריקטורה של הראשונה, הרס של הראשונה, ושתייהן כאחת צריכות לעורר את הרושם שדברים מעטים היו בפי המחבר לומר, ושהוא לועג לעצמו, לפי שהוא יודע שלא היטיב לומר את המעט שהיה בפיו לומר. המעט הזה הוא, כמוכן, גאוני.

„משחק הסיום“ הוא מערכה ממושכת שבה ארבעה „גיבורים“, בתנועות שהן בעת ובעונה אחת רצוניות, מיכניות, טבעיות וסהרוריות, תוהים על עצמם, על הכל ועל לא־כלום, משל כאילו מצב חיותם כופה עליהם איזה תפקיד קשה ובלתי־נעים: לדבר, להבין את עצמם לערך, לתפוס שאדם מדבר לריק ואין הבנתו מספקת עד כדי למצוא מנוח אף אינה יתירה עד כדי להמאס עליו את המלה. תהיה אשר תהיה דרגת הסתאבותן של הנפשות, ב„אנו מחכים לגודו“ היו אלו נפשות נורמליות פחות או יותר, עם כל שפל שיעבודן, ומחכות היו לאותו גודו מסתורי. לפחות אפשר לומר שהמירו את המטרה בהווייה במלה בת שתי הברות שבאה במקומה; לפחות אפשר לומר שהתענגו על אפסות שנתנו לה שם.

ארבע הנפשות של „משחק הסיום“ אין להן אותן זכויות־יתר של ציפיה. שבחשבון אחרון יכלה להיות צורה גלמית של תקווה; אם יבוא גודו או אם לא יבוא, הריהו מין פתיון, והפתיון יכול גם יכול לבוא על מקומה של ישועה. ב„משחק הסיום“ לעומת זאת הרי נג, נל, האם וקלוב — ארבע הנפשות — משוללות הן עצום זה: הציפיה. לא שהן נדונות למוות קרוב; זה יהיה פתרון פשוט מדי, ודי יהיה להן או להתמכר ליאוש גמור, או לקפוץ על האמונה כעל גלגל־הצלה. הם נדונים, אך ניתנת להם ארפה בלתי־מוגבלת. ארפה שאינה מסתיימת, ודבר זה איום הוא יותר מאשר לולא ניתנה להם ארפה כלל. ובעצם, למה הם נדונים? ראשית, שלא להיות אלא נכים: קלוב אינו יכול לשבת, בעוד אשר האם, שהוא גם עיור, אינו יכול לקום: האחד עומד תמיד, השני יושב תמיד. ניכר מיד שהצמד האם־קלוב הוא חזרה על הצמד של העבד והאדון מ„אנו מחכים לגודו“, והוא חזרה גם על הצמד מולוי־מוראן ב„מולוי“. באותה מידה אפשר לומר שקלוב היה יכול להתקרא

פטריק מאגי בתפקיד קראפ ב„סרטו האחרון של קראפ“
 לט. בקט ב„רויאל קורט תיאטר“, לונדון

האם 2, או שהאם היה יכול להתקרא קלוב 2: הם משלימים זה את זה, אלו הן שתי חזרות על אותו נושא של חדלון-אונים. אשר לשתי הנפשות האחרות, נג ונל, הרי אלה חיים בשני פחיובל, חסרי-נוע כעוברים וכפגרים בעת-יובעונה-אחת: בהם אנו יכולים להכיר את „שאיין-לקרוא-בשמו“, וזרם. אפשר אפילו לומר שארבע הנפשות הן העתקות של אותו גוסס, מאלונה, ב„מאלונה מת“.

גור-האבדן הפיזי והקללה הגופנית מאפשרים לאותם יצורים (זוהי הגדרה שאינה נאה להם ביותר) שלא להתעסק אלא בעיקר, כלומר בדבר היחיד שנותר להם: הדיבור. עולמם אינו אלא מילולי. יאושו של בקט הוא יאוש-שבכות, יאוש בלי מעשים נואשים, יאוש שאין הכרח לצאת מתוכו. די להן לנפשותיו לדבר, לא להבין את עצמן, להיתפס לאי-הבנות מילוליות, לומר דברים שונים מאלה שהיו ואמרות אילו ידעו שהדיבור יש לו חוקים משלו, עד שהן מגיעות ליאוש הכולל, בלי סיועו של הגוף, ובלי סיועו של התיאטרון.

בלי סיועו של הגוף: מרגע בו חזלה כל פעילות חושנית, במקום שעצם התנועה מנקודה לנקודה נעשית בעיה ראשונה-במעלה, שוב אין אלא פעולה אחת בעלת חשיבות: זאת של הרוח, רוח-פרא זו שאינה יכולה „לקבל“ את עצמה, אשר קרישים של דם דבוקים אל דבריה, זה הציור שמעלה לפנינו בקט לאחר שתהה על קנקנו של האדם המודרני, ובעשותו כן הוא דוחה מעליו מתוך הכרה הן את שיעבודו של היוצר הן את אחריותו. הכתיבה איננה בשבילו ענין של התפשטות-גשמיות גמורה אף לא של צלילות-דעת מוחלטת. הכל — כלומר: הסופר, הנפשות, השחקנים והצופים — יש להם אותה מידה של חירות כלפי הזולת, כולם שווים לפני אותה אלהות עתיקה שהורדה מעל כסאה: היצירה האמנותית, ששוב אינה מחייבת לא יצירה ולא אמנות. הגה על כן יכולים אנו לפרש כרצוננו את סיומו של „משחק הסיום“, בלא שתהיינה זכויותיו של המחבר עדיפות כאן על שלנו. קלוב עוזב את האם, אבל אפשר שאינו אלא מעמיד פנים. הוא ראה לפני הדלת דמות מסתורית, שהיא אולי שלוחת התקוה, אך אפשר ששיקר להאם, כל אחד מאתנו זכאי לפרש על פי דרכו.

בלי סיועו של התיאטרון: בעצם אין כאן פעולה של ממש, שום דבר אינו מתרחש, והתפאורה אינה חשובה. הנפשות צפויות לגסיסה, אך בסופו של המחזה אין קצן קרוב משהיה בתחילתו. בקט מותר אפוא על כל הפרסטיז'ה, על כל יתרונותיה של הבימה; ובאותה מידה הוא מותר על הפרסטיז'ה ועל היתרונות של הלשון הספרותית כשלעצמה: אין לומר שנפשותיו מתבטאות בהומר או בדימויים פיוטיים; פעמים יש וההומר מסתנן, כמו בטעות; ויש גם שמין פיוט קודר נוטף ממשפט זה או אחר, גם הוא בטעות. על הכל נוכל למצוא פה ושם איזה פתחונות, איזה סדקים שמעבר להם התקוה מותרת. מדוע לא? התקוה, כמוה ככל היתר, גם היא אינה חשובה אצל בקט. העולם האם נדון הוא לאבדן? כלל לא. הרי יהיה

זה נאה מדי, אופטימי מדי, רדיקלי מדי. עולמו של בקט חסר את השאפה הזאת; שאפתו היחידה היא לדעת שהשאפות הן מגוחכות. נוכח הדמויות של „משחק הסיום“ מתעורר הרצון לומר: „יש שני גיהנומים: האחד הוא אני; השני הוא אתה. החיים כולם מתבטאים בחוסר האפשרות להעדיף את האחד על משנהו; ומאחר שאין לא גן־עדן ולא ישועה, גם אילו אפשר היה לבחור ביניהם, הרי סוף־סוף בגיהנום נהיה בוחרים“. החדלון המובע של סמואל בקט מגיע לנבכים הפאובים ביותר, ופירוש הדבר — לגובה הנישא ביותר.

חיים גורי : מסע

ולא עָבְרוּ חֲמֵשׁ-עָשָׂרָה שָׁנָה.
עוֹלָיִם בָּהֶר.
הַנְּשִׁימָה שׁוֹרְפֶת אֶח סִמְצוֹן הַלְלָה
מִשָּׁנָה

שׁוֹרֶת הָאָנָשִׁים.
ולא עָבְרוּ חֲמֵשׁ-עָשָׂרָה שָׁנָה.
מִמָּוֶה הוֹלְכִים אֲנַחְנוּ וְהוֹלְכִים.

הוֹלְכִים בַּיּוֹם.
וְהוֹלְכִים בְּעָרֵב הַקָּדוֹשׁ לַעֲיָפִים.
בְּאֲשֵׁמֹרוֹת הַקֶּלֶב וְהַמְרַנְנָגוֹל.
הוֹלְכִים, פְּנִים בְּגֵב, מִתּוֹךְ שָׁנָה.

מִנְמֵן הֵינּוּ לְשִׁמּוֹת, לְמִסְפָּרִים,
שְׂמֵעָנוּ, פָּעַם, אוֹמְרִים יֵשׁ תַּחְנָה,
אֵךְ שׁוֹם סִימֵן קְרוֹר לֹא נִתְּנוּ,
אֵךְ לֹא הִנֵּה קְרוֹר
אִם זֶה יִשְׁנָה.

תְּחִלָּה הִלְכְנוּ עִם בְּשִׁרְנוּ הַבּוֹדֵד,
אֲחֵר הִלְכוּ עִמָּנוּ נְשׁוּתֵינוּ הַחֲמוּח.

אֲחֵר סִסְבְּנוּ, גִּשְׂאִים עִמָּנוּ, יְלָדִים
שֶׁהָרוּצְחִים רָשְׁמוּ אֶת שְׁמֵם בְּפִנְקָסִים.
עֲשִׂינוּ מִלְחָמָה וְעוֹד אֲחַת אֲשֶׁר עוֹדָה,
עֲשִׂינוּ, כִּף אוֹמְרִים, עֲשִׂינוּ גַם.
אֲבָל יִבְעָנוּ כִּי בְעֵצָם אֵין נִסִּים.
וְכִף הוֹלְכִים אֲנַחְנוּ עַד הַיּוֹם
עִם רַב הַכּוֹכָבִים שֶׁבְּעַל-פֶּה
וְעִם הַשֶּׁמֶשׁ הָאֲשִׁית
הַבְּדָמָה וְהַבְּבִדָה.

הוֹלְכִים אָנוּ תָמִיד
הוֹלְכִים אֲנַחְנוּ מוֹל,
לֹא אָמְרוּ לָנוּ מִתִּי נִגְיַע וְלֹאֵן
אֲבָל יִבְעָנוּ כִּי אִם לֹא נִלְךְ
גִּלְךְ לְמוֹת.

בְּעֵצָם לֹא עָבְרוּ חֲמֵשׁ-עָשָׂרָה שָׁנָה
אֲבָל אֲנַחְנוּ עֲיָפִים.
מִתּוֹךְ הַרְגֵל
אָנוּ חוֹשְׁבִים תָּמִיד
בְּגוֹף רֵאשׁוֹן רַבִּים.

מות המלך

לפנות בקר מת המלך.

המלך מת.

מת. מת המלך.

לפנות בקר קרו התותחים

אל ישימון השחר:

מת. מת. מת. מת.

לפנות בקר יצאו הפךשים

המלך מת. אין מלך.

מת המלך.

צחקים אין כפתור.

המלך מת המלך מת.

אָרַב אִין מַנְעוּל —

מת מת המלך.

בא יום קוינו לו

אבוי המלך מת.

בא יום צפינו לו

אבוי מת מת המלך.

דור הלבנטינים

זיקליו כהנוב: אירופה מרחוק

זוכרת אני את קורס הפילוסופיה שלי, האחרון בליציאון הצרפתי. מעט בנות, הרבה בנים, יהודים, יוונים, ארמנים, קופטים. היתה שם נערה צרפתייה אחת, פראנסואז, שקינאנו בה בשל סגנון כתיבתה המסולסל ופניה הוורדרדים. ועם זאת שמנו לקלס את דעותיה השיגרתיות ואת מבנה-גופה הגרמי, האיברי. אף מוסלמי אחד לא נותר בתוכנו, וכמעט כך היה הדבר גם בבתי-הספר הקתוליים. להוציא את הסורים-הנוצרים שהיו שם רוב מכריע, ובימים הקולוניאליים הללו לא התפארו שהם ערבים. הנערים המוסלמים למדו בבתי-ספר אנגליים או ערביים, אבל התרבות המערבית היתה ענין כמעט אך ורק למיעוטים. החינוך הרחיב את התהום שהפרידה בינינו. בנות פחות תורכיים ורופאים מצריים שאתן שיחקנו בילדותנו פרשו והתרחקו מעט-מעט, תחילה לארמון ואחר-כך לנישואים. היינו נפגשות ומחליפות כמה מלים אצל גרופי (אולם-תה — אולם-ריקודים — מסעדה — בר של שוייצי אחד, מרכז החיים החברתיים בקאהיר), או בנשפי-הצדקה המהודרים במלונות-התיירים הגדולים, שפרדס, סמיראמיס, מינא-האוס. רק אלו שהשליכו אחר גו את תומתן יחד עם צעיפן היו מופיעות, מפוקסות ומפורפסות, בשמלות אטלס הדוקות לגופן, יוצאות חוצץ לתבוע את היקרה שבכל החירויות, הקלה ביותר לכיבוש — אי-הנאמנות בחיי הנישואים. הנערות הטובות חיו את חייהן במסתרם, מעולם לא ראינון.

או אז התחוויר לנו כי נערה היושבת בבר מקפחת לבלייהשיב את שמה הטוב, וכן שלעולם אין להסכים לרקוד עם מוסלמי, ויהיה מעמדו החברתי אשר יהיה. כמה נערות יהודיות, כך הזהירונו הורינו, נעשות פלגשיהם, אך לא נשיהם. בנשפים המפוארים שהיתה כל עדה עורכת לעזרת ענייה היתה כל עדה תופסת חלק מן האולם, פשוט מפני שבני-אדם יושבים סמוך לאנשי-שלומם, ואם דרך-מקרה היה בחור עובר ומומין בחורה מקבוצה אחרת, הרי מאחר שתכל הפירו את הכל היו הבריות לוטשים עיניים ומתחילים לרנן. רק בשכבות העליונות של החברה היו בני-אדם מתערבים בצורה טבעית, כדבר המובן-מאליו.

אנחנו, בנות המיעוטים השקדניות, התחלנו לבקר בנשפים האלה. היינו פמיניסטיות נלהבות, תוקפניות וחסודות, וגאות היינו לשבת עם בני-גילנו הגברים, להחליף הערות על דקארט, קאנט ושפינוזה, אף היתה לנו חולשה נוראה לדבר על פילוסופיה אפילו תוך כדי ריקוד „קוקאראצ'ה“.

באולם ההרצאות היה כל פילוסוף מתוכנו מרצה את דעותיו שעה קצרה. לאחר שהציגו המורה שלנו. והבחור הבא אחריו היה קורעו תמיד לגורים. הפילוסופיה היתה אמורה להמציא את המפתח להבנת החיים, אך לי נדמה היה כי אין בה בעצם כל מועיל, שהרי נתחיל לחיות הרבה קודם שנדע להשתמש במפתח הזה. מעולם לא קראנו אף אחד מן הספרים המצוטטים בספר־הלימוד שלנו, ולא הכרנו איש, אולי חוץ מן המורה שלנו, שקראם, או יקראם, אי־פעם. היתה זו אחת התעלומות של התרבות הלבנטינית: מי קרא את הספרים שבכותם נעשו בני־אדם מפורסמים כל־כך? — די היה לדעת את שמותיהם על־מנת להיחשב „בן־תרבות“. כשהלכתי כעבור שנתיים־שלוש ל„קומדי פראנסו“ בפאריז נדהמתי לראות באולם לא רק דרדקים מתבגרים אלא אנשים בוגרים ובשלים הנהנים למשמע כל שורה וניכר בהם שקראו וחזרו את הקלטיקאים שלהם אחרי גמר בית־הספר. אנחנו היינו מטיחים זה בזה בחצר דברים מתוך „יומאניטה“ ו„קראפיו“, ובתוך כך היינו מתרגשים עד שכמעט לא שמנו לב שכולנו אומרים אותם דברים. מנחת־נפשה של פרנסואז ברגעיט כאלה היתה מרגיזה מאין כמוה. הנה זאת נערה הוולכת לתפילת־המיסה, אוספת מתפונים ושירים, ואפילו רוקמת, ממש כאילו אין הנשים נאבקות להשתחרר מעבדות הבית. היא לא היתה אפילו כסילה, והוריה ידועים היו כאנשים הפחות ריאקציוניים ואנטישמיים שבכבה העליונה של אנשי הפקידות והעסקים הצרפתיים, ה„שמנת“ של מושבת־הזורים במצרים. שלוותה עוררה בנו הרגשה שאנו מחקים איזה דבר שאין אנו יודעים עליו ולא־כולם, ואף כי מעולם לא הודינו בכך, היינו עוינים אותה.

שמענו הרבה על דארזין בשיעורינו. כן, דארזין היה מדאיג אותי. שוקדת הייתי לאסוף נימוקים להרשתו. כל־אימת שהייתי מריחה ריחו של פרח או טועמת טעם פרי מהרהרת הייתי בפלא הזה, שכל יצור חי מפיק איזה דבר אחר מעסיסי האדמה עד שהוא יוצר את הניחוח, הצורה, הצבע, הטעם שמפוחם העולם הוא לקט מופלא ורבגוני של דברים יחידים־במינם, ושאם גם הכל חייבים להרוג כדי לחיות, הנה הזאבים, אפילו בקרב בני־האדם, לעולם אינם הורגים את כל הכבשים. אילו עשו כן, כי אז לא היו רבבות קבצנים בחוצות קאהיר והכל היו מיליונרים.

איך יכלו מוריניו, שרובם סוציאליסטים טובים, לבזוז על דארזין אפילו חמש דקות? מה כאן הדבר שאינני מבינה? לאהר שנים של הכרות עם המחשבה המערבית דומה היה שאנו מתקדמים אהורנית, מאהבת־הזולת של ישוע הנוצרי לשטויות הבורבריות האלו של דארזין. אולי זה חסרונם של האירופים. אמנם יש להם מוח, פילוסופיה, מדע, אבל צמאון־הדם הפראי נשמר בעינו. דארזין, בדומה לניצ'ה, מוליך אל צלב־הקרב, ולא היהודים לבדם הם שייצלונו עליו אלא אירופה הנוצרית עצמה. דמדומי־האלים...

אף־על־פי־כן חשוב היה לדעת את הדברים האלה, ואנחנו, היוונים, היהודים, הסורים והקופטים, המיעוטים השקדניים, אנשי־התרבות לאימתם, אנחנו נוכל לתפוס

את מקומם אם נלמד את סוד כוחם ועם זאת לא נניח לו שירעילנו... אנחנו נתן למחר את צבינו ואת צבעו, והוא לא יהיה מוכתם בדם, אם אך נזכור את מצוות „לא תרצח“ אשר הורונו הדתות שלנו. אנחנו האנשים היודעים שכל אדם נולד לחיים בחשיכה והוא מהלך בדרך־מכאובים אל אור החסד העליון, ואין אף אחד זכאי לקצר את דרכו של הזולת אפילו ביום אחד.

מה יהיה אפוא על הפטריוטיות, הגבורה, הכבוד, אומץ־הלב של אלה המספנים ונותנים את חיייהם? ודאי, יש הבדל בין גיבור מקדש־השם לבין חייל, ואף־על־פי־כן כלום לא בדין אומרים עלינו שאנו הננו הלבנטינים הערמומיים, מוגי הלב? כלום אין אנו, בני המיעוטים, אומרים בכוז על המצרים שהאספסוף המתפרע לעולם לא יחולל מהפכה לאמיתה משום שעם שקיעת החמה הכל נושאים רגליהם ומסתלקים? לא ידעתי את התשובה, אבל תקופת־חיים שלמה ניתנה לי למצאה. אולי גזירה היתה עלינו ללמוד לחשוב מחדש — היוונים בבהירות הגיונם, היהודים בקנאותם, הפיניקים בעקמימותם — למסור מה שלמדנו, ולהחכים יותר.

עם זאת, בזתי לדת. היהדות היתה בעיני כל המשפחה החוגגת בזלילה את זכרם של מאורעות שאנחנו הצעירים לא מצאנו בהם כל טעם ולעגנו להם מתוך שנאה משונה, כמתוך תרעומת על שלעולם אין אנו יכולים להימלט כליל מעברנו. לא טוב מזה היה המצב אצל הקתולים. התרחקתי מעל מארי, חברתי מילדות, ודגינו, שהיתה עתה חברתי הקרובה ביותר, הומינה את שתינו לתה. דניו היתה נלהבת עוד יותר ממני בקנאתה לליאון בלום, למדע ולרפובליקה הספרדית. על כריכים נאים, מיני־מאפה ושיפעה של קצפת, שהועברו בחדר בידי סודאני נהדר במדי־שרד של זהב ואדום, שוחחנו על נערצינו האחרונים, ז'יל רומן, רוז'ה מרטן די־גאר, מאלרו, איליה ארנבורג. אנחנו חיינו בספרים, אבל מארי הגידה בשלוח בראשה הנחמד, לא, היא לא קראה אף אחד מהם. היא הסבירה שספרים, גם אם לא כולם נמצאים ב„אינדקס“ של המקראות האסורים, אין רואים אותם בעין יפה.

„אבל מה את קוראת בכל־זאת?“ שאלנו בחרדה.
„ביוגראפיות של קדושים וגנרלים. יודעות אתן, תרזה הקדושה, המרשל פ'וש, ז'ופר, פטן“, השיבה בכובד־ראש.

התפוצצנו מצחוק, ואף כי היינו נפגשות במסיבות, שוב לא ניסינו להתרועע.

הידידות וחילופי־הדעות בין הנערות חשובים היו בחיינו, אולי כמורשה מחברה שבה מועטה היתה הקירבה בין גברים ונשים, פרט לקירבה המינית. היחסים בינינו כבר היו חפשיים הרבה יותר מאשר אצל הורינו, אבל לא ידענו איזו עמדה לנקוט כלפי בחורים — שותפים בכוח, אך גם אויבים בכוח. כתום ימי ההתבגרות היו יחסינו ההדדיים סבך של סתירות דו־משמעיות, ואצל נערות אחרות היינו מבקשות יחס כן ומשבי־עצוץ. היינו מתעסקות הרבה ב„הסתודדות“, וכמעט באימה היינו משוחחות על מה שנעשה אחרי בית־הספר. הורינו התייחסו ברצינות ללימודינו:

ההשכלה היתה סמלו של המעמד הפנוי, שהרי השכלה לבנות אין לה שום תכלית מעשית, ומבחינה זאת היתה חסרת־פניות לגמרי. אנחנו ידענו זאת, אך קיוונו למין גם, אולי לאיוו אהבה גדולה, או לאומץ חדש, שיציתו בנו את הכוח למרוד.

**

אחרי בחינות־הבגרות התענגנו כולנו, פרט לדניז שהיתה נוסעת בכל קיץ לאירופה, על הקיץ העצלתני בחופי אלקסנדריה, על הלבטים המסעירים של אהבות תמימות ומושחתות. הסתיו חטף את רוב הבחורים שהפרנו בבית־הספר, ובכך ניתקו קשרי הילדות האחרונים. עתידים הם לחזור מן האוניברסיטאות האירופיות כשהם יודעים לאיך־ערוך יותר מאתנו, ואנחנו נדמה לאחיותינו ולשארות־בשרנו הבכירות. נלך למסיבות, נשתעשע ונשתה עד־להחפיר, משועממות, נכזבות, ממתונות לבעלים, נמשכות למרי, אך באין העזה לכרות את עבותות המשי הקושרים אותנו אל משפחותינו האמידות. נשחק בריג/ נקרא. נתעצב, ונמשיך בנוסח החברותי־המשפילי הזה, עד לנישואים, לידה, בגידה, ואולי גירושים.

„בחורה צעירה יש לה כל־כך הרבה דברים לעשות“, היתה אמי מנסה לנחמני. „מסיבות, בגדים יפים, ספורט, קונצרטים. ללמוד לתפור ולבשל קצת. כן, יקירתי, אני יודעת שזה שנוא עליך, אבל כאשר תתחנני יהיה עליך לדעת לנהל את משק־ביתך. אז תוכלי ללכת לשיעורי ספרות.“

השתוללתי מכעס. היקר בחלומתי היה להיעשות סופרת, אבל לספרות בחינת פירפוס אחרון של השפלת־גברת בוזי מעומק־לבי.

„יש נערות אשכנזיות שנוסעות ללמוד באירופה, למה לא אוכל לעשות כמוהן?“ הייתי שואלת.

„את אינך אשכנזיה“, היתה אמי משיבה, „ואם תהיי פקחית יותר מדי, יפחדו הבחורים שלנו לשאת אותך לאשה.“

„מוטב, אם כך, אתחנן עם אשכנזי. בין־כה־זכה הם משכילים פ־אלף יותר מאתנו. פרויד, טרוצקי, ברגסון, כולם יהודים אשכנזים. אנו אין לנו אף איש מפורסם להתפאר בו. אף לא אחד. וחוץ מזה, הנה דניז, למשל. אביה איננו אשכנזי. אבל הוא הסכים שתגור בפריז ותלמד בסורבון.“

אמי צחקה בלעג. „תעשה מה שתעשה, בהתחשב בעשרו של אביה תמיד יהיו המון גברים מוכנים להתחנן אה. חוץ מזה, גאונות אינן נשים טובות.“

„אם כן, תני לי לעבוד.“

„אינך יכולה. אנשים יחשבו שאביך פושט־רגל.“

ויכוחים מעין אלה התנהלו בכל בית. לבסוף הסכימו משפחותינו שנלך פעמיים בשבוע למרפאה ללמוד עזרה־ראשונה, על־תנאי שלא תהיינה שם מחלות מדבקות, ולבית־הספר למשפט הצרפתי, אחר־הצהריים, בין הספורט למסיבות.

נדמה היה לנו שניצחנו במובן ידוע, אך, כמובן, אין לומדים שתי אומנויות בעת־ובעונה־אחת, ונטולות היינו הן את משמעת העבודה הן את הצורך להשתכר למחינתנו, אף כי לפרקים התקנאנו בנערות הנאלצות לעבוד. מה טעם להתגיע בקודקס הנאפוליאוני בזמן שתענוגות כה רבים מזומנים לנו, ומה־גם שבבוא קצם של הקאפיטולציות ובתי־הדין המעורבים, בקרוב, ממילא יחדלו בתי־דין זרים ולא תהיה עבודה לעורכי־דין יודעי החוק האירופי? שמענו הרצאות למקוטעים, עד שפתחו התלמידים במוסדות המצריים להשכלה גבוהה בשביתה, למחות, כתמיד, נגד הכיבוש הבריטי. צירייהם פרצו לבנין השאנן של בית־הספר הצרפתי למשפטים — אף זה ממעוזי המיעוטים — ודרשו שביתת־אהדה, וכאשר נתמלא האולם מהם נעלו את הדלת. האטיפה היתה נרגזת, פרועה, ולרובנו היתה זו פעם ראשונה שראינו מוסלמים באסיפה המונית, עיניים בווערות, פיות נעווים. טרף לסערת־רגש קיבוצית קנאית... הפרופיסור הבליע ואמר בנעימה, בצרפתית, שבתור פקיד של הוד־מלכותו אין הוא יכול לשבות והוא יוסיף להרצות גם באולם ריק, אבל התלמידים רשאים לנהוג על פי צו מצפונם. ואלטי, אחד מחברי היוונים לכיתה, הירגם לערבית. פניו יצירת־מופת של אירוניה וקולו נפעם וגובר: „חברים סטודנטים, אתם חפשים לבחור! הדלת נעולה!“ הסטודנטים המוסלמים שאגים. חמקתי אל הדלת ובתוך המהומה קראתי אל אחד מהם: „אין זה הוגן, בנות כה רבות כלואות עם גברים כה רבים. לא היית רוצה שיקרה הדבר לאחיותיך שלך. הנח לנו להסתלק בשקט“.

ביחסים אישיים היו הללו תמיד מהוגנים, הלבנטיניות שלהם עדיין הספיקה להם לדעת שאדם, עם כל פחיתות־ערכו, חשוב יותר מעקרון, עם כל קדושתו. הם הניחו לנו ללכת.

זכור לי איך רצתי ברחובות החשוכים, הריקים, אף מכונית לא העזה לנסוע, ורוב פנסי־הרחוב היו מנופצים. שוטרים עוברים במשמרת. מטח יריות. הרהרתי לנפשי: „כבר אחרי שקיעת השמש, והענין עדיין לא נגמר. אולי בכל זאת תהיה מהפכה, ועצמאות.“ תסיסה היתה בתוכם, כמו בתוכנו, אך משום־מה לא היה זה אותו הדבר.

השביתה נמשכה שבועות על שבועות. תמהה הייתי איך המוסלמים הצעירים האלה אומרים לשנות את המצב במצרים אם אין הם מבינים כי חשוב מכל הוא ללמוד מה שהאירופים יודעים. גם בארצות אחרות נתפסים סטודנטים לפעולה מדינית, אך אין הם מבטלים כה הרבה זמן יקר.

✱

אירופה, אף שרחוקה היתה, היתה חלק מאתנו, ואנו ידענו שאין מנוס מן העולם אשר יצרה גם רב הוא אשר עמה לתת. סבורים היינו כי המוסלמים מחקים את אירופה בגילויה השטחיים ביותר, מבלי להתאמץ ולתפוס את העליונות שעליה מיוסד שלטונה. עשירי־העשירים שבהם התגנדרו במכוניות ביואיק שחורות ובפלגשים

צהובות־שער מתוצרת־חוץ, ואילו אותם שהוצרכו להשתכר למחיתם חלמו על ה"דיפלומה" שתאפשר להם להבריח זבובים במשרדים ממשלתיים, וכמעט אף אחד מהם לא שקד להיעשות חלק מאותה עילית הדרושה על־מנת להכניס את מצרים לעולם המודרני. לא מקרה היה זה כי מעט החרושת המודרנית שהיתה במצרים נוצרה על־ידי זרים ובני מיעוטים אך לא על־ידי מוסלמים, ויהיו עשירים ככל אשר יהיו. לגביהם היתה הציביליזציה האירופית רק דבר שגינונו החיצוניים מעניקים פרסטיוז'ה מעמדית. הנה כך נאספו סכומי־כסף גדולים בחסותו של המלך פארוק הצעיר כדי לתת לכל פלאח זוג נעליים, ובכבישים שתוכנו על־ידי מהנדסים בריטים היה הפלאח מהלך יחף ונעליו החדשות קשורות בגאון לצווארו. השווינו זאת למצב בארץ־ישראל, מקום שבונים חברה חדשה מן המסד, בורבזמן שבמצרים מתחילים בקומה העליונה, בתקוה שהיסודות יקומו מאליהם. אוהדים היינו את שאיפותיהם של הלאומנים, אך לא סברנו שיוכלו לפתור את הבעיה האמיתית של החברה הזאת, ועל כך לא יכלו לסלוח לנו. מהיותנו לבנטינים, התרים בחוש אחר פשרות פוריות, מדומים היינו כי סיומו של הפיבוש הקולוניאלי לא יפתור שום דבר שביסוד, אלא אם כן יפעלו מושגים אירופיים בעולם הנה המתעורר וישנו את עצם דפוסיו כדי שיוכל להיות בן־חורין. מחמת ההבדלים האלה בגישה לאירוסה, שעמוקים היו יותר מן ההבדלים במחשבה, נעשתה התפרדות דרכינו טרגית אך בלתי־נמנעת.

עם כל הפלפולים האלה היינו גם אנו כפונקות, חסרות את כוח ההתמדה הנחוץ כדי להפוך את חלומותינו ואפשרויותינו לעובדות מוצקות המשפיעות על המציאות. כשחזרנו לבית־הספר־למשפטים נשמט החוט מידינו כליל, הואיל והפרופיסור הוסיף בינתיים להרצות, ולהבדיל מן הבחורים לא שקדנו לעיין בספרי־הלימוד שלנו. מעט־מעט הפסקנו את לימודינו, אחדות מאתנו עבדו בקביעות במרפאה. באותו רובע ערבי המט ליפול היו התינוקות ואמותיהן — רבות מהן זונות שעתה זה יצאו מגדר ילדות וכבר היו אכולות עגבת — עלובים־להחריד עד כדי כך שדומה היה כי אין להועיל כאן מאומה. ד"ר ס., שאר־בשר של מארי, היה ממית עצמו בעבודה, כשהוא צורח על החולים בקול ניחר מרוב זעם ורוך נואש. כעבור שנים, כשראיתי, בארצות־הברית, תמונות של הפגרים החיים באושוויץ, זכרתי את השלדים הפעוטים, שעודם נושמים בדוחק, על שולחנותיה של המרפאה, ואת ד"ר ס. הדוחק בנו בקול צרוד: "מדוע אינכן הולכות לארץ־ישראל, למקום שנבנית חברה שיש בה טעם?"

רוב המתנדבות היו קופטיות. הגערות המוסלמיות שנרשמו היו מופיעות רק כדי להוות קידה למלכה פרידה כשהיתה מבקרת במרפאה, שעה שהיו רוחצים את החולים העלובים פחות מחבריהם, מלבישים אותם ומעמידים אותם בשורה כשהם מחייכים לכבוד המאורע...

ד"ר ס. אולי היה לו חלק בדבר שקבוצה קטנה של בחורות יהודיות פתחה מרפאה

כבית־ספר ברובע היהודי, מקום שהיה המצב ביש כמעט כמו ברבעים המוסלמיים. דנות היינו בכונד־ראש אם יש בכך משום „בגידה בהמונים“, אבל לבסוף החלטנו שהואיל והיהודים מועטים מן המוסלמים הרי לפחות נוכל לראות שם איזה תוצאות ואילו בנות הפחוזות יכולות לעשות מעט עבודה סוציאלית לטובת אחיהן שלהן. אז, אם אי־פעם ילכו אחינו לארץ־ישראל, לא יהיו כה רבים מהם סומים, חולים, חדלי־מעש.

ציונים לא היינו שכן תרנו אחר האוניברסליות, אבל מתווכחים היינו על הציונות, בהתלהבות כמעט כמו על המרקסיזם. דעתנו היתה כי יש צורך ב„השכלה אירופית“ כנותקת מן הדת קודם שיוכלו בני־אדם להכריע „אובייקטיבית“ בעד הציונות או כנגדה, וכי אין לקפוץ בלי שום הכנה מן ה„חארה“ (השכונה) לקיבוץ. את שלב־

הביניים הזה ניסינו ליצור, על פי דרכנו הצנועה.

הבריות צחקו ל„מרפאה“ שלנו, אך עזרו, נפתעים למראה התוצאות שהשגנו, בלי נסיון רב אך בעבודה נלהבת. חוללנו מהפכה זוטה בכך ששילמנו לנעורות שעזרו על־דינו שכר שלא נשמע כמותו ב„חארה“. דבר זה הביא עלינו חורבן. לא ידענו מאומה על ארגונה של הקהילה היהודית, ונדהמנו כאשר השמיע ה„שייך־אל־חארה“ איזמים מצועפים. ריננו אחרינו שאנו מטיפות לפיקוח על הילודה ולציונות, ועל כך השיבונו בחימה כי הדבר השני הוא שקר, ונדדע לנו כי הורים שילדיהם באים אלינו נמחקו מרשימתו של השייך־אל־חארה ושוב לא היו מקבלים סיוע מקופות־הצדקה של הקהילה. בכמה עתונים הופיעו מאמרי־שימצה קטנים, ודבר זה ציער את הורינו, שלא רצו שיצא לנו שם של „מהפכניות בעלות כוונות טובות אך מסוכנות, בכל־זאת“. אחת־אחת פרשנו. לידה, בתו של עורך־דין מפורסם, שפעבור ימים לא רבים העלה אותו המלך פארוק הצעיר לדרגת פחה בעבור שירותיו, החליטה כי ריאקציוניות היא להפלות את היהודים לטובה. ראוי היה שנתמיד, אך דווקא זאת לא למדנו. לאחר־מכן אורגנה העבודה הסוציאלית ברובע היהודי על בסיס יעיל יותר, גם הפעולה הציונית עשתה את שלה, בעיקר הודות ל„השומר הצעיר“, והרבה צעירים קיבלו עזרה להגיע לארץ־ישראל בדרך בלתי־רשמית.

בלי המרפאה נראו חיינו עקרים יותר מתמיד. המסיבות והעגבים שוב לא היו מסעירים כליכך לאחר שפג החידוש שבהם. השתתפנו בקורסים, לציור, פיסול, פילוסופיה, מחול, יוגה, חדלנו מן האחד והחילונו במשנהו, בלא לסיים שום דבר מעולם. בזנו לעצמנו ולבחורים המרוצים מעצמם ועושים כסף, ואינם מבקשים אלא שתתקיימנה זכויות־היתר שלהם בחברה המגונה הזאת כל ימי־חיהם. על פי דרכנו החובבנית הצטרפנו לקבוצות אנטי־פאשיסטיות, לליגות לפעולה דמוקרטית, התווכחנו על סטאליניזם וטרזקזים, בפגישות חשאיות במידה זו או אחרת, עם צעירים מדאיגים, לוקח־לב, שאינם באים בחשבון לנישואים — אנרי וראול קוריאל, אלבר קוסרי, הסופר, ג'ורג' חניין, לוטפאללה סולימאן — שוב, כמעט כולם מבני המיעוטים.

פתחתי בשיחות סודיות על פירסום רשימותי הראשונות; הן היו נטולות ממשות במידה משונה, לפי שהקפדתי להשמיט כל רמז לסביבה חברתית כלשהי. ביקרתי בארץ־ישראל, ונמשכתי להישאר בקיבוץ. שם אין צורך בכסף, ולכן לא אודקק להסכמת הורי, שהרי עתה־זה מלאו לי עשרים־ואחת שנה, וכך אנצל מן החיים הרכים, המחניקים והמשחיתים של מצרים. משהו עיכבני, לא רק הדבקות בחיים סנוביים גוחים. צריכה הייתי להכיר את אירופה במפנים בטרם אבחר. רק אז אוכל ללכת לארץ־ישראל, כאדם שלם, ממש. אכן, אהבתי את מצרים, אך שוב לא יכולתי לשאת את עצמי בתוכה, עם כל שהכרתי בקסם המזור של דרך חיינו. יום קיץ אחד אחר־הצהריים ישבנו על הרצפה בחדר־הספרייה הנאה בביתה של לידיה סביב הר של עלי־כותרת מגן־הוורדים המהולל של אביה. לידיה הסבירה שסבתה עומדת לרקוח מי־ורדים. הוורדים נדפו ניחוחם, וניעמת, שפנתה של לידיה וחברתה הקרובה החדשה, העירה במרירות: „סבתותינו רקחו מי־ורדים, ואנחנו אף לא זה“. היא היתה תורכיה, בת לנסיכה ופחה ששימש שגריר בהרבה בירות אירופיות, ומאחר שכל ימיה חיתה באירופה התקשתה להסתגל לחיי האצולה התורכית. רינגו אחריה שהיא סירבה להיות לאשה לפארוק, שהוא כועס, ומשפחתה נתונה בצער גדול. אולי על כך רמזה כשסיפרה לנו יום אחד שאם גם „האצילות מחייבת“ הרי רב מדי הוא לדרוש מאשה שתחיה עד אחרית ימיה בהסגר. שותקות היינו, שכורות להט־חום וניחוח ורדים גוועים, כאשר מתחה ניעמת את גופה הארוך, המחוסב והטיחה: „הייתי רוצה למצוא בי אומץ בשביל להיות רקדנית־קברט ערומה. ממילא כולנו נוהגות כזונות לאחר שאנו גישאות — פרט למלכות המספנות“.

ימים לא רבים אחרי־כן הכריזה ניעמת שהיא נוסעת לתורכיה: „אני אמצא לי בעל, תורכי אמיתי, לא אחד מן התורכים המנוונים של מצרים. הייתי מעדיפה מישהו בעל מקצוע של ממש. אם תבוא המהפכה, לא נחסר פת לחם לעולם“. מתוך ליצנות דיברה, אבל נבואה נזרקה מפיה.

היתה שם עוד נערה אחת, דיאנה פ., שכעבור ימים אחדים קמה שערוריה עצומה סביבה. מרצה־עוזר לפילוסופיה, איש נשוי שאף לא התגרש עדיין, העז לבקש את ידה. הוריה התפלצו והשגוהו בשבע עיניים על חברתנו, וכמה חדשים התנהל בינם לבין הפרופיסור קרב דרמתי ומבדח שהעסיק את כל הלשונות בלי הרף. דיאנה נעשתה גיבורה מפני שלא ויתרה על בחיר־לבה, ושמה נעשה קריאת־קרב לצעירות שביקשו „לעשות בגופן כטוב בעיניהן“. אם היו גברים מנסים למתוח בקורת על התנהגותה, היו זוכים לתשובה קרירה מפיהן של צעירות שאמרו להם: „השיטה כולה לתועלתכם, אבל אנחנו לא נסבול אותה עוד“. במדור־ההרמון בחשמליות היו הנשים הנכנעות ושחורות־הצעפים משוחחות על הנערה הזאת שלא הכירוה, משוות אותה בהתלהבות לדוכסית וינדזור. „יא אללה! אמור! אמור! אלה הם גברים! מוכנים להפסיד מלכות בעד האשה שהם אוהבים, ולא סתם להוסיפה על

האחרות". אנשים קשישים יותר לא הבינו מה הרוח הרעה המנשבת כאן, והורים חוששים היו שיוצרכו להחזיק בבתם בנות פנויות שנתחלל כבודן. הגיעה שעתנו לבחור את בחירתנו. דיאנה נישאה לפרופיסור, וכמוהו הורתה בבית ספר צרפתי בהדוֹסין. ניעמת נישאה למהנדס תורכי ממוצא אצילי. לידיה עסקה בעבודה סוציאלית בפפר הערבי הסמוך לחווילה המפוארת של אביה, לימדה את הנשים להשתמש במכונת־תפירה, וכל הזמן היתה מדברת על לנין, טרוצקי, סטאלין והפוכב האדום שיביא את הישועה. בדניו קינאנו מאד. היא היתה באה למצרים לביקורים קצרים בימי הפגרה, מדברת מתוך ידיעה על הגל, מתקנת את „הפירושים המוטעים" שלנו, שכן בידה היה המפתח להבנת הכל — השקפה סטאליניסטית עקיבה, כוללת. בחפשויות מדהימה השתמשה באוצר המלים הסלנגי־האינטלקטואלי של פרחי ה„אקול נורמאל סופרייר", שעה שאנו צריכות היינו להסתפק בכך שנקרא עליהם ב„אנשי הרצון הטוב" של ז'יל רומן.

אני נישאתי לרופא יהודי ממוצא רוסי, שהיה משתלם בארצות־הברית. השער לחירות.

**

פרצה מלחמת־העולם השניה, אך אני ראיתי מרחוק עד כמה היתה מצרים זו אשר הכרתי משנתית והולכת. אחותי הצעירה למדה באוניברסיטה והורי אף לא הוציאו מפיהם ציוץ, ואני האמנתי בגאווה כי סללתי לה את הדרך. היא עבדה, בדומה להרבה נערות אחרות כיום, הדבר נחשב נאה, אפילו „פטריוטי", לעבוד בשביל הבריטים והאמריקאים. נוכח כל הצעירים הללו לובשי המדים אשר סביב, הוצרכו הבחורים המקומיים להסתפק באותם חסדים קטנים שהואילו הנערות להעניק להם. הבחורות ראו עולמן בחייהן משך כל התקופה של טוברוק ואל־עלמיין, ומתאוות היו שלא תיגמר המלחמה לעולם.

כשחזרתי למצרים היו הרבה בחורות עומדות לעקור ממנה, נשואות לקצינים מבעלי־הברית, אם אפשר לקציניהם של גדודים בריטיים בעלי־שם. הללו קשה היה להשיגם, ורבות הסתפקו בפחות מזה. נודע לי גם כי שארי־בשר רחוקים מתוניסיה שבו הביתה ועמהם תכרים מוסלמים שבדומה להם נכנסו לחילות צרפת החפשית. נדהמתי למצוא כי בצפון־אפריקה מוסלמים ויהודים לומדים באותם בתי־ספר, מקבלים אותה תרבות אירופית ומאמינים כי לאחר המלחמה תקום צרפת, מטוהרת מן הריאקציונרים הפאשיסטיים שלה, ומתוך הכרת־טובה על תמיכתם הנאמנה תעניק להם עצמאות. ימים מעטים אחרי־כן שמעתי אחד משארי־בשרי מזכיר את חביב בורגיבה, כביכול ידידו הטוב ביותר, „טיפוס עצום". לאחר־מכן עמד שארי־בשרי זה במגע הדוק עם מורדים צפון־אפריקאים שנלחמו תחת הצלב־של־לורן על ראשי־הגשר באיטליה, בטרם ישוּבו נכזבים לבתיהם...

באתי למצרים לשבועות אחדים כגרשה צעירה (מעמד מענג בתכלית), לאחר שהצלחתי וזכיתי בפרס ספרותי בארצות־הברית. («דבר זה יכול לקרות רק באמריקה», היו אומרים חברי השמאליים והאנטי־אמריקאיים, בעקימת־חוטם). עם כל העמדות־הפנים, הוקסמתי ממצרים זאת שראיתיה עתה מבחוץ, ובמידה של חירות שלא ידעתי כמותה בבחרותי. הייתי שואפת אל קרבי, כשמחה לקראת מודע ותיק, את רוח המדבר, הנודפת ריחות של פריחת הדורים, גללים, אבק ופרחים, מקשיבה לויכוחיה של האינטליגנציה השמאלית של בני המיעוטים בבתים ערביים יפים וישנים מעל ל„מדרגות האדומות” ברובע־המצודה, הרחק מעל לעיר הלבנטינית. לידיה ועוד כמה נשים צעירות היו משדלות לעתים קרובות את אבותיהן רבי־ההשפעה להוציא את חבריהן הקומוניסטים מבית־הסוהר, והמלים שהושמעו מעל ל„מדרגות האדומות” היו נישאות בפי הצעירות ההדורות האלו, חוזרות ונשמעות בלחישות־סתר במועדוניהם של קצינים צעירים. הזרע שנזרע שם נבט והניב תנובתו, בשדות שימים רבים היו עומדים בור. לאחר זמן היו מרגנים שתורכיה אחת, סטאליניסטית מן האצולה התורכית הרוממה ביותר שהעזה שלא להינשא כלל, עיבדה את נאצר עצמו בבחרותו...

הכל חשו כי קרוב לבוא הסוף. פארוק, שהיה פעם אהוב על עמו, העיר בשבתו אל שולחן של פוקר: „עוד מעט ישארו רק חמישה מלכים בעולם: ארבעה מלכי הקלפים, וכמובן, המלך האנגלי”. האימרה נמסרה מפה לפה. פארוק היה מלך רע, אך נביא ממדרגה ראשונה.

עטאללה מנצור : פעמיים קפה

הוא נולד למשפחה נוצרית, במשרדי הממשלה החליטו שהוא ערבי, הוא הרגיש את עצמו כן-אדם, הבריות ידעו שהוא עובד בעתון ישראלי ציוני. היא ידעה עליו רק את הפרט הרביעי. שניהם נסעו יחדיו באוטובוס. לא באשמתם נפגשו על אותו ספסל והודות לרוח הקרה התחילו לדבר. היא ירבה ליד החלון הפתוח והוא לידה והרוח הקרה הציקה לו. היא היתה לבושה אפודה סגורה שהבליטה את חמודות חזה וגוננה עליהן מפני הרוח. הוא היה לבוש חולצה פתוחה ולכן ביקש לסגור את השמשה, והיא נעתרה לבקשתו.

— מה אתה אומר! באמת קר לך? — צחקה.

— נסעתי היום בחולצה פתוחה — אמר כמתנצל.

— לאן אתה מגיע? — שאלה — היית צריך לדעת שבהרים קר היום ולהתלבש בבגדים חמים.

הוא הסביר כי אינו חדש בצפון. הוא לא רצה לנקוב בשם כפרו. מתוך נסיון קודם ידע כי מוטב לו לשכוח זאת ברגע זה. היא עלולה להפסיק את השיחה והוא נעים היה לו לשוחח עמה. על כן החליט כי מוטב לו להשיב תשובה עקיפה. לא אמר אלא שיליד הארץ הוא, וכי חוזר הוא לאחת מעיירות הצפון ובהגיעו לשם יוכל להחליף את לבושו. היא לא הוסיפה לשאול. אבל הוא היה מעונין להמשיך בשיחה ועל כן ניסה לחשוב על נושא מתאים להמשכה. הוא הרגיש כי מבחינה מוסרית הוא יכול לפתוח אתה בשיחה על נושא אחר כלשהו שהרי הרשתה לעצמה לדבר עמו תחילה. אבל בטרם ידבר חשב בזהירות על נושא שיוכל לעניינה. אחד הדברים שמתוך קריאה בספרים ידע שכל אשה מעוניינת בו הריהו לדבר על... עצמה. והוא החליט לדבר אתה על נושא זה.

— את ילדת הארץ גם-כן? — שאל.

— כן, אני ילדת ראש-פנה — אמרה. — משפחתי נמצאת בארץ קרוב לחמישים שנה.

הוא הרגיש כי מחובתו להביע את התפעלותו, על אף שהיה רגיל לבו במעמקי נפשו לכל הגאווה הריקה של המתעטפים במעשה אבותיהם, וזאת מתוך חשבון פשוט שאביו לא עשה דבר למענו, לפחות לא למען הצלחתו בחיים.

— הו... כן? כליכך הרבה זמן? באמת, יפה! — ומתוך חשש שלא היו דבריו משכנעים ביותר הוסיף: — יפה, יפה מאד!

שוב ירדה שתיקה, שתיקה שהעיקה עליו. היא הביטה על הנוף בעד החלון והוא קינא בהרים שזכו לתשומת-לבה. מעט-מעט החל לשנוא אותם. שונא היה את הנוף הזה הנהיר לו כל-כך. בלבו התפלל שייעלם הנוף הזה, היפה ובמקומו יופיע נוף אחר, לא מעניין. הוא ידע כי תפילתו לא תיענה, ובכל זאת — חזר עליה. הוא ייסר את עצמו בישיבה לא נוחה, דרוכה בציפיה למוצא-פיה. והיא לא דיברה. לבסוף הוציא מכיסו את העתון והחל לדפדף בו.

הכותרות לא משכו אותו עד שמצא לו תיבה קטנה. הוא הסמיך את העתון אל פניו וקרא על ברכת הנשיא לבני הדת הנוצרית לקראת חג-המולד המתקרב. הוא חיך והפך במהירות את העתון. חושש היה שמא „יסגיר“ אותו חיוכו ויגלה לה מה שרצה להסתיר ממנה. הוא מתח את שתי ידיו ופתח את העתון כדי להציץ בדפים הפנימיים, ופתאום שמע את קולה:

— אפשר לקבל חלק מן העתון? — אמרה.

הוא שמח על שדיברה, הגם שהעתון עלול להשכיחו ממנה שוב. הוא נתן לה את העתון. היא הפצירה בו שיניח לעצמו חלק מן העתון, והוא סירב. — אין לך אנשים הקוראים עתונים פחות מעתונאים — אמר לה, אף כי היטב ידע שאין זו האמת. אבל הוא לא חשב מאומה בדברו. אולי אמר זאת מתוך נסיון לחקות סגנון דיבור שהורגל לשמעו.

— מה, אתה עתונאי? — פקחה עליו זוג עיניים תוהות.

— כן — השיב בקצרה. — אני עתונאי.

— באיזה עתון? — חקרה אותו.

— „המולדת“ — השיב בשמץ של גאווה, מדעתו שהוא עובד ב„העתון“ בה”א-הידיעה.

— מה אתה אומר? יפה!... יפה מאוד! — אמרה.

אחר-כך קילחה שיחתם. הנוף הסובב לא הוסיף להתחרות בו. היא סיפרה לו בצער שאינה מקבלת את העתון שלו לפי שאביה קורא קבע את „השחר“, ואף-על-פי-כן לא נעלם ממנה שעתונו הוא העתון. היא הבטיחה לעקוב אחריו בעתון והוא בלבו החליט לעקוב אחריה... בחיים. בנעימה מפורשת של רצון ניאותה להחליף אתו כתבות ובתחנה הבאה היה עליו להיפרד ממנה.

— להתראות, להתראות, רינה — קרא עם רדתו מן האוטובוס.

נדמה היה לו כי שמע אותה אומרת: „להתראות“.

אותו יום כתב אליה. חשש שלא תזכור אותו. הוא החליט להשתמש במכונת-הכתיבה של המערכת כי דבר זה יסייע לעשות עליה את הרושם המבוקש ולהזכיר לה כי עתונאי הוא הכותב אליה. העובדה שלא היה לו מה לכתוב לא הפריעה לו. בעבודה התרגל לכתוב המון דברים מעניינים וחשובים פחות מהרגשתו כלפיה, דברים שלא היה לו כל קשר נפשי אליהם. הוא סיפר לה על ההתרגשות הנעימה שגרמה לו פגישתם המקרית. הוא סיפר לה על הריקנות שבחיי האיזור בו הוא

חי. הוא הציע לה פגישה. את שמו חתם בסוף המכתב במיידיו, כמו שהנימוס מחייב. עם סיום המכתב לקח אותו לידו ובחן את מראיתו. השורות המסודרות מצאו חן בעיניו. שלוש שורות קצרות בתחילתו ועשר שורות שלמות. טוב. הוא החליט לקרוא אותו. טוב, טוב, טוב... בעצם, מה הוא מספר לה על „הריקנות שבחיי האיזור“? האם אין חשש שהיא תבין מדבריו שהוא אדם משועמם, שעל הריקנות שפורעצמו הוא מדבר? והוא מחק, מחק ומחק עד ששתי השורות נראו ככתם שחור מעשה ידי הצנזור. חזר ונטל לידו את המכתב וסקר אותו. הפעם צורת המכתב היא שלא הניחה את דעתו. צריך לכתוב אותו מחדש. במקום על הריקנות, הוא יספר לה על הגאווה הממלאת לבו של עתונאי המגלה אוצר של ענין באיזור שלו. אולי תחשוב כי בה המדובר ודבר זה אולי יגרום לה הנאה, והוא אין לו כל התנגדות לכך. היא גרמה לו קורת־רוח והוא ישמח לגמול לה. הוא חש סיפוק על מוצא כזה מעניין ה„ריקנות“, ומה־גם שהוא מוצא של אמת. היא נראתה לו אוצר גדול ויקר שימלא את חייו עניין. רק דבר אחד יסר אותו ולא נתן לו מנות. היא אינה יודעת את שאר העובדות עליו, ופעם אחת יהיה צורך לספר לה. בינתיים הסתפק באמונה כי לא תיבהל.

תשובתה, שהגיעה כעבור ימים אחדים, היתה ארוכה ומנומסת. היא מצאה פנאי מספיק לספר לו על ההנאה שהסב לה מראה הנוף שבו עברו בנסיעתם. נתברר שהיא אוהבת את הרי הגליל, את העמקים. בסוף מכתבה היא מספרת על רשימה אחת שלו שקראה בעתון. היא מביעה את פליאתה... על שום מה פתאום מצא לו ענין לכתוב על... ערבים!!!

הוא הרגיש את הסערה מתקרבת. אשר חשש מפניו הנה הגיע. עכשיו הוא חייב לתרץ זאת, לתרץ את „הענין“ שהוא מוצא בערבים.

אפילו הסכמתה לפגישה שהציע לה לא ניחמתו. הוא ידע כי בפגישתם לא ידברו על ההצגה האחרונה של „הבימה“ אף לא על הסרט האחרון שראו. אבל דווקא לצורך כך היתה נחוצה לו. צריך היה שתהיה לו מחציתו השניה ולא צד שני בויתו שבו שניהם כאחד אינם אלא ברגים קטנים. הוא החליט לא להתוכח, אבל גם לא לשקר.

לפגישה הגיע לפניה, כדרכו. תמיד העדיף לחכות מאשר לבוא באיזור. אבל גם היא לא איחרה. חמש דקות לפני המועד הופיעה ונראה היה בה כי טרחה הרבה לקראת הפגישה. פניה זהרו אף נעזרו לשם כך בצבעים מתאימים, שמלתה המשובצת העידה על טעם ועל אמצעים, שערה הארוך התבדר ברוח כאילו לפי הזמנתו — ולבו נצבט בו. כבר היה חושש מפני סיפור הפרטים הנעלמים.

החלפת הברכות היתה קצרה. יחדיו צעדו דוממים לקראת בית־הקפה הקטן שעמד בפנית הרחוב. באחת הפינות ישבו באולם הקטן, המשועמם, המפסק.

— את אוהבת לשמוע סיפורים? — שאל.

היא הביטה בעיניו סקרנית, חיוך נסוך על פניה. הוא רצה לספר סיפור, אף שלא היה לו כל בטחון שהיא רוצה לשמוע, פתח ואמר:

„פעם אחת היה נזיר אוהב גוף במנזר ליד יריחו. יום-יום היה הנזיר הזה סוקר את הסביבה במבטו הבוהן. יום אחד הבחין בנשר ענק העומד על הצלב שמעל למגדל כניסתו. כעבור שניה עף לו הנשר, ועם מעופו התברר לנזיר כי הנשר השאיר על הצלב חומר שאינו יאה לחפץ הקדוש. הנזיר נתמלא חימה על העוף החצוף. כעבור ימים אחדים שוב הבחין הנזיר באותה פעולה של הנשר, ורוגזו עלה. כעבור שבוע חזר הדבר בפעם השלישית והפעם החליט הנזיר לנקום. לקח מעט בשר, טחן אותו היטב ועירבבו בכמות הגונה של פלפל חריף במיוחד, הניח את הבשר בתוך סיר והשאירו ליד הצלב מעל למגדל הכנסיה. בסיר שני שהניח בסמוך השאיר הנזיר כמות הגונה של ערק חריף ומשכר.

„למחרת היום שוב בא הנשר כדרכו. הוא עשה מה שעשה בתחילה, אבל בטרם יעוף ראה את הבשר ומילא כרסו ממנו. הפלפל החריף צרב את קיבתו ונדמה היה לו כאילו אש בוערת בגופו פנימה. תר בעיניו אחר מיס, ראה את הערק והחל ללגום וללגום ממנו כדי לשכור את צמאונו הנורא. הקצרה: הנשר השתכר, ניסה לעוף ו... נפל לתוך חצר המנזר. הנזיר תפס אותו.

„אילו היית נוצרי לא היית עושה את אשר עשית ולא היית מטנף את הצלב הקדוש. אילו היית יהודי לא היית אוכל טריפה, ואילו היית מוסלמי לא היית שותה משקאות חריפים. סוף דבר, הרי אתה חסר-דת. אתה חסר שייכות! הרשות נתונה לעונתך ולהרגך!”

הוא סיים את סיפורו ושתק. היא לא אמרה דבר. היא חיכתה שיסיים את דבריו המשונים.

את המצב הציל המלצר בהופעתו.

— כן, רבותי... תשתו משהו?

— מה דעתך על... קפה? — שאל אותה. היא נענעה בראשה לאות הסכמה. בתנועת-יד אמר למלצר „פעמיים קפה”. הוסיף ואמר: „תורכי”.

— ומה הלאה? — שאלה כשהתרחק המלצר.

— רצית לדעת מה פתאום מצאתי לי ענין בערבים. אולי הסיפור הזה יסביר לך. הם „חסרי דת” לגבי שני הצדדים, לגבי שני עברי הגבול. פעם הם נחשבים ישראלים ופעם ערבים. הנה לפניך דוגמה קרובה מאד... אני.

פניה קפאו, החיוך הסלחני שהאיר את פניה נעלם. דומה היה שהיא מצפה לשמוע עוד דברים מפיו, והוא לא רצה לאכזבה.

— כזה הוא המצב, רינה — הוסיף, כקובע עובדה מוגמרת.

— בעצם הייתי צריכה לדעת לפי השם! מתי הגעת ארצה?

זאת היתה השאלה המאכזבת ביותר שיכול היה לצפות לה מצדה.

— מתי שמעת על עליה ערבית לארץ?!

— איני יודעת... מה, בכלל לא נותנים לעלות מארצות ערב?
 הוא התקשה להאמין למשמע-אזניו. הייתכן כי העיניים השחורות הגדולות האלו,
 שנראו לו מפיקות חכמה עמוקה, מגלמות בורות כזאת?
 — אני ערבי — אמר וחזר בהתזת הברות. — אני ערבי!
 — מה אתה רוצה להגיד לי? אתה מסתנן?
 הוא לא העז לבטא מה שעלה במוחו. רצה להוסיף ולהיות מנומס. נראה היה
 ששתיקתו מעיקה עליה.
 — מה אתה, מרגל? — שאלה בקול גבוה מעט מן הרגיל.
 — קשה, קשה להאמין — מילמל לנפשו.
 כפי הנראה שמעה איך הוא מהרהר בקול רם. היא תזרה על דבריו:
 — קשה, קשה להאמין ו... להבין!
 — קשה — הסכים עמה מטעמים משלו. — קשה מאד!
 כאשר לגם את הקפה שלו חשב על ילידת-הארץ הזאת שאינה יודעת על קיום
 ערבים במדינה, שלגביה ערבים יכולים להיות רק מסתננים או מרגלים. היא, מן-
 הסתם, תמהה על הצעיר שהזמין אותה לפגישה כדי לספר לה שהוא ערבי. מוזר.
 אבל ספל קפה יש בו כדי להרגיע. ואפשר להאריך בשתייתו עד שיתם תקפו של
 רשיון-תנועה צבאי. הפגישה מסתיימת והאוטובוס דוהר בין ההרים. בעל כרחו
 הוא פולט: „קשה, באמת קשה להאמין“...

ישראל הר : פטור

אָבי הרב
ואמי הצדקת
עסוקים בשבחה-עֶשֶׂר
ואומי
הראשון מן הנסי
קברו
מחוץ לגדר.

עֶשֶׂר לא עשיתי
בית לא בניתי
אֶשֶׁה לא נשאתי
בְּאוֹבוֹת לא דְּרָשְׁתִּי —
לְמֵאוֹם לא נִכְסַפְתִּי. עֵתָה
הַגְצַמְתִּי עַד הַלֵּם.
מֵה־נוֹרָא הַמְקוֹם הַזֶּה!

רוֹדְפִים אֶזְוֹת וְאִמְהוֹת אַחַר הַפְּרִינְסָה
בְּרָעִים שְׂבִינְתִים
מִתְפַּלְלִים לֵאלֹהֵינוּ שְׂבִשְׂמִים
— שִׁירָבָה וְרַעְנוּ וְכִסְפָּנוּ
כְּחֹל אֲשֶׁר עַל שְׁפַת הַיָּם.

נזר
יום יבוא
וְנִזְר־עֲנִיִּים לְכֶם אֶעֱשֶׂה.
כָּל הַמְּאֻנִּים שְׁלֵא הַתְּגַשְׁמוּ —
חוֹטֵי-שְׁתִּי.
כָּל הַתְּקוּוֹת הַגְּדוֹלוֹת שֶׁנִּתְּבַדְּו —
חוֹטֵי-עֲרִב.
עֲצֻמוֹת מְלָחִים שֶׁסְּפִינְתֶם טְרַפָּה —
נִקְדוֹת-בְּסֶרֶךְ.
דְּמַעוֹת נְשִׁים שְׂכּוֹלוֹת —
יְהִלּוּמִים נוֹצְצִים.

ואני הַבְּכוֹר —
פֶּטֶר כָּל רַחֵם —
פֶּטֶר מִתְּפִלְתֶם
וּמֵ...עֲנָשִׁם.

הורים
את פי הם לא שָׁאלוּ.
וכשֶׁעָמַדְתִּי עַל בְּעִמִּי
הַמְרִיטִי אֲנִכִּי אַת פִּיהֶם
וְהִיטִי לְבָד.

יום יבוא
וְכַעֲלָמָה רוֹקֶמֶת שְׁלֵמַת-כְּלוּלוֹתֶיהָ
נִזְר־עֲנִיִּים לְכֶם אֶעֱשֶׂה.

שמעון קריגר : איזה הוא הסוחר מוונציה ?

עם פתיחת המחזה „הסוחר מוונציה“ לשקספיר רואים אנו את הסוחר האציל אנטוניו, גיבור המחזה, כשהוא שרוי בעצבות עמוקה ומרה שחורה שלא נמצא להן לא הסבר ולא תקנה. הלך־רוח מלבכולי זה אינו מיוחד לאנטוניו דווקא ; בימי שלהי שלטונו של בית־טיודור באנגליה היה לנחלת הכלל, ובסוף המאה הט"ז („הסוחר מוונציה“ נכתב בשנת 1594 בערך) התגבר והתפשט עד כדי כך שרבים החלו להתחקות על סיבותיו ורשיו. בשנת 1621 אף אסף רוברט ברטון את כל החומר הרב הזה בספרו המקיף והתמים, „האנטומיה של המלנכוליה“. אנטוניו עצמו מביע ומגדיר את מצב־נפשו בדיוק רב :

„חי נפשי, לא אדע, למה נעצבתי ככה ;
רוחי קשה עלי, תאמרו — קשה גם רוחכם ;
אך איך היתה עלי הרוח הרעה, איך מצאה אותי, באתני,
יגיד לי מי“. (1, א).

ועוד :

„בצלמו וכדמותו רואה אני את העולם ;
בימה עליה ישחק כל איש את תפקידו,
ותפקידי אני — תפקיד נוגה“. (1, א).

ובעת המשפט הוא אומר :

„אני — הכבש המצורע בעדר אני,
יאה מכל האחרים למות, כל פרי רפה למינו
מהר לפני כל לנפל לארץ מעצו ;
כך אפול גם אני“. (1, ד).

חבריו של אנטוניו מציעים מיני סיבות אפשריות לקדרות־רוחו, אולם שום הסבר הגיוני אינו עשוי להתקבל על דעתו. אפשר שהפרידה הקרובה מידידו באסאניו עוד מוסיפה לעכור את רוחו של אנטוניו, אך ברור הוא ששקספיר אינו מתכוון לגלות לנו בזה את שורש הרע.

* המובאות — מתרגומו של ש. הלקין. (ש. ק.).

מן הנמנע הוא לדון באנטוניו בלא להשתמש במלים „ידיד“ ו„ידידות“, כי אכן תכונה זו מאפיינת אותו בכל המחזה. חשיבותה כאן תתחוויר לנו מיד אם נשים לב לעובדה שבה מתבטא אחד השינויים המועטים ששקספיר ראה צורך וטעם להכניסם במקורו הספרותי של המחזה. בנובלה האיטלקית „איל פיקורונה“, מקורו הראשי של המשורר לעלילת „הסוחר“, נמצא שם שאנסלדו (אנטוניו) הוא סנדקו של פלוני ג'אנטו (באסאניו) ולא ידידו. אולם הידידות עלתה, כידוע, לדרגת אחד האידיאלים השולטים דווקא באירופה של הרנסנס עד שהצלחה להעביר מן העולם כליל, ובזמן קצר, את האידיאלים השונים לגמרי של דור הפיאודליות. ואין כל תימה בדבר, כי הרי משלל הערכים הקלסיים שעלו אז מתהום השיכחה וההשפחה התאימה הידידות מאין כמוה לחברה החדשה, שהיתה מושתתת על תחרות כללית וכמעט כוללת. באותם ימי־בראשית של הקפיטליזם המודרני נמצאה בידידות מעין הבטחת עורף, יחס של אמון ויוזמה משותפת לעומת חשדנות הדדית ותחרות מסחרית ללא רסן ורחמים. כך היתה הידידות לאידיאל הדור והמרה־השחורה למצב־נפשו, ובנפשו הנוגה של אנטוניו, הידיד המלנכולי, מצטרפות שתייהן. בכל רעיונותיו ותגובותיו מייצג הוא את הדעות והאמונות הרווחות בדורו, לרבות שנאת־היהודים המסורתית, אולם שנאתו זו מבוססת, כפי שנראה, על יסוד אידיאליסטי דווקא.

מכל הדמויות החשובות הפועלות במחזה הוה, אנטוניו הוא היחיד שאין משרת לצדו, דבר העשוי להבליט הבלטה נוספת את אפיה העצוב של דמותו. ליד פורציה מופיעה ניריסה, גרציאנו נלוה אל באסאניו, ואפילו לשיילוק יש משרת — לפחות בתחילת המחזה — הוא לאנסלוט הידוע; אנטוניו בלבד עומד יחידי, אולם בשעה שלאנטוניו אין משרת, הרי לשיילוק אין ידיד. מסתבר שהידידות והלוואת־כספים בריבית נוגדות זו את זו, וההתנגשות בין שתיהן במסגרת המחזה נעשית טבעית, מובנת ובלתי־ימנעת.

אולם ברגע שבני־אדם מיחסים לידידות ערך כה נעלה מוכרחה זו, בקצה השני של סולם־הערכים, להגיע לידי התנגשות גם עם האהבה. כאן נופל באסאניו קרבן לניגוד בין התביעות הכוללות של שני ערכים אלה אל אותו אדם, רק בעזרת רוח ההומור והרומנטיקה שאינה מחייבת מתיר שקספיר את סכני הסיטואציה שלולא כן היתה נשארת ללא מוצא.

שיילוק, יריבו הגדול של אנטוניו, מופיע לפנינו מראשית המחזה כשנוא ובוזי על כולם. כל המרבה להשפילו ולבוזתו יכול להשתבח בכך. זמן רב קודם שתבוא שנאתו הארסית של שיילוק לידי גילוי במחזה מטיחים כלפיו את הביטוי „יהודי־כלב“. משרתו, ואפילו בתו, מסתייגים ממנו בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים:

„אה! כבד חטאי; כי בושתי

מהיות בת לאבי. אך לוא גם בת־דמו אני,

איני בת־הליכותיו.“ (2, ב).

הלוואת כספים בריבית — אף שלמעשה היתה כבר לעיסקה שבכל יום באנגליה של אותה תקופה — עדיין היו משייכים אותה רשמית, לפי מיטב המסורת של ימי-הביניים, לתחמו של השטן. מעשה מעין זה הוא שטני מעצם טבעו. אפילו בייקון, אחד מהוגי-הדעות המתקדמים בדורו, רואה צורך, מיד בפתיחת המסה שלו „על הלוואה בריבית“, לקרוא בשם השטן. היהודי הוא, אפוא, „גילגול השטן“. כל הרע שבעולם ושחיתותו מקורם בשטן, המתואר ככוח-ההרס הגדול בטבע ובחברה. ההרמוניה היסודית של היקום מועמדת בכל מקום בסכנה על-ידי השטן, וההלוואה בריבית היא אחד ממעשיו.

נטול-שרשים וחסר-רחמים מופיע שיילוק לפנינו, אולם ברעיונותיו ומושגיו הנוגעים לעסקי-כספים הריהו מודרני בהחלט; כבן למיעוט מדוכא הוא גם נושא-דגלו של השוויון החברתי: „יהודי אנוכי! האין ליהודי עיניים? האין ליהודי ידיים, אברים, קומה ותואר, חושים, מאוויים, רגשות? הלא כמוהו כנוצרי לחם אחד יאכל, באותם כלי-המשחית יפצע, באותן המחלות ייפגע, באותן הרפואות יתרפא; בחום אחד יחם לו בקיץ ובקור אחד יקר לו בחורף? כי תדקונו, הלא נזוב דם? כי תדגדגונו, הלא נצחק? כי תרעילונו, הלא נמות? וכי תעשקונו, האם לא נקם? אם כמוכם כמונו בכל, נדמה לכם גם בואת.“ (1, ג)

אולם שיילוק זה אינו מן האצילים, לא מצד אפיו ולא מצד מוצאו. מתנגדיו מן הצד השני, גם באסאנוי גם אנטונוי, נמנים על מעמד האצילים. העובדה שהאחד מהם עוסק במסחר אל לה להטעותנו באשר למוצאו ולמעמדו החברתי. חלק גדול מן האצולה האליזבתנית, ותיקים כחדשים, כרתו ברית עם הכוחות החדשים של המסחר הבינלאומי והשקיעו הון רב בעסקי מסחר ותעשייה. אצילים רבים נעשו בעלי-מניות, והמלכה עצמה היתה בין המשקיעים הגדולים במדינה. הרוון מסאותמ-טון, למשל, היה הגזבר של חברת-זיירג'יניה ובעל רוב המניות בחברה ליישוב איי-סומרס. ואין צריך לומר שוונציה של שיילוק היא אנגליה של שקספיר.

לפגישתם הראשונה של אנטונוי ושיילוק, ולמחלוקת ביניהם בדבר הלוואת כסף בריבית, נודעת משמעות רבה לגבי המחזה כולו. תהום רובצת ביניהם, שנאה משפכרה-הימים. הניגוד שבין השניים מוגבר עוד יותר עקב הבדלי הגזע והדת, אך אין לראות בהבדל זה את מקורו. שרשי סלידתם זה מפני זה נעוצים בקרקע אחרת לגמרי.

שיילוק הוא מלווה בריבית; זה עיסוקו וזה מקור פרנסתו. אנטונוי, הקשור בכל גימי נפשו ומחשבתו לערכי האתמול, עוזר אף הוא לידידו בשעת-צרה בכסף אך מבלי לקחת כל ריבית. שכן לקיחת ריבית נוגדת את עיקרי דתו וחסא היא בעיניו.

„שנא אני אותו, כי נוצרי הוא,
ועוד יותר כי בצדקתו הנבערה

כספו ילווה חנם ומטה־מטה מוריד את שער הרבית אתנו פה בוונציה". (3, א).

כאשר אנטוניו מבקש ללוות ממנו שלושת־אלפים דוקטים לשלושה חדשים ולשלם עליהם ריבית (כל זה מתוך רגשי הידידות שהוא רוחש לבאסאניו), משיב לו שיילוק במעשה יעקב וצאנו של לבן, כפי שהוא מסופר בספר בראשית. בהעלאת סיפור זה כוונתו להראות לאנטוניו שמותר לאדם לעשות ברכושו כפי יכלתו וכשרונו ושאינן בכך כל עבירה. בעזרת שכלו ותחבולותיו רשאי הוא להביא לידי ריבוי צאנו (או כספו); אולם אנטוניו אינו רואה את הקשר בין הסיפור לבין הענין הנדון ומסרב לקבל את ההשוואה בין שתי הסיטואציות. שיילוק מסיים את דבריו:

"וליעקב היו כל אלה ויפרץ מאד ויברך: ברכה לאיש במשפרתו, אם לא גנובה היא בידו".

אך אנטוניו משיב לו:

"לא אדוני, רק מזלו ניסה או יעקב".

והוא שואל:

"הלמען להצדיק עוון רבית ספרת זאת?
אם כאילים וכעוזים תראה את זהבך וכספך?" (3, א).

שיחה קצרה זו, הנראית כה תמימה ומקרית וכאילו הוכנסה כאן לשם גיוון, אפיון ותיאור־הווי בלבד, למעשה מקופל בה עצם הניגוד העקרוני בין שני גיבוריה של הדרמה. רגע שיחתם הוא אחד הרגעים הריאליסטיים המועטים במחזה הוזה בעל האופי האגדי, המעלה לעינינו רשע צמא־דם וגבירה אצילה, טובה ויפה שתינשא לאיש הפותר שאלות־הכמה, והמסתיים לבסוף בהיחלצות מסכנה איומה ממש ברגע האחרון. ניגוד עמוק זה בין אנטוניו לשיילוק מציין בדייקנות רבה שלב מיוחד בהתפתחות החברתית של אירופה ואת המידה בה תפס שקספיר את ההתפתחות הזאת.

השינויים שחלו בחיים הכלכליים והחברתיים של אנגליה במאה ה־ט"ו היו מהירים ומהפכניים. נתרקם והלך העולם הקפיטליסטי המודרני, אולם המחשבה המדינית פיגרה אחרי ההתפתחות ועדיין לא עמדה כראוי על טבעם של השינויים האלה. הסוחר הקפיטליסטי בן־האצילים ששלח ספינות אל מעבר־לים ואת הונו השקיע בקרקעות או בתעשייה החדשה, הוא שנעשה הדמות האפיינית של הדור. אצילים כאנטוניו וידידיו עדיין היו חיים, לפי הבנתם ומושגיהם, בתוך עולם הסדרים הסטאטיים שציינו את משק־המדינה בימי־הביניים. מוסר חייהם מושתת על קיומו

של אורח־חיים נוצרי המסוגל לשמש נר לרגליהם. אם כי בחיי המעשה שלהם נמשכו מכבר לתוך מערבולת המסחר המודרני, על סיכוייו וסיכונים, הרי ברוחם שמרו מתוך דבקות רבה על רעיונותיהם הישנים. בעיני אנשים כאלה היתה הלוואת כספים בריבית חטא ופשע, עבירה על איסורי הדת והטבע, כי לדעתם חי המלווה בריבית מרווחים ללא עבודה; הוא מתפרנס בלא לעמול. „אך תכלה מפלצת זו“, כותב אחד ממטיפי־המוסר של אותה תקופה, וכוונתו להלוואה בריבית, „ואיש־איש יחזור לדרכו השלווה ויחיה בתחמומו ולפי מקצועו, על פי עבודתו הטבעית“. כך אמנם היתה התפיסה של ימי־הביניים בנוגע למקצועו הטבעי של כל אדם בעולם הזה. אף לפי אריסטו, אשר דברו עדיין הדריך את המחשבה הרשמית גם בעניני כלכלה, הכסף הוא עקר, ומעצם טבעו אינו יכול ליצור כסף חדש. רק על רקע הנתונים האלה יובן כראוי החידוש המהפכני שבסיפורו של שיילוק על יעקב ומקלו.

שיילוק שייך כולו לדור חדש זה. דור ששוב אין להבינו על־פי סדרי העולם ומושגי הכלכלה של ימי־הביניים. בדמותו יש הרבה מן הטיפוס של המעמד הבינוני החדש, העולה במדינה מכוח עסקי הכסף שלו. אולם „הסוחר מוונציה“ אינו תופס זאת והוא רואה בשיילוק את הפרט בלבד: אדם פרטי שהליכותיו מושחתות ואשר אפשר להכניעו באופן פרטי; המלווה בריבית נחפס עדיין כיחיד ולא כמוסד משקי־כלכלי. אנטוניו אינו מבין ש„רשעותו“ המקצועית של שיילוק היא עצם מעצמו של אותו משטר חברתי חדש, אשר גם הוא עצמו חלק ממנו מהיותו סוחר פעיל. רשעות זו מיוחסת כאן לאפיו האישי של היהודי. לוא אפשר היה, חושבים אנטוניו וידידיו, לאסור את המלווים בריבית כשיילוק זה, היה הכל שב על מקומו בשלום. אך לאמיתו של דבר היו פני הדברים באותם הימים שונים לגמרי. בסיום ספרו המפורט: „הדרמה והחברה בדורו של ג'ונסון“ (שהיה בן־תקופתו של שקספיר), כותב המבקר האנגלי ל. ס. נייטס: „בשטח הארגון הכלכלי והחברתי של המדינה מציינת ראשית המאה הי"ז תקופת־מעבר. המשטר החברתי היציב, ביחס של ימי הביניים אבד, וסדרי הכלכלה החדשים עדיין לא הובנו כהלכה. משך כל המאה הט"ז שקד בית־טוידור על עידודו של המעמד הבינוני, אך עם סוף המאה נמצא שלא האריסטוקרטיה החדשה אף לא מעמד הסוחרים החדשים לא הספיקו להתאים עצמם לתנאים שנוצרו“.

במאה השנים שעברו מעלייתו של הנרי השמיני (1509) ועד למותה של בתו האחרונה, המלכה אליזבת (1603), הפכה אנגליה מקהיליה סגורה בעלת אופי פיאוודלי למדינה קפיטליסטית, המתקדמת ביותר בהתפתחות זו באירופה. גורמים רבים ושונים הביאו לידי שינוי זה בדור ההוא: פירוון המנזרים בכל אנגליה וחלוקת אחוזותיהם הנרחבות, נישולם של עובדי־אדמה מרובים עם העברת קרקעות מידי האריסטוקרטיה הוותיקה לבעלי־הון שקנו אחוזות וגדרו את אדמותיהן, התחלת הייצור התעשייתי לשם מסחר ויצוא ועקב כך — תלות מתמדת בתנודות

השוק הבינלאומי. זרימת כסף וזהב רב למדינה משוד המושבות והאניות הספרדיות, אוצר גדול שנצטבר בידיים מועטות (דרייק שילם אחרי מסע אחד 4000% רווחים לבעלי-המניות של חברתו), הופעת אצולה של בני-עשירים והשקעות-הון גדולות מצד האצולה הוותיקה במפעלי התעשייה החדשים, הצורך המתמיד בהון נוסף לתעשייה ועליה רבה במחירים — תופעות אלו ואחרות כמותן לא היו אלא צירי-ידיה של משטר כלכלי-חברתי חדש.

המסעות עטורי-ההצלחה אל מעבר-לים הביאו עמם רוח של העזה והרפתקות; עלייתו של מעמד הסוחרים הגדולים היתה כרוכה בהתהדרות חיצונית ובאורח-חיים חדש. אמת, אפקו של האדם נתרחב לאין-שיעור, אך ערכי היסוד שלו נתערערו כליל.

בענייני כספים נמצאת אנגליה באותה תקופה במחצית הדרך בין המשק של ימי-הביניים שגדרותיו כבר נפרצו ובין שיטת הבנקאות המודרנית שעדיין לא קמת. והכלכלה דרשה בלי חסך הון חדש ואשראי.

זה היה הרגע ההיסטורי ואלה היו התנאים החברתיים של פגישת שיילוק ואנטוניו בריאלטו. „וליעקב היו כל אלה ויפרץ מאד“, אמר שיילוק בסיכום דבריו. „ויברך: ברכה לאיש במשכרתו, אם לא גנובה היא בידו“. עצם הסתמכותו על הסיפור המקראי היתה טבעית וכאילו מובנת מאליה בדור שהיה רגיל לבקש לעצמו התר מכתבי-הקודש למעשי הפרט כמרגם למעשי הכלל. אנטוניו, כזכור, הסתייג מתפיסה זו של הכתוב. „לא אדוני, רק מזלו ניסה אז יעקב“, אמר. אך התרגום העברי מטשטש במקום זה את מלות-המפתח של שיחת שני היריבים, המשקפות את הניגוד המושרש ביניהם. במקום „משכרתו“ אומר שיילוק במקור *thrift* ובמקום „מזל“ אומר אנטוניו האנגלי *venture*, ובשני מונחים אלה טמון הניגוד בין שני עולמות. *venture* היתה אחת ממלות הקסם והאופנה של התקופה, תקופת מסעות נועזים לימים ולארצות לא-נודעו. בדורו של דרייק וראלי, של הוקינס ופרובישר, היתה למלה זו משמעות של מעשי העזה והעפלה מופלאים שרווחים חמריים גדולים בצדם; היה בה טעם של סיכוי וסיכון ושל כבוד גדול. משאת-נפשם העזה של יורדי-ים, כובשי ארצות וסתם הרפתקנים היתה גלומה בביטוי זה. *thrift*, לעומת זאת, מופיעה כאן במשמעות המיוחדת של חריצות, אומנות ושיגשוג עסקי. שימוש זה של המלה אינו ידוע לנו לפני שנת 1580, אך מאז והלאה הוא מתפשט והולך. תופעה זו תסתבר לנו בשים לב לעובדה שמלה זו תופסת מקום נכבד בתיאוריה הכלכלית של קלווין, ושהפרוטסטנטיות האנגלית היתה קלוויניסטית מיסודה. לפי תורה זו שיגשוג בעסקי העולם-הזה סימן הוא לברכת-האלוהים. נראה, אפוא, שביטוי זה, אף כי יצא מפי היהודי (או אולי דווקא משום כך?) הוא פרוטסטנטי ברוחו ומאפיין את הגישה החדשה לעסקי כספים. שעה ששיילוק שייך במעשיו כמו במחשבתו למעמד הסוחרים העולם, הרי אנטוניו אינו מסוגל להבין כראוי את אותות הזמן והוא מבקש להוסיף לנהוג בעולם החדש

על פי רעיונותיו ועקרונותיו של הישן. אף שהוא עצמו סוחר גדול, מסרב הוא בפירוש ללוות ולהלוות כסף. עקרונותיו של שיילוק מתאימים לחיי המעשה שלו; אנטונויו כנגד זה לוקח חבל פעיל בעסקים קפיטליסטיים כשלב ורוחו קשורים לערכי הזמן טרום-הקפיטליסטי; מסתבר, אפוא, שרעיונותיו ומעשיו של אנטונויו סותרים אלה את אלה.

אין הדבר תמוה כל-עיקר שאלה אשר ביקשו להבין ולהעריך את התמורות הכבירות שחלו בחברה האירופית במאה ה־ט"ו בעזרת מושגים ועקרונות שאולים מעולם היסטורי אחר לגמרי הגיעו עד-מהרה לידי יאוש. נבוכים בתוך מערבולת הזמן, ובאין יכולת בידם להבין את פשר קורותיו האחרות והמדהימות, שקעו בקדרות ובמרה-שחורה. הזעזוע הקשה שפקד בימים ההם את מבנה החברה היה בעיניהם מעשה-שטן, ובנדון זה אין אנטונויו אלא שופר לאצילים רבים בני-זמנו אשר מחשבתם ומוסרם לא הדביקו את פעילותם הכלכלית. לא מן הנמנע הוא שיש לראות במלנכוליה המפורסמת של הדור את הצד השני של אותו מטבע, הצד הידוע כחודות-החיים ושובבות-הרוח של תקופת אליזבת. אמת נכון הדבר, האדם היה למרכז העולם, והעולם נגלה לו כרחב ידיים ומרהיב-עין, מלא חן ורוז ואושר. אולם בדיכוד עם גילוי זה הרגיש בן התקופה המזהירה ההיא גם במציאות המכוערת והמדכאת המקיפתו וראה עצמו חדל-ישע וחסר-אונים נוכח צד זה של המציאות. הדבר פגע בעיר והרעב פגע בכפר; על החברה כולה עבר משבר קשה, וצד זה של המציאות העיק במיוחד על סוחר אציל שלא רצה לוותר על עירנות, המצפון שלו.

אין ספק שלגבי שקספיר וקהל שומעיו נודעה חשיבות יתירה לצדדים שונים לגמרי שבעלילת המחזה. אך כמו רמבראנט בתמונותיו כך נתן שקספיר במחזותיו דרך כלל הרבה יותר ממה שציפה וביקש ממנו קהלו. המון-הצופים מצא ב„סוחר מונציה“ שעשוע מגוון ביותר: דיכוי היהודי ואהבה נאצלת, החכמה העממית שבשלוש התיבות ומשרת-מוקיון, הצלת האדם הטוב, ורשע שנלכד בפח שטמן במרידיו. לא רבים הרגישו בממד הנוסף של המחזה הזה. שעשוע עממי? ודאי, אבל מתחת לפני-השטח החל שקספיר לגשש את דרכו לקראת תפיסה עמוקה יותר לגבי השאלות הבעורות של התקופה החדשה ושל האדם החדש. בהחזיקו, כביכול, בראי מול פני הטבע מראה שקספיר לציבור הצופים שלו גם דברים שלא ביקשו הללו לראות כלל וכלל.

ההתנגשות בין אנטונויו לשיילוק נתפסת כאן כבלתי-נמנעת: לא אישית ומקרית אלא כללית והכרחית. אף כי אישיותו האצילה של אנטונויו עומדת בניגוד גמור לאפיו השפל של שיילוק, הרי קווים מסויימים באפיו של זה מעידים דווקא על הבנתו הגדלה והולכת של שקספיר בנתונים החברתיים של זמנו.

אמנם, עדיין אין הוא מעמיק ביותר בתפיסתו את הכוחות החדשים הפועלים בתקופתו ומשנים את פניה. גורמים חיצוניים עודם מוחזקים אחראים לאותם פגעי

הזמן, שהם למעשה חלק אורגני של המבנה החברתי המתהווה לעיני הדור. ראייה זו של פני הדברים מסתברת לנו מן העובדה שאבי כל הרעה במחזה הזה, שיילוק, מופיע כיהודי, כלומר כגורם זר וחיצוני לחברה. ודאי יש כאן ניצול הנטיות האנטי־יהודיות בעם (שהיו לדבר שבמסורת סתם, שכן יהודים ממש לא ישבו באנגליה מאז גורשו ממנה בשנת 1290), שאולי נתלבו במיוחד עקב משפטו של ד"ר לופץ, היהודי המומר ששימש רופא למלכה, אך פירוש זה של האספקט היהודי במחזה מחטיא לגמרי את המטרה. רק מפני ששורש הרעה במצב החדש בחברה ובכלכלה לא הוכר כראוי אפשר היה להטיל את כל האשמה על היהודי, על גורם זר. פגעי הכלכלה ומשק־הכספים המודרני נראים עדיין לאנגלי כדבר זר ומזר. עוד תוכל אנגליה, כך היו סבורים, להשתחרר מקללה זו ולשוב למצבה השאנן משכבר. האדם יכול להיות טוב; אין הרע אלא שרירותי; נחיצותו האובייקטיבית עדיין לא הובנה לאשורה.

שיילוק שטני הוא מבחינה אישית; רשעותו אינה מובנת אפילו לבתו. ומאחר שכל התופעה הזאת נתפסת כחיצונית וניתנת לתיקון, הרי המרת־הדת הכפויה של שיילוק בסוף המחזה וקבלתו את עול הנצרות מסלקות למעשה את הפגם שבו. החברה הנוצרית, כך מקווים, חוזרת ובאה על תיקונה.

שקספיר מעמיס על היהודי הזה את כל השנוא עליו ביותר מתכונות החברה החדשה. „הוי, כספי ובתי“, צועק שיילוק הנשדד. אולם מצד שני מענין וחשוב הדבר שיהודי בזוי ומרושע זה הוא הדמות החיה היחידה בכל המחזה. רק אצל שיילוק נובעים מחשבות ומעשים באופן טבעי ומובן מן המצב בו הוא נמצא. מעמדתו בחברה, מתנאי חייו המיוחדים. חיותו של שיילוק מבליטה עוד יותר את חורונום האנושי של שאר בני ונציה המשתתפים יחד אתו בעלילה. פעולותיהם השגרתיות חסרות בדרך־כלל הנמקה אנושית מספקת. הידידות שבין אנטוניו ובאסאניו, אהבתם של פורציה ובאסאניו — איזה יסוד יש להן בקרקע אישיותם של הגיבורים עצמם? יש, אמנם, בדמויות אלו מן הממשות המיוחדת של התיאטרון, אך מחוץ לאווירת הבימה נטולות הן רצינות וכוח־שיכנוע לאמיתו. התכונה האחת המעלה את שיילוק מעל ליריביו הריהי ההכרה־העצמית העמוקה והמדאיבה שלו. אינס־טינקטיבית וללא פלפולי מחשבה חש הוא את עצמו ואת עמדתו בחברה. בה בשעה שיריביו במחזה — מלבד, אולי, אנטוניו ברגעים בהם הוא בא במגע עם שיילוק — נטולים כל ניצוץ של הכרה־עצמית ממשית. ומאחר שאין ממד לא־פייס ולנשמתם, ממילא אין אצלם גם שום מקום להבנת עצמם.

כבר העיר המבקר הגדול ברדלי בראשית המאה הזאת ששיילוק חורג למעשה, בהמשך העלילה, ממסגרתו של סיפור אגדי ומקבל ממדים של דמות טרגית אמיתית. עקב תפקידו המיוחד בקונפליקט הדרמתי מתעמקת דמותו ו„מתמלאת“, ומפלתו הסופית מתאחה אך בקושי עם אותה אווירה רומנטית, בלתי־מציאותית של סיום המחזה.

נעימה עממית ומקובלת מאד — נגד תאוות הבצע ואהבת הזהב — משתמעת גם מתוך דברי המוסר המסורתיים הכלולים בשלוש התיבות. אפשר שפוסקים נחמדים אלה נתקבלו מאד על לב הקהל, אך לאמיתו של דבר עברה ונציה (אנגליה) של אותם הימים לחלוטים את שלב ההתפתחות הכלכלית בו עדיין אפשר היה להתיחס ברצינות לתורה תמימה זו. עולם העסקים המודרני אינו יכול בשום אופן לוותר על עסקות כספים למיניהן. זה זמן רב כבר הפך הכסף מאמצעי־מסחר לסחורה שהיא עצמה מכניסה רווחים. שיילוק טובע צדק ומשפט בשם בטחון המסחר בוונציה ואנטוניו מכיר ומודה בגישה זו:

„גם הדוכס לא יוכל לשנות את הדין,
כי ההנחות הניתנות לכל הגר
הגר בוונציה — אם אמנם תימנענה
מאחד מהגרים הן יודע בכל הארץ
כי הוטה משפט במדינתנו ויעוות —
וסחר ונציה מעמים רבים הוא בא“.

איך לפתוך את בעיית גורלו של שיילוק במסגרת המחזה — זאת לא ידע שקספיר בעצמו אל־נכון. בנובלה האיטלקית קרע היהודי את שטר־ההתחייבות כמו ידיו ונמלט מבית־המשפט. קשה להתעלם מן האירוניה המזוהה שב„פתרון“ המוצע במחזה. שיילוק היה לנוצרי, אכן, פגעי הכלכלה הקפיטליסטית חדלו מהיות זר־ים וחיצונים; מעתה קובעים הם את אפיה של החברה האירופית. על כן יש מקום לשאלה: מי מן השנים היה במלוא מובן המלה „הסוחר מוונציה“, אנטוניו או שיילוק? אין כל ספק ששקספיר הפך את שיילוק דווקא לדמות המרכזית מבחינה דרמטית והפיה בו רוח־חיים יותר מאשר בשאר הדמויות. בחברה אשר פניה היו להתפתחות ולקידמה היה שיילוק בן־זמנו הרבה יותר מיריבו הגדול. ובכך מתגלית כל משמעותה הדיאלקטית של דמותו: האדם החי היחיד במחזה הזה הוא גם השנוא ביותר ובתוך כך גם האדם אשר פניו לעתיד. בשיילוק עיצב שקספיר בזמנו את ה„סטרא אחרא“ של החברה המודרנית.

ב. גון : מצחצח נעלים

- מִפְקֵר
יִחַזֵּר עַל פִּתְחֵי בֵּית־מוֹנֵג;
יִעֲקֹב.
יִרְפִּין רֹאשׁ לְצַמְדֵי־נִצְלִים
שֶׁתְּחִוִּירוּ — —
— הֵי רִצּוֹן
שֶׁיַּעֲלֶה בְּרִקְוֹ בְּאַפִּים.
- מֵאֵז הִתְקַדַּשׁ בְּשֶׁרֶפְרֵף.
תִּפְתַּח יְמִינוֹ
וְשִׁמְאֵלוֹ תְּדוּכָב עֲצֵלְתִּים: —
מַעֲשֵׂה בָּאָדָם שֶׁסָּגַד לְהֵדוּם,
וְשֶׁחַ בְּקֵהוּתוֹ — —
אָפַר עַד יִגַּע שִׁיתָן,
עַל חוּם וְשַׁחֲוֹר;
וְעַל פְּרִג אֹדֶם וְכֹכָב — —
בְּצוֹק יוֹמוֹ
יִקוּט בְּדוּרוֹ וּבְנִבְיָאוֹ — —
הֵיָה הָיִי אֶכְנֹב.
- זִמְן וְשַׁחוּם
יִשְׁרֹף בְּגִלּוֹ עַד הַצִּפְדוֹ;
אִם יַעַל רִצּוֹן
וְיִסְכֵּן לַעֲשׂוֹת בְּשַׁחֲקֵי־נֶעֱל.
יַד לְיַד תְּחַנֶּה דַעַת: —
מֵה מוֹתֵר מִנְעָל
מִמְצַחֲצַח.

אמציה פורת : פדאין

הכסא! עבר הרהור בראשו של מר מנור לשמע הדפיקות בדלת וחדוה משונה קפצה עליו. בתנועה זריזה שלא כפי שנותיו הסיר מעליו את השמיכה ונתישב. גישש ברגליו ודיחקן לתוך נעלי-הלבד שהמתינו להן מתחת למיטתו. הציץ בשעונו. מסתבר שהקדימו קצת. ואף-על-פי שמראש הודיעו שיביאו את הכסא בבקרו של אותו יום, נראתה לו השעה מוקדמת קצת לכגון זה. מן-הסתם מלאכתם מרובה והם חשים להיפטר מן הדבר עכשיו שנסתיים. על-כל-פנים מוטב כך ולא יהיה מבטל את בקרו בצפיה שבקוצר-רוח.

„עוד רגע אחד!“ זרק לעבר הדלת. חוכך היה בדעתו אם יחטוף וילבש חלוק על כתונת-הלילה שכיסתה את גופו המקשיש עד לברכיו, אך משלא נמצא לו החלוק מיד גמר בדעתו שאחת היא לו מהו שיחשוב עליו בעל-מלאכה הדיוט שיראהו בכתונת-הלילה. בעצם היחה כתונת-לילה זו מן הסימנים המובהקים שנתן מר מנור בעצמו וראה בו משום אות ומופת שעתיד הוא ביום מן הימים לקום ולבצע את המעשה הגדול שיעד לעצמו. כתונת זו, שבשום פנים לא הסכים לוותר עליה, ולא הועילה אפילו רחל סתווי, אלמנת ידירו המנוח. ואף-על-פי שמאו נתאלמנה מאישה שנים אחדות קודם-לכן היא עושה בביתו של מר מנור כבתוך שלה ובת-משק-ביתו היא. כפי שנהג מר מנור לומר באזני שכנר-דידו חנן גלבע, ואף-על-פי שמזה כשנתיים מר מנור מחלק עמה כפעם בפעם את יצועו ופורס לה מחיקו הדל — מכל-מקום לא הצליחה לשדלו שימיר את כתונת-הלילה בפיג'מה הגונה, לבוש-לילם של בני-אדם-מן-הישוב. ואין צריך לומר עכשיו שהגיע הכסא והמעשה הגדול קרוב להתגשמות, ודאי שאין לתת את הדעת לקטנות כגון אלו.

כשעקר לבסוף והלך בפרוודור לעבר הדלת הבחין ביאקו כלבתו שהקדימתו והיא עומדת אצל הדלת, מרחרכת בסדק התחתון ומכשכשת בזנבה. עננה חלפה בראשו. לראשונה נתן דעתו שהכלבה לא נבחה לשמע הדפיקות בדלת ולראשונה חשב שאפשר אין מביאים לו את הכסא ככלות הכול, אלא מישוהו אחר הוא העומד מאחרי הדלת, ידוע ומוכר לה לכלבה. הוא סר אל הדלת ופתח בזהירות כשהוא מחביא גופו מעבר לדלת ומציץ בסדק צר שהותיר. לתמהונו ראה אצל הפתח את דודיק, בנה בן העשר של רחל סתווי, מי שהיה תלמידו קודם שפרש ויצא לפנסיה.

„דודיק!“ קרא מר מנור מופתע ומיד תיקן עצמו: „דוד, המתן לי רגע, מיד אפתח.“ הוא סגר את הדלת, חש לחדר-השינה ותר אחר בגדיו. עדיין לא שכת, אף-על-פי

שזה לו שבועות אחדים שהוא פרוש לפנסייה. שמורה ותיק הוא בבית-הספר העממי הוותיק במושבה הגדולה בשרון ואסור לו בשום פנים להופיע בכתונת-לילה זו שעליו לפני תלמיד לשעבר, ואפילו אותו תלמיד מהלכים לו בביתו בזכות אביו. ידידו המנוח של מר מנור, ובזכות אמו תיבדל-לחיים. ולא רק משום שאין דרכו של מורה המכבד את עצמו שיופיע לפני תלמיד בכתונת-לילה. לאחר שלושים-וחמש שנים של הוראה כבר היה לבו גס קצת בתלמידיו ושוב לא היה עשוי להעריך נכונה את מידת הבקורת שבהם. אלא זאת ידע שלמחר כל בית-הספר מסיח בכך. יודע הוא יפה בטיבם של פרחים אלה. הם יהפכו בה פנים ואחור ויעשו ממנה מטעמים כאשר אהבו. לעולם הם מועדים, ואפילו דודיק זה. ואבוי לך אם תעז לגעת בהם לרעה. חלפו-עברו ימי המנדט והבריטים ושוב אין אדם רשאי לסור אל פוחח מתפרע בכיתה-ולתפוס באזנו ולתלוש לו תלישה גדולה, לאט-לאט תוך כדי מיעוך האפרכסת. עד שהאזון מאדימה ולאחריה הלחי ולאחר-כך דמעות עולות בעיניו של החוטא והרחש-לחש בכיתה פוסק והולך עד ששורר בה הס מוחלט, דממת-קבר, והכל מביטים בבעתה בידך המטילה משמעת. עתה ברוך השם קמה ונהיתה מדינת-ישראל ונפרק עולו של השלטון הזר ויחד עמו נפרק עול שלטון ומשמעת בכלל. כיון שקורא דרור לעם התחילו הכל מעיזים פנים וכל אוויל עומד ותובע בפה את זכויותיו כביכול.

מר מנור משך בכתפיו בתנועה של הסתייגות שבשאת-נפש. הוא לא יכול לשכוח אותו מעשה במורה הוותיק, חברו לעבודה, שיום אחד עשה מעשה-שבכל-יום שלא כדאי ליתן עליו את הדעת, סטר לתלמיד סטירה בפניו, והלך זה וסיפר באזני אביו והלך האב וסיפר באזני הורים אחרים והרים קול-צווחה עד שנתנהו ראש עליהם והלכו אל המנהל והריצו מכתבים למשרדים ולעתונים ולא נתקרה דעתם עד שסולק אותו מורה מבית הספר. וכמו לגדוש את הסאה הובא לבית-הספר מנהל חדש, צעיר לימים, הסבור שכיון שסיים את האוניברסיטה העברית הריהו יודע הכל ורשאי הוא לעוץ עצות למורה ותיק כמר מנור שעשרות שנות ההוראה שמאחריו ודאי שהן שקולות כנגד מה שהללו קוראים השכלה אוניברסיטאית. והלה מפטם את ראשיהם של המורים במלים יפות שהביאן עמו, מתודיקה. פסיכולוגיה, לימוד מתוך ענין, חינוך מתוך אהבה, פסטאלוצי, ג'ון דיואי, ועוד כיוצא באלה דברי-עתק. והוא מתרועע עם התלמידים, בא בסוד שיחם ומתערב בהמונם, והם סובבים אותו ומחזיקים בו כבקרנות-המזוכה. אותם ימים התחיל מר מנור להגות את רעיון המעשה הגדול שיגש לביצועו עכשיו שהכסא עומד להגיע. לזכר הכסא נתחייך מר מנור ומיד זכר גם את הילד העומד מאחרי הדלת והתחיל למשוך מעל גופו את כתונת הלילה. בעירומו חש לפתע במין תשוקה מורה לחזור וללבוש את כתונת הלילה, לסור אל הדלת ולפתוח אותה ולהופיע בפני הילד כך; מין כמיהה לא-מובנה לו להתמכר לדבר שהוא חושש מפניו ושידע בו שלעולם אי-אפשר לו שיהיה. אכן, יודע הוא בה ברחל סתווי שכבבר היא

משתוקקת שיהיה מר מנור מתרוצץ לו בביתו בכתונת־הלילה שלגופו לעיניה ולעיני דודיק בנה. כדרך שאב, ואפילו אב־חורג הוא, מתהלך לו בביתו, בחיק משפחתו. אף־על־פי שמעולם לא דובר בכך ודברים מפורשים לא נתהדהדו מעולם בחללו של הבית.

אלא זו רעה, שהלזו, בשכבה ובקומה, הביאה אתה את עיניה. וכי יש טעם בדבר בלא עיניים אלו שבאשה? ודווקא עיניים אלו תובעות אותו לשלם מחיר גבוה כל־כך. וכשהוא מסיח את לבו לפני חנן גלבוּע, ידידו האחד, כדי לשמוע מפיו שאינו חייב לה לאשה זו ולא־כלום, טוען הלה להכעיס שחייב הוא לה גם חייב. העולם, כך טוען חנן גלבוּע, כמוהו כחלון־ראוה: אין לך דבר המושך את העין ואת הלב שלא ניתנה בצדו תווית של מחיר, ומי שנוטל בלא מחיר כמוהו כספורץ וכשוּדד. מר מנור מתחייך ומבטל בידו ובלבו.

אבל עתים קופא החיוך על שפתיו. ביחוד באותם רגעים שלאחר ייחוד, בשעות אחר־הצהריים בחדר־השינה בביתו; באותם רגעים שלאחר השיכחה שנגורה על כל הממרורות והעלבונות, ואפילו על רעיון המעשה הגדול, בנורעותיה של רחל סתווי, האשה היחידה שאהבתו בחייו וקיבלתו כמו שהוא ואפילו אין הוא גדול־המאהבים שבכל־הדורות ואפילו סימניהן של קשישות ועייפות מתנכרים בראשו ובגופו. אותם רגעים, כשהם נינוחים זה בצד זה, שולח מר מנור מבט מתגנב לעברה של רחל סתווי ורואה אותה כשהיא מפנה ראשה לעבר החרכים שבתריס המוגף והיא רואה שהשמש קרובה לשקוע ועצבות גדולה נקרנת ממנה לחללו של החדר. והיא מתאנחת בחשאי וקמה ומתחילה ללבוש את בגדיה כדי לצאת ולחזור לביתה ולמשקה הקטן ואל דודיק בנה שם בקצה המרוחק של המושבה, סמוך לגבול. משהו משפיל יש בהסתלקות חשאית זו של אשה בשנות־הארבעים, משל כאילו היתה נערה בשנות העשרים. ומר מנור יודע שרוצה היתה להישאר ישנה לצדו עד אור הבוקר ולקום בבוקר ולהיכנס לחדר הסמוך ולהעיר את דודיק, שיתחיל להתקין עצמו לבית־הספר.

אלא דרך־כלל נוח לו למר מנור שלא לרדת לסוף עצבותה ואנחתה של רחל סתווי. נוח לו לחזור ולשגן לעצמו שכל אותה אהבה שהיא רוחשת לו אינה אלא מין הכרת־טובה משונה שבאשה. הכרת־טובה לאיש, שלאחר שנפל אישה על משמר המושבה מכדוריי מסתננים ראה חובה לעצמו לעזור למשפחת ידידו המנות והציץ לאלמנה שתהיה באה וצופיה הליכות ביתו, ובכך יתאפשר לה להוסיף הכנסה על הכנסות משקה הקטן ולקיים את עצמה ואת בנה קיום הוגן אם גם לא משופע שפע. וכך הפכה רחל סתווי לבת־משק־ביתו — כינוי מוצלח שהיה בן כדי להבדיל הבדלה ברורה בין האשה העושה בביתו של מר מנור לבין סתם עוזרת, נערה או אשה מן המעברה הסמוכה, הבאה אל המושבה לעשות שעות אחדות ביום בכבוד ביתה ובהתקנת ארוחותיה של משפחה מן המשפחות במושבה הוותיקה, ההולכת והופכת עיר קטנה.

למען האמת, מעודו לא ראה עצמו ראוי שתאהבנו אשה, ובייחוד מאז נתאכזב בענין של אהבה, כחצי יובל שנים קודם-לכן, כשהמורה שהיתה מטיילת עמו לעת ערב בשדרה האחת שהיתה אותם ימים במושבה פנתה לו עורף ונישאה לחייר שלקחה עמו. למן אותה שעה מובטח היה שיש בו משהו הדוחה אוהן את הנשים, והחליט לעקור כל מחשבת נישואים מלבו ולשקוע ראשו ורובו בעבודת בית-הספר. לפיכך לא קל היה לו להסביר לעצמו מה שהתרחש אותו ערב עגמומי. כשנתיים עברו מאז ועדיין הוא זוכר היטב כיצד חזר לעת ערב לביתו מישיבת-מורים בבית-הספר, מדוכדך ועייף, שבע רוגו ומרורות בשל צעירים אלה בין המורים הדוחקים רגליו ומתיחסים להערותיו במין פטרונות סלחנית. שקוע בכורסתו כשהוא מליט פניו בכפותיו, חש לפתע במגעה הקל של יד קשה ומיובלת למודת-עבודה מחליקה על ראשו ועל ערפו, וכשנשא עיניו ראה את רחל סתווי ניצבת עליו ומביטה בו בעיני המלה גדולות וטובות וקודם שידע איך ומה חיבקה במתניה העבות, מתני איפרה, וכבש ראשו בחיקה וגעה בבכי כתינוק, והסיח לה את כל לבו והניחה שתלטפנו על ראשו עד שנרגע קצת ושתגחן ותחלוץ את געליו ותקימנו ממקומו ותוליכנו אל המיטה... אף-על-פי שעד לאותו ערב כבר עשתה בביתו שלוש שנים בלא שנתרחש דבר ביניהם, נתקשה קצת להאמין שאהבה היתה זו מצדה ועל-כל-פנים נוח יותר היה לו להאמין שאין כאן אלא עתים כשנתעצם בטענותיו בינו לבינו החליט בלבו שרחל סתווי כל כוונתה שיקח הכרת-טובה שבאשה.

אותה ואת בנה מן המשק הקטן והנידח הנתון לסכנות שם בקצה המרוחק של המושבה, סמוך לגבול, מן המקום שנהרג בו אישה, מן המקום שאמר עבודה קשה והליכה מרובה ומלחמה מתמדת בהרגשת הבדידות, ויביאנה לכאן, למרכז המושבה, לבית הקטן והנאה, הרחק מן הסכנות והבדידות, אלא וכי משום כך חייב הוא לחדול פתאום מאורח חייו ולראות לשטות זו לקחת לו אשה עכשיו שהוא בן חמישים-וחמש (חמישים-ושש בעצם)? על אלו, בייחוד כשזכר אותה מורה, נתלוותה עתים וזחיות-הדעת שבשמחה סתומה לאיד.

„עוד רגע אחד, דוד!“ קרא מר מגור לעבר הדלת. אף-על-פי שדודיק הקטן היה יוצא ובא בביתו, הקפיד מר מגור שלא לכנותו בחניכותו, ואף-על-פי שעתים נטה לכך ביותר בהשפעת האם שהיתה מדברת בכנה ובהשפעת חבריו של דודיק שלא ידעו לו שם אחר, לגביו היה ב„דודיק“ משום אינטימיות יתירה, יחס מחייב יתר-על-המותר. לאחר שמשך עליו את מכנסיו ותחב את גופו הריה לתוך החלוק קח אל הדלת לפתוח לדודיק, עם שלבו אומר לו שלא בא הילד אלא להודיעו, כדרך שכבר אירע בעבר, שאמו לא תוכל משום-מה לכזא היום לעבודתה בביתו.

„היכנס-נא, דוד“, אמר כשפתח את הדלת. „אמא אינה בקר-הבריאות?“

„לא, המורה“, הפטיר דודיק בשפה רפה, ומר מגור תהה מה עלתה לו לקטן זה שקולו רפה. אבל משראה את פניו החיורות הרציניות של הילד ואת עיניו הקרועות לרוחה כמתוך פחד, ניבא לו לבו דבר איום.

„היכנס. היכנס. דודיק“, אמר בקול מבוהל, הניח ידו על כתפו של הילד ודחפו פנימה.

הילד נכנס בצעדים הססניים ופסע לפני מר מנור לעבר הטרקלין. מר מנור סקר אותו מאחור בפחד גדול והולך. לפתע נתמעטה דמותו של דודיק, גופו נתכווץ וראשו צנח לו לפניו. הוא התיפח בחשאי. מר מנור הניח כפותיו בהיסוס על כתפיו של הילד. מזווית־עיניו ראה שהכלבה, שחשה בחוש טבעי שנפל דבר, נצטדדה ונצטנפה לה בפניחה.

„מה קרה, דודיק?“ הרהיב ושאל כשנכנסו לטרקלין ודודיק הניחו שידחפנו לתוך כורסת העור הישנה.

הילד הגביה עיניים דומעות: „פדאין היו אצלנו בלילה, המורה“.

מר מנור נתישב לאטו, כבלא־משים, בכורסה הסמוכה.

„אמא שלחה אותי להגיד לך“, אמר הילד.

„היא... היא נפגעה?“

הילד הניד בראשו לאו. מר מנור חש כיצד צמרמורת של רווחה מתחילה לזחול מסובכי רגליו לעבר מתניו ולאורך שדרתו עד שנעצרה בלחיו וליהטה אותן. הוא נשם עמוקות ונתאושש.

„ספר, דוד, ספר מה קרה!“ דרש בקול מפגיע.

מדבריו המקוטעים של הילד הצליח מר מנור לצרף את התמונה. פדאין שבאו מעבר לגבול חדרו למשקה של רחל סתווי ופוצצו את בנין הרפת על הפרדה שבתוכה, לאחר שהוציאו את הפרה ולקחוה עמם. כפי הנראה לא הצליחו להשתלט על הפרדה, שהיתה ידועה בסביבה כולה כמועדת להתנגד ולהשתולל כשזרים מנסים אליה דבר. אנשי־הבטחון, שחשו למקום לאחר הפיצוץ ומצאו את רחל סתווי ואת דודיק בנה דבוקים ולחוצים אחוּז־אימה מתחת למיטה, קבעו בחקירה ראשונה שהמחבלים באו מכיוון הפרדס הסמוך לגבול. דודיק היה גרעש מן המחזה שנגלה לעיניו עם שחר. הפרדה, עודנה חיה, היתה מוטלת בריסוק עצמות מתחת למפולת כשראשה וקדומניותיה נשארו אי־כה מחוץ לגושי הבטון שעליה יצלעות חשופות בצדה מלבינות מתוך עור קרוע ובשר אדום־שחור. דודיק ראה כיצד אחד השומרים יורה כדור לתוך אונה וכיצד כבה המבט הפרוע בעיניה. „היא היתה פרדה נורא טובה“, התיפח הילד. „רק אתמול רכבתי עליה למרעה על־יד הפרדס“.

„אמא שלחה אותי להגיד לך שהיא לא תוכל לבוא השבוע“, הוסיף לאחר שנרגע קצת.

„אין בכך כלום, ילדי“, אמר מר מנור. „מה יש בדעתה לעשות?“

„אנל־אידע, אמא מפחדת להישאר שם אבל רבסרן מזרחי הבטיח לנו שישלח כל ערב שומרים לכל הלילה שיעמדו בקשר עם הפטרול. סוף־סוף נזכרו החכמים שגם בצד שלנו צריך שמירה“. מר מנור ידע שבמשפט האחרון מצטט הילד מישהו מן המבוגרים.

„ודאי, ודאי ילדי“, אמר מר מנור. „לך הביתה ועזור לאמא. מן־הסתם זקוקה היא לך עכשיו.“

„אני“, הוסיף כשקמו ממקומם, „אפשר שאסור אליכם לאחר־כך. אני מצפה שיביאו לי משהו, ואחר־כך אסור אליכם.“

הוא ליווה את הילד אל הדלת. הכלבה קמה מרבעה ופסעה חרישית אחריהם כשראשה מושפל מתוך הכנעה וטוב־לב. הילד לא הבחין בה וכשעמד עם הפתח הגיעה הכלבה את חטמה הרטוב אל ירכו ההשופה, מתחת למכנס הקצר. הילד, שעצביו היו מתוחים, נבעת, נסב בתנועה חדה לאחוריו וצווח:

„זווי הצדה. ילען דינק!“

מר מנור חש לתפוס ברצועת צווארה של הכלבה, שנסוטה אחור נבוכה, מניעה בתנועות מטוטלת את זנבה המושפל.

„אין דבר, דוד“, אמר בקול תוכחה. „היא לא התכוונה להרע לך. הלא ידעת כי כלבה טובה היא מאין כמוה.“

„כן, המורה... אני רק נבהלתי... לא הייתי מוכן.“ הפטיר דודיק מתוך בושה על שראהו המורה בקלקלתו. הוא נסב וחש החוצה. מר מנור עמד והביט בו כשיצא את השער אל הרחוב, עד שהתחיל הילד לדדות בקפיצות לאורך הכביש וסוף שפתח בריצה ונעלם מעיניו של מנור.

ילד מסכן, הגה מר מנור כשיצא עם כלבתו יאקי לסיור־הבוקר היומי. הרחוב התחיל לרחוש בני־אדם שיצאו לעבודת יומם. סוס בלגי ענק שנראה למר מנור רבי־כוח ורענן כדרך שהבהמות נראות בבוקר היה מושך בשעט עגלה עמוסה כדי־חלב. העגלון בירך את מר מנור במועל־שוט. הבתים ברחובו של מר מנור בתים שלווים, זוחי גגות אדומים־מאפירים, בעלי הדרת עלווה עבותה — בתיהם של ותיקי המושבה שהעצים בגניהם עבי־גזע. למראה בתים אלה ולמראה ביתו שלו בפרט היתה דעתו של מר מנור זחה עליו. מנוחה ונחלה היו כאן. אותו בוקר, למראה הילד הדוהר אל גבולה המרוחק של המושבה, חש בכך בחריפות יתירה. כאן, במרכז המושבה, לא הרחק מן הכביש הראשי הרחב העובר לארכה, היתה תחושת בטחון. עבר־חלפו אותם ימים שכל בית כמושבה היה בחזקת גבול... ילד מסכן. אכן, לאורח חיים אחר לא הסכין מעודו... לעזאזל. סתווי זה. כמה דיבר מר מנור אותם ימים על לבו שירפה מרעיון המשק במקום ההוא, שכוח האלוהים. אוויל עקשן בעל־חלומות. משק גדול, עבודה חקלאית — עבודת־כפיים. לכשירחיב אפשר גם חלק הגון בפרדס, כללו של דבר: משק נושא את עצמו, משהו של ממש להורישו לילד שיוולד ביום מן הימים. חלומות־סרק. הסוף הרי ידוע. כשלונות על גבי כשלונות ומפח־נפש וכדור בראש כחתימה של ממש לפרשה. ועכשיו הרי לך ענין־ביש זה. אשה אומללה זו מסתבר שעדיין לא מלאה סאתה. דומות הצרות כממון זה: אם יש לך רב מהן הן מוסיפות ומתרבות מעצמן. ילד מסכן...

ומן הילד דודיק ומאמו, רחל סתווי, העביר מר מנור את רחמיו ורחשי השתתפותו אל כל יושבי נקודות-הספר לאורך הגבול המשריץ סכנות, אל כל יושבי המעברות באהלים ובפחונים, אל כל העושים במלאכות האת והשלח. ושוב העביר מבטו על נווהו השקט. על שורת הברושים ושיחי האקציה שלפנים מגדר-האבנים, על עצי-התפוח ועל עצי-הלימון נותני הריח, על שדרת השיחים הגזומה ומטופחת בידיה של רחל סתווי, המובילה משער-הברזל שבגדר-האבנים אל המרפסת הרחבה בפתח הבית, על המטפסים הרעבתניים שבלעו את חזיתו של הבית וכיסוהו ירק, ושוב הציפתו הרגשת הבטחון. אלי הרעה לא תגיע, מילמלו שפתי, ואף-על-פי שהיה בטוח בכך חש להגיע אצבעו בענף של עץ. מר מנור לא היה מן המאמינים באמונות-טפלות אבל הוא העדיף את הברי.

בשמאלו החזיק ברצועתה של יאקי ובימינו נשא את מקלו העתיק. עוברי-ושובים בירכוהו לשלום. רבים מן התושבים היו תלמידיו לשעבר והוא היה מקובל על הכל. ילדים קראו יאקי! יאקי! ואילו יאקי המשיכה לה טלף בצד רגלו של אדונה באדישות גמורה. לכל היותר הניעה חטופות בונבה, רוצה לומר: הכחנתי בכס, אבל דבר לי עתה עם אדוני. חומה-אפורה, חטובה ומלאת-גוף, בת לגזע כלבי-הזאב ובעלת מגילת-יוחסים מפוארת — היתה יאקי מראש גאוותיו של מר מנור. מתנת הרבסרן מזרחי, האחראי על הבטחון באיזור, תלמידו לשעבר, ששמר לו אמונים משך כעשרים שנה ולעולם היה עומד בפניו בדחילו, עמידת תלמיד בפני רבו. ביום יובלו החמישים של מר מנור הביא לו את הגורה הזעירה החמודה-למראה ששבתה מיד את לבם של כל רואיה. הרבסרן מזרחי אף קיבל על עצמו לדאוג לאילופה של יאקי („יקטנה" באותם ימים, עד שנכנע מר מנור לתלמידיו וקיבל את הקיצור שהצמידו לה) עם כלבי המשטרה המקומית, והכלבה, שניחנה במזג נוח ובפיקחות נדירה, קיבלה חינוך מעולה והיתה לראש שעשועיו של מר מנור. הוא לקחה עמו לכל מקום שהלך, ועורכי מסיבות וקבלות-פנים כבר ידעו, כשהזמינוהו, שעליהם להתקין מנה מיוחדת בשביל יאקי. חסרונה היחיד, לדבריו של הרבסרן מזרחי, שהיא נוחה לבריות ומתידדת על נקלה, ואף-על-פי שלא גרע הדבר כלום ממסירותה ונאמנותה לאדונה. מר מנור לא ראה בכך פסול. „ככלות הכל", הרגיע את הרבסרן, „איננה כלבת-שוטרים, ובמקומנו שלנו, במרכז המושבה, מה צורך לו לאדם בכלב תוקפן מטיל אימה, המתפרץ לקרוע את השלשלת כל-אימת שמתקרב אדם אל הבית?"

בדרךם בחזרה עצרו ליד ביתו של חנן גלבווע, שכנו של מר מנור וידידו האמיתי האחד. חנן גלבווע, מורה בבית-הספר התיכון במושבה, דמות מחנכת שיצא לה שם גם בערים הגדולות, האדם היחיד עלי-אדמות שהחזיק במשרה רמה מזו של מר מנור ואף-על-פי-כן לא היתה במר מנור הרגשה שהלה מתנשא עליו משום כך. הימים ימי פגרת-הקיץ, וחנן גלבווע, ממושקף, רחב-גרם וכרסני, ראשו ובלוריתו מגודלים, היה עומד עתה בגופיה ובמכנסיים קצרים ומשקה את גינתו בצינור של

גומי. על גדר־האבנים ישב התולו „נסיך“, שחור משחור, ופיהק פיהוק־בוקר מנומס. כשראה נסיך את יאקי נדרך באחת. ואף־על־פי שנסיגו הורהו שאין דרכה של יאקי לרדוף אותו, הידוע ומוכר לה משחר גורותה, מכל־מקום פער את פיו בנשיפת־לחישה מתונה, מצוות חתולים מלומדה, ונשאר דרוך על מקומו, רוצה לומר: **כלב לעולם כלב הוא.**

„בוקר טוב, קשישי“ קרא חנן גלבוע לעבר מר מנור כשראהו עומד אצל השער. צעיר היה ממר מנור בשנה אחת. „כמדומני, הגיעה שעתך הגדולה“.

„אכן“, נתחייך מר מנור. מפניו של חנן גלבוע כמעט שלא הסתיר דבר. „הכסא עומד להגיע בכל רגע“.

„מה?“ תהה חנן גלבוע. „הו כן, שכחתי“. גבותיו נתכווצו וארשת פניו החמירה.

„אני לא לכך התכוונתי. לא קראת בעתון?“

„על מה?“ שאל מר מנור וניחוש נכון חלף בראשו.

„פדאין פוצצו את הרפת של רחל סתווי, הרגו פרדה וגנבו פרה“.

„הו כן“, אמר מר מנור. „דודיק היה אצלי וסיפר לי“.

חנן גלבוע הניח לצינור הגומי, קרב אל מר מנור ושלח בלא־מישים יד מלטפת לראשה של יאקי. „ובכן, קשישי?“

„הו הנח“, נתרעם מר מנור. „שוב אתה מתחיל באותו ענין! כבר דיברנו על כך די והותר ואין טעם להתחיל הכל מחדש“.

חנן גלבוע חזר אל צינור הגומי והרימו. „איני יכול להבין כיצד אדם מחמיץ הזדמנות כזו, שעה גדולה המזומנה לו מן השמים לקום ולעשות מעשה־גבר. מילא, הריני מבטיחך שלא אוסיף עוד להטרידך בענין הזה. מכאן ואילך בידך הדבר... היכנס אלי הערב למשחק שחמט. עוד עלי לנקום את הפסדי מליל אמש“.

מר מנור נשם לרווחה. „אבוא, חנן. בואי, יאקי יקירתי“, הפעם היה זה קצר למדי. מן־הסתם נואש כבר חנן מן הרעיון וזו לא היתה אלא הבלחה אחרונה קודם דעיכה. הוא המשיך בדרכו לעבר ביתו. כשעמד עם השער חרקו מאחוריו בלמיה של משאית קטנה. פועל בבגדי־עבודה קפץ מעם תא־הנהג כשהוא מעיין בפתק.

„כאן גר מר מינור?“

„מנור“, תיקן מר מנור בקפידה. „אני הוא“.

„הבאתי בשבילך כסא, אדוני“.

„הו כן“, אמר מר מנור כשהוא תמה קצת על עצמו, שאינו יוצא מכליו מתוך שמחה. „הכניסהו לכאן“.

מיום שבא לבית־הספר המנהל החדש, אורי ברלב, התחיל מר מנור חש יותר מתמיד שהעולם אינו מסביר לו פנים. לא שהיה מיצר על שלא נתמנה הוא, הוותיק במורים, במקומו של המנהל הפורש. אלא שציפה שלפחות יציעו לו את הדבר. ממילא היה דוחה את ההצעה, תמיד חשש מפני אחריות יתירה, והוא את כבודו

הציל. מילא, על כך לא כדאי היה ליתן את הדעת, כבודו מחול. סוף־סוף, החליט בלבד, העולם עולמם של צעירים וטריים. „אתם הצעירים, לכם העולם“, חוזר היה ואומר בחיוך באזניהם של המורים הצעירים בחדר־המורים, כשהוא מקוה שבכך הוא פותח דלתיים בפני מנהג־העולם המתפרץ עליו, „ואילו זקן עובר־ובטל שכמותי ידחף לו את שנותיו כדרך שידחף, אל לכם לדאוג לי“. כאן היה שוהה קצת בדיבורו כדי לתת שהות למי מן המאוינים למחות ולומר: לאט־לך מר מנור, אינך זקן כל־כך, אל נא תקבור עצמך במיטב שנותיך. תחילתו נמצא לו מישוהו שמיחה ואמר מה שאמר, אבל ברבות הימים, משהורגלו בפומון השגור בפיו, חדלו ליתן עליו את הדעת ומר מנור היה מוסיף מרירות על מרורות.

אבל את הסאה גדש אורי ברלב. לא חלילה שנהג במר מנור שלא כשורה. אדרבה, תחילה, קודם שיסור חנו של מר מנור בעיניו משום חילוק־דעות שביניהם על שיטות הוראה ויחס לתלמידים, הסביר למר מנור פנים ואתה להתנצח עמו בפסוקים. להודיעו, כך סבר מר מנור, שאפילו הוא צעיר לימים וצבר הרי ידו רבה לו במקורות. לאחר עשרות שנים של הוראה היתה מחשבתו של מר מנור עשויה דגורים־דגורים של פסוקים ושלוליה בשלשלאות של מליצה, ולא היה דבר הביב עליו יותר מפסוק בעתו. כל עוד ניסה אורי ברלב להתגדר בפניו היה מר מנור נוטה לחשוב שידו על העליונה. עד שיום אחד הזמינו אורי ברלב לביתו לארוחת־הערב שערכה להם מרת ברלב הנאווה. מרת ברלב השתתפה בשיחה ולמעשה ניצחה עליה בחן ובטעם שאינם רגילים, כך סבר מר מנור, בילידי־הארץ. כששאל אותה מר מנור למעשיה ולעיסוקיה השיב כשבילה אישה שרינה עובדת על עבודת־הדוקטור שלה בכימיה, במכון־וייצמן ברחובות.

„כך“, אמר מר מנור. „יפה, יפה מאד“.

ולאחר רגע של שתיקה: „יפה מאד. אכן“.

ולאחר הארוחה, כשעברו כולם אל הטרקלין ששימש גם ספריה, ניגש אורי ברלב אל אחת האצטבות והוציא משם כתב־יד עבה ומכורך וכשהיה מר מנור מדפדף בו הסביר לו אורי ברלב שחיבור זה, „על הוראת התנ״ך בבתי־הספר“, כתבו כעבודת־גמר לשם קבלת התואר מוסמך־האוניברסיטה.

„הו“, אמר מר מנור. „יפה, יפה מאוד“.

„בקרב יופיע כספר בהוצאת, למורה“, לא הסתיר אורי ברלב את שמחתו וגאוותו ביצירתו.

„כך“, אמר מר מנור. „יפה, יפה מאד“.

ימים אחדים לאחר אותו ערב גמלה ההחלטה בלבו של מר מנור. הוא יכתוב חיבור חשוב על הנושא: „דרכים חדשות בהוראת הלשון העברית בבתי־הספר“.

במשך חמש השנים שלאחר־כך טיפח מר מנור את הרעיון ודבק בו, עד שנעשה לו ענין עיקרי לענות בו בימים הקשים שבאו עליו לאחר שסר חינו בעיניהם של אורי ברלב והמורים הצעירים. הוא נשא באורך־רוח את נעימת הלגלוג שדימה

לשמוע בדבריהם שעה שהתדיין עמם בענייני בית-הספר. תמיד מצא מפלט בנחמה זו. שיום אחד עתידה עבודתו לנחות על ראשיהם של אורי ברלב ואנשי-שלומו. אבל מיום ליום ומשבוע לשבוע דחה את הביצוע. חוזר היה ואומר לעצמו, ככל שתידחה העבודה כך תלך ותבשיל בתוכו עד שתצא מתוקנת מתחת ידו. מדי פעם ליקט לו קטעי-מחשבות ושבבי-הברקות שצצו בו ושילהבו אותו עד לקפיצה ממוקם מושבו והתרוצצות בחדר. תוך הרצאת הדברים בקול רם ובמבט הוזה באזניה של יאקי כלבתו. אמנם מעולם לא טרח להעלות את הדברים על הכתב אבל הוא בטח בכוח זכרונו שלא יכויבנו לכשתגיע השעה. עד שנשתעבד לרעיון כל-כך ששעות ארוכות בלכתו בדרך, בשבתו בכורסה בביתו ועל משכבו בלילות היה הוגה בחיבורו שעתיד היה יום אחד לשבת ולהתחיל בו, ובעיקר היה הוגה כיצד יהום רשמו של החיבור את הבריות.

אלא משנקפו שבועות וחדשים ונצטרפו לשנים נכנס חשש בלבו וסוף שבא לכלל דעה ברורה שאי-אפשר לו לגשת לכתיבת חיבורו כל עוד הוא טרוד כל-כך בענייני בית-הספר. אין אדם יכול לחזור מעבודת יומו המתישה את כוחותיו ולשבת אל השולחן בענין נכבד כל-כך, בייחוד כשעבודת יומו כרוכה גם בהתעסקות לא-מעטה בשעות הערב, ישיבות-מורים, תיקון מחברות וכיוצא באלה עניינים המטריחים על אדם. ואין צריך לומר אדם שאינו צעיר וכוחותיו אינם עמו ככוחותיהם של סטודנטים צעירים באוניברסיטה. אילו עמדו לרשותו שעות הבוקר, שעות שאדם משכים בהן רענן ומחודש לעבודת יומו — שאני, אין ספק שיכול היה לגשת לעבודתו במרץ ובבטחה, לעבוד מתוך תנאי רווחה, חפשי מכל אחריות, צפור-דרור בעולמו של הקדוש-ברוך-הוא, ולהוציא מלאכה של ממש מתחת ידו. וכך, סמוך לסיומה של השנה החמישית להולדת הרעיון, ימים אחדים קודם פגרת הקיץ, נמצא מר מנור יושב מול אורי ברלב בחדר-המנהל ומגולל לפניו את רצונו לפרוש לפנסיה. לאחר שלושים-וחמש שנים במקצוע רצונו להתפנות קצת לעצמו. עדיין לא הגיעה השעה, הסביר בחיוך של ענוה, לפרט מהן תכניותיו מכאן ולהבא. הוא מקווה שעוד יהיה סיפק בידו לראותן מתגשמות בחייו, אף-על-פי שזמנו קצר והריו עומד למעשה כשרגלו האחת בקבר. אלא היא הנותנת, כיון שכך עליו להקדים ולפרוש, ואף-על-פי שלגיל פנסיה לא הגיע, מכל-מקום בקשתו שיתחשבו בשלושים-וחמש השנים שעשה במקצוע, ומאורי ברלב בקשתו שיסייע בידו וישתדל עמו אצל השלטונות והמשרדים. סוף-סוף מוותיקי המורים במושבה הוא מר מנור ויש לו קצת זכויות, וראוי להם שישעו לבקשתו.

אורי ברלב חש להבטיח למר מנור שאף-על-פי שפרישתו ודאי שיהיה רישומה ניכר בבית-הספר, ואין ספק שהכל יחושו בחסרונו, מכל-מקום, כיון שהחליט החלטה גורלית כזו, יש להניח שהפך בדבר ועיין בו די-צרכו עד שאין טעם להשתדל ולהשפיע עליו שיחזור בו מהחלטתו. סוף-סוף הדברים אמורים באדם היודע מה שלפניו. ומה-גם שנסיונו המועט הורהו שככל שמתקרבים בני-אדם לגיל

הפנסייה הם חוששים לפרוש ומתעקשים להוסיף ולהחזיק במשרתם. לפיכך נראה לו בחוש שמאחרי החלטתו של מר מנור עומדים נימוקים שאין להטיל ספק בכובד משקלם, והריהו מבטיח למר מנור שיסייע בידו ויעשה כמיטב יכולתו שתתקבל בקשתו. אין לו אלא לאחל למר מנור שיראה ברכה בחייו ובעמלו שהוא עמל ויזכה לראות בהתגשמותן של תכניותיו. למען האמת כבר הוא כולו סקרנות לדעת תכניות אלו מה טיבן, אלא שכמובן אינו עומד להפציר במר מנור שיגוללן לפניו ומנייהסתם טעמו ונימוקו עמו בהסתירו אותן לפי־שעה.

מר מנור, אף־על־פי שלא היה נקי מאבק חשד באורי ברלב שהלה שמח להיפטר ממנו, העדיף להבין את דבריו כפשוטם. כשקם ממקומו הודה לו מעומק לבו על שבקשתו מצאה מסילות ללבו. אורי ברלב נסב על מושבו וקם ממקומו ללחוץ את ידו של מר מנור.

ואז ראה מר מנור את הכסא.

אורי ברלב, כשראה את מר מנור עומד ולוטש עיניו אל כסאו, מיד הזמינו לשבת עליו כדי לעמוד על טיבו, עם שהוא מסביר לו מתוך התלהבות את מעלותיו של הכסא. מן הרגע שראה את הכסא ונתישב עליו חש מר מנור שלפניו מכשיר־עזר כביר ורב־עצמה. כסא חדיש ומשוכלל היה זה, כסאם של מנהלי עסקים ומפעלים. מתנתו של איגוד הפרדסנים לבית־הספר לאחר שנתחטל הסניף במושבה ועבר לעיר הגדולה. מצויד היה בכל המנגנונות, המוכנים והאבזרים של הטכניקה המודרנית. רצונך אתה לוחץ על כפתור או מושך במנוף זעיר, וגלגלים חוזרים והוא סב על ציריו לכל שתחפוץ. פושט ומכנס את הדומו ומשענתו, פושט ולובש צורה; רצונך אתה עושה אותו כמין כורסה לפשוט בה גפיים בניחות גמורה ולשקוע בהגיונות, רצונך — ולפניך כסא של כובד־ראש, סמוך לשולחן־הכתיבה והדומו נעשה לך כמין קתדרה. מר מנור חש שאדם היושב על כסא כזה אי־אפשר לו שלא יפעל גדולות, ומיד עלתה על דעתו להזמין לו כסא כזה שעליו יוכל להגות בחיבורו ולכתוב אותו.

עכשיו שהובא הכסא לביתו והוצב בחדר עבודתו אצל שולחן הכתיבה, נתישב עליו ורוחו נפלה בו. הוא קרא ליאקי והכלבה באה אליו ממקום רבצה וכבשה ראשה בחיקו. הוא העביר בידו על מסעדי הכסא המצופים לפה, החליק על הרפידה הרכה במושב ובמשענת־הגב. אחר גחן ונשק לכלבה על ראשה. „יאקי יקירתי“, דיבר אליה. „צאי וראי כמה תהויים ותמוהים חיים אלה שלנו. דומה, מעשים שאין אדם שש לעשותם מכל־זכל ניתנה לו בשבילם שהות מרובה, כל חייו כמעט. ואילו אותם מעשים שאדם משתוקק כליכך לעשותם ונפשו יוצאת אליהם — לעולם רוגזו של איזה עשוי קופץ על אדם ואינו מניחו לעשותם. הו שגר־כלבים חביבה שכמותך, כמה שפר חלקך עלי אדמות. שומה עלינו ללכת אל רחל ולנחמה באסונה, הלא ידעת כי אסון פקד את נווה“.

כשעה לאחר כך יצא מר מגור במקלו ובכלבתו בדרכו לבייתה של רחל סתווי. הרחבה שבטבור המושבה, ברחוב הראשי, היתה סואנת והומה בריות ומכונניות. בתחנת האוטובוסים, משראה תגרת גידופים וידיים בתוך התור הארוך ואזנו נצרמה מצעקות הרוכלים המכריזים על מרכולתם, החליט מר מגור בלבו שזקן עובר-ובטל שכמותו לא תפול אחת משערות ראשו המדובלל ארצה אם יטרח וילך ברגל ויחלץ קצת את עצמותיו היבשות. „האין זאת, יאקי יקירתי?” יאקי אילו נפתחו אזניה ופיה ודאי שהיתה גיאותה בנפש חפצה, אף-על-פי שיום חם היה והיא היתה מפוגגת חומה בלשונה המשורבבת. מר מגור הצר את רצועתה של יאקי שלא תהיה למכשול לבריות ויצא לדרך כשלבנו כבד עליו. הדרך ארוכה היתה וזה לו כשנתיים ימים שלא עשה אותה ולא ביקר בבייתה של רחל סתווי. מיום שהתחילה מגלה לו הכרת-טובה זו שבה, בדרך שאשה בלבד עשויה לה, חדל לבוא לבייתה ואף היא חדלה להזמינו שיבוא. כדרך שנהגה קודם-לכן. עכשיו היה מר מגור תוהה עליה משום כך. וכי סבורה היתה שיש בכך משום חילול יצועו של אישה המנוח? מר מגור משך בכתפיו. אשה! הפטיר לעצמו, וכאילו היה בכך משום תשובה לכל השאלות.

הם יצאו מטבורה הסואן של המושבה ונכנסו לרחוב צדדי שקט. מר מגור חש מועקה בקיבתו. כל עוד היו ברחבה הרוגשת פיעמה בו הרגשה שאפשר אייככה לא יגיע לעולם למקום, אבל עכשיו שנכנסו לרחוב השקט נפלה בו רוחו באחת ובייתה של רחל סתווי היה קרב בבטיחות מאימתו, ואף-על-פי שעוד רבה הדרך לפניו. מר מגור החזיק חכמה לעצמו שבחר ללכת ברגל. „לאט לנו יאקי יקירתי”, דיבר אל הכלבה, „דרכנו אינה אצה לנו”.

שמש אב חיממה את ראשו וכותנתו התחילה נרטבת מתחת למקטרנו. נשיפותיה של יאקי נעשו מהירות יותר והיא טפפה על-ידו בראש מורכן, תולה בו מדי פעם את עיניה כל-אימת שהוא מגביה קולו בדיבור או באנחה. הוא הסיר את מקטרנו והטילו על פרקי-ידו המחזיק במקל. עכשיו התחיל להצטער על שלא עלה באוטובוס. לא הרחק משם ראה את הספסל של תחנת האוטובוס והוא החיש צעדיו כשהוא מעודד את יאקי במשיכות רצועה.

בתחנה לא המתין איש והוא צנח על גבי הספסל מתוך אנחת רווחה ומחה במטפחת את הזיעה מעל פניו וערפו. יאקי הביטה בו כמצפה להוראה ומשזו בוששה לבוא שחה מרחצת למרגלותיו, סבכה פעמיים סביב ציר חטמה ונתרבעה לה בניחות. המנוחה היתה מעבירה דיגדוג נעים בגבו של מר מגור והוא פישט רגליו והפקיר עצמו למנעמיה של לאות מפתח. עתה היה זקן ועייף לעיניו.

כעשר דקות לאחר-כך הגיע האוטובוס. אשה עמוסת סלים ירדה בפתח הקדמי וכמעט שעלתה על יאקי. מחלונות האוטובוס הביטו בסקרנות באיש המחזיק ברצועה כלב גדול ונאה. מר מגור כבר הורגל בכך, שפעמים זכותה של הכלבה עומדת לו שיתנו את הדעת גם עליו. הנהג הביט לעברו, מבקש לדעת אם הוא

מתכוון לעלות באוטובוס. מר מנור השפיל עיניו והנהג לחץ על הדוושות ונסע. מר מנור לא הביט אחר האוטובוס המתרחק. הוא קם ממקומו, הקים את יאקי מרבצה והתחיל עושה דרכו בחזרה הביתה.

הוא חש מין צורך שלא לחזור בדרך שבא בה ונכנס לדרך־עפר סמוכה שהובילה אל הרחוב המקביל. כאן פיתח את רצועתה של יאקי והניחה להתרוצץ חפשיה. כדרך שנהג כשטייל עמה בדרכי־עפר שאינן הומיות. מיד ניתרה הכלבה קדימה אל שולי הדרך, אוץ ורחרה. ריח זבל הבהמות עלה כאן, ושארן העופות שבלולים. כלבים עזים בשלשלות נתנבחו לעברם. יאקי לא הגיבה, מנהג גברת. מר מנור היה הולך ומתאנח בקול כשהוא מוחה את זיעתו מעל מצחו ומגיע אליו את כף ידו. „סבורני שאינני בקו־הבריאות, יאקי יקירתי“, דיבר אל עצמו. „ראשי כבד עלי. ענין מייגע הוא בשביל זקן כמוני. כשנגיע הביתה אכנס למיטה. מה דעתך, יאקי יקירתי? .. איך יאקי?“

הוא עצר תחתיו וביקש בעיניו את יאקי. הוא גילה אותה בריחוק־מה, עומדת ומרחרת בשיח שבפינת גדר. לפתע נרתעה הכלבה, נסוגה קצת ושבה לרחרח בשיח. ושוב נסוגה אחור מתוך הרתעת ראשה, גבה זונבה סומרים, וחזרה לרחרה בשיח. סקרנותו של מר מנור גברה והוא החיש צעדיו. הכלבה באה במרוצה עדיה, כישכשה חטופות בזנבה ומיד עקרה וחזרה אל השיח ותחבה חוטמה לתוכו, ושוב הרתיע ראשה אחור והיא נסתמרה והשמיעה נביחה קצרה.

נחש! הבזיק הרהור בראשו של מר מנור והוא עצר תחתיו וסבב בוהירות את השיח. אבל משראה את הכלבה חוזרת ותוחבת חוטמה בשיח גברה בו סקרנותו והוא קרב בוהירות על בהונות וגחן מעליה לראות מה בשיח. כשהסיטה הכלבה את ראשה נתגלה לעיניו החתלתול אפור שפפתו שלוחה לפניו ופיו פעור לנשיפה של איום. רבוץ מתחת לשיח היה החתלתול דרוך כולו, שלוף צפרניים, נכון להכות אחור כל נסיון מחודש מצד הכלבה ליקרב אליו, כשהוא חוזר ומשמיע את נישופי־הלחש.

מר מנור פרץ בצחוק של רווחה. „טפשונת שכמותך“, דיבר אל יאקי. „בשביל חתול קטן זה כל המהומה? הבה נגרשנו ולא יוסיף עוד להטרידך“. ותוך דיבור תחב מר מנור את רגלו אל השיח וחש את מכת הכפה הקטנה בנעלו ושמע את נישופי־הלחש התכופים. הוא הרתיע את השיח בנעלו ומשחזר והציץ לתוכו עדיין היה החתלתול רבוץ לו דרוך מתחת לשיח. „ברח דודי ודמה לך לעופר האילים, הושש, פססט“, דיבר מר מנור, אבל החתלתול על מקומו נשאר, לועז האדום מואר בוהרור שמש וכפתו שולפת וכונסת צפרניים חליפות. „מדוע אינך בורח לנפשך, פעוטי?“ תהה מר מנור. „הבה ננסה דבר אחר ונראה אם תעמוד רווח גם בכך“. ובדברו הוריד מר מנור את המקל שבידו אל מרגלות השיח והתחיל מסיטו לעבר החתלתול. לפתע נשמט המקטורן שעל אמת ידו המחזיקה במקל ונפל ארצה ומר

מרסל ינקו : דון קישוט

מנור שח ושלח ידו בלא־משים להרימו ובו ברגע פגעה הכפה הקטנה בגב ידו ושרטה בה שרטה.

הוא הרפה מן המקטורן ונרתע לאחוריו. באי־אמון הביט בשרטת הלבנה ובחתלתול חליפות, כשהוא מבקש לצבור בתוכו מידה מספקת של חימה בשביל ההתפרצות שידע בה שהיא עתידה לבוא. יאקי עמדה לה מן הצד סומרת כולה, ארבעותיה כרתוקות למקומה וראשה בלבד כמושך אחריה את ערסה ואת שדרתה בריחרוחים עזים לעבר החתלתול. מר מנור כל עצמותיו ביקשו דבר להטיחו בראשו של החתלתול. שם עמד בפניו ובערפו שטופי הזיעה, בכותנתו הרטובה שנתפשלה לו קצת ממכנסיו בתוך התכונה, כשהוא תר לו בראשו אחר דיבור ראוי להנחיתו על החתלתול.

„פדאין!“ סופו התיז מבין שניו לעבר החתלתול.

ומיד נחפרץ והתחיל בועט בשיח, מרתיעו בכוח בנעלו ובמקלו וקורא בקולו: „אני אראה לך, כפוי־טובה שכמותך, אני אלמדך לקח, שורטן מגול! זה לך בעד השרטת... וזה לך בעד רחל סתווי... וזה לך בעד...“ הוא לא ידע בדיוק בעד מה וסוף שסיים בהתרסה קשה כשהוא מנשט ומנשף מתוך המאמץ:

„פדאין!“

אחר הרפה מן השיח וגחן לראות אם ברח לו החתלתול. בריחוק שני טפחים ממקום רבצו הקודם היה החתלתול נועץ שתי כפותיו הקדמיות באדמה כשהוא מנסה לגרור את חלקו האחורי של גופו אחריהן. מר מנור משום זעמו לא הבין תחילה את מראה עיניו עד שלפתע נפתע ונחרד קצת. החתלתול היה קשור לשיח. אחת מרגליו האחוריות היתה כפותה בקרסולה במשיחה שהיתה קשורה לגזע השיח. עתה היתה הרגל הכפותה מתוחה ממשיכות גופו של החתלתול שניסה לגרור עצמו ממקום הסכנה לאחר שעמידתו הקודמת במערכה לא עמדה לו. מר מנור הביט בו רגעים אחדים ומעט־מעט חזרה אליו נשימתו הקצובה. הוא גחן ונטל את מקטורנו ופנה אל הכלבה. „בואי יאקי, נלכה מזה.“ יאקי קרבה אליו בראש מושפל ובכישכוש זנב, כולה אומרת אשמה, והוא אסרה ברצועה וחש להרגיעה בליטופים על חזה.

„הרגעי יאקי, יקירתי. לא עליך יצא מאתי הקצף.“

„ככלות הכל“, דיבר אל הכלבה שעה שהיו עושים דרכם ברחוב המוליך לביתם, „כיצד יכולנו לדעת שקשור הוא המסכן, ומשום כך אינו בורח? אנו הלוא אך לטובה התכוונו. האין זאת, יאקי יקירתי?“ הכלבה, שקירבתו של הבית עוררה אותה, השיבה בכישכוש זנב ובמשיכה קלה ברצועתה לעבר הבית. „לאט לך, יאקי, אף אני מתאוה להיסתר מחום היום. עוד מעט ונגיע. הן לא יכולתי לדעת שקשור הוא. מן הסתם מעשה התעללות של איזה ילד. כמה אכזריים עשויים ילדים שיהיו. אף אני בימי ילדותי התעמרתי בחיות, ואפילו בגור־כלבים קטן. התאמיני לזאת, יאקי יקירתי?“

כשעה לאחרי־כך היה החתלתול מונח בארגו מרופד שהושם על־גבי השידה במרפסת הסגורה בביתו של מר מנור. חנן גלבוע הוא שהתיר את החתלתול ממקומו לאחר שמר מנור, דואג ודרודק־מנוחה הלך אליו וסיפר לו שהחתלתול שרט אותו כשניסה לשחררו מכפיתתו. חנן גלבוע, לאחר שהיה החתלתול מהמה ומתפנק על צוואריו בביתו של מר מנור, הציץ פעם נוספת בשרטת והבטיח למר מנור שעד לחתונה יחלוף הכל. אף־על־פי־כן, ליתר בטחון הציע למר מנור להחזיק בחתול במשך עשרה ימים כדי להוכיח שאינו נגוע במחלה, ובינתיים תחלים רגלו. הרגל, שנשארה מתוחה ומיושרה לאחר שהתירה חנן גלבוע מן השית, נקעה כפי הנראה ממקומה והיתה תלויה לו לחתול הקטן מאחוריו. חנן גלבוע סבר שהרגל תחלים תוך יום־יומיים והוא ריפד לחתלתול ארגו ושם לפניו קערית מזון והחתלתול טרף והריקה לשמחתו של חנן גלבוע ולמורת־רוחו של מר מנור.

אותו יום קם מר מנור ממשכב־הצהרים משולהב כולו. הוא חיכך כפותיו בקוצר־רוח. מעודד ומאושש נתישב על הכסא החדש אצל שולחן הכתיבה. הנייר והעט היו מוכנים מבעוד יום על השולחן. הוא החליט להתחיל מן ההקדמה. אמנם ידע שהקדמות תכנן מעיד בהן שנכתבו בדיעבד, לאחר ששלמה כל העבודה, אלא שההקדמה היתה הולכת ומבשילה בראשו, והוא ראה צורך להעלותה על הכתב מיד. ממילא תבוא העבודה כולה לאחריה במוקדם או במאוחר. כשהתחיל כותב רעדה ידו מהתרגשות וכתב ידו הנאה נראה לו גדול ולא־יציב, אבל לאחר שורות אחדות נתיצבה ידו, ולשמחתו היתה ההקדמה יוצאת והולכת מתחת עטו. הוא כתב:

ה ק ד מ ה

בחיבור זה מציע המחבר למורה ולהורה את פירותיה של עבודת חייו בהוראת הלשון העברית במשך שלושים־וחמש שנים. הורתו של הספר כמה עשרות שנים קודם להופעתו, שעה שלראשונה עמד המחבר על הצורך בשיכלולן של שיטות ההוראה של לשון עבר בבתי־הספר. במשך כל השנים האלה טרח המחבר לאסוף את העניינים שנראו בעיניו ראויים לעיון מחדש, ושקד על מציאת פתרונות מתאימים לבעיות החריפות העומדות ברום עולמה של לשון עתיקה־חדשה, שהיתה בדרך נס כמעט ללשון היה, רגילה בפיהם של זקנים ונערים, הדיוטות ובני־אוריין.

המחבר יודע שאינו מחלוצי־הכתף בעבודת קודש זו, וכבר הקדימוהו גדולים וטובים ממנו, שמהלכים היו להם אצל כבשונה של לשוננו, יודעים שבבעים סגנוניה וגינוניה, נפליה המעניקים לנו אותה בקומתם, ואין יודע אנה אנו באים בלא הם.

אף־על־פי־כן סבור המחבר, שגם בשביל המעט שבמועט שיש בידו להוסיף למשנתם של ראשונים כדאים דבריו להביאם בפני הציבור. אפילו מכל טורח שטרח בחיבורו ומכל שעמל בו לא העלה למוטב אלא קצת מן המקצת — דיו, ובפרט שדורנו דור של מעשים גדולים הוא, והוצרך ליתן את מחירם,

עד שנתנכרו בו סימנים של סילוק דעת וסילוק שכונה, וכלים שנשתתרו מימים ראשונים נפגמו ולא עלתה להם ארוכה. שהפרוץ נתרבה ואם לא נהא נותנים עליו את הדעת בעוד מועד יהיה קשה להיעקר ממקומו.

בזמנים כאלה נקל להבין מה ראה המחבר, שענין לימודה של לשוננו יקר לליבו ואי־אפשר היה לו שישב בחיבוק ידיים. — מה ראה לקום ולתרום תרומה צנועה לעניין זה. אין צריך לומר, שדברים אלה שיש לו לאמרם לא הניחוהו ולא הרפוהו במשך למעלה מחצי יובל שנים ונעשו כמלקים אותו בשבטים של אש ואומרים לו: צא ואמרנו. עכשיו שפרש המחבר מעבודתו כמורה ראה שהגיעה שעתו לומר את דברו, שהזמן קצר והמלאכה מרובה ואין יודע אימתי אדם מתבקש לישיבה של מעלה. אפילו לא יזכה המחבר לראות שדבריו מצאו להם שומעים, מכל־מקום הריהם כרוכים ומונחים בקרן־זווית עד שתגיע שעתם, ובינתיים כל הרוצה ללמוד יבוא וילמד.

חובה נעימה רואה המחבר לעצמו להודות לאנשים שסייעוהו במלאכתו, ובראש וראשונה לידידו הקרוב, מר הנן גלבוץ, שהיה שוקד על המחבר ומעודדו בימים הקשים שבהם קרם החיבור והעלה עור בשר וגידים. כן מודה המחבר לידידו הצעיר מר אורי ברלב, מוסמך האוניברסיטה העברית, שטרח לקרוא בעיון את כתב־היד והעיר את הערותיו החשובות. חשיבות מיוחדת הודיע המחבר להערותיה של מרת ד"ר רינה ברלב, רעייתו של הנ"ל, שנאמרו מנקודת־ראותו הלא־משוחזרת של אדם שאינו מצוי אצל הבעיות שהחיבור דן בהן, ואין לו אלא מה שענינו רואות.

תעמוד על הברכה הוצאת־"למורה", ששקדה על תקנתו של הספר בהגהה מדוקדקת ובהדפסה נאה.

כאן סיים מר מנור את דברי ההקדמה וגיחך לעצמו על הרעיון שעלה בראשו. „איוולת!“ פסק בקול ומשך בכתפיו. אף־על־פי־כן לא יכול לעמוד בפיתוי וביקש לראות כיצד מתקבלים הדברים בכתב, על גבי הנייר. הוא נטל פיסת־נייר קטנה ורשם עליה את הדברים הבאים:

ולאחרונה תעמוד על הברכה רעייתי האהובה רחל, שאלמלי היא עומדת לי כל הימים האלה אי־אפשר שהיתה עבודה זו רואה אור.

הוא קרא את הדברים פעמים אחדות, אחר נתחייך, נטל את פיסת הנייר הקטנה, קרעה לגזרים קטנים והשליכם לסל.

ההקדמה הושלמה ומר מנור עשה את כסאו החדש לכורסה ועוד שעה ארוכה היה סרוח עליו כשהוא חוזר וקורא בהנאה את הכתוב. עד שנתקל מבטו בשרטת שעל ידו, שהעלתה גלד אדמדם, והוא נתנער באחת. החליט שדיו לאותו יום, קם ממקומו וסר אל המרפסת להציץ בחתלתול. הוא העלה אור במרפסת והחתלתול המתנמנם זקף עליו אזניים, מיצמץ בעיניו וחזר לנימנומו. מר מנור הביט בו רגעים אחדים. אחר שלח ידו והתחיל ללטפו. החתלתול עקב בעיניו אחר היד ההססנית המלטפת אותו עד שנתיצבה בליטופיה על ראשו וגבו והוא התמכר כליל ללטיפות, כולו תפנוק ועונג כשהוא מפריר מתוך ההנאה. מר מנור עמד וצפה בחתלתול המתמכר, ומחאה פנימית היתה חומרת ועולה בו משום־מה, עד שלפתע נתמלא שנאה עזה

לחתלתול הנהנה שאינו חושד בדבר, וקודם שידע איך נהיה הדבר תקע לחתלתול בכל כוחו באצבע צרדה היישר לתוך חטמו, ובאחת החזיר ידו ממנו. החתלתול נדהם ונתמעט. הכל בו נתמעט. גופו הקטין ונתכווץ, אזניו נשמטו לו לאחור עד שנעשו קו אחד כמעט עם הגולגולת, ראשו נדחק לחזהו וכל-כולו נעשה סגלגל, כמבקש לטשטש כל בליטה וכל קו בגופו שיש בהם כדי לקרוא תגר על האדם העומד עליו ולעורר בו כוונות זדון, רגלו האחת הפצועה נזדקרה אחור מתוך הגוש המכונס, עיניו נעשו שני חרכים צהובים של מכאוב אין-אונים דומם. מר מגור ביקש את המשטמה החייתית בעיניו של החתלתול, אבל משלא נמצאה לו נמלא באחת שאט-נפש ושנאה לעצמו על שהכאיב לחתול הקטן, שנראה לו גברי כל-כך בדומיה זו שנשא בה את סבלו, ומתוך משטמה זו לעצמו הרים ידו וחזר ותקע לחתול בשנית על חטמו הכואב.

עיניו של החתלתול נעצמו. דמותו נתמעטה עוד יותר. משפתח חרכים דקים בעיניו דימה מר מגור לראות בהן את הוודאות שנעדרה מהן קודם לכן, שאכן אדם זה העומד עליו אויבו הוא, אויב איום כל-כך, שבא עליו במפתיע כל-כך, עד שאין שהות ואין טעם לנסות ולהתבונן בפניו ומוטב לשכב כך בדומיה משלימה ולצפות לבאות. דומה היה החתלתול על מר מגור כמצבר קטן של כאב, שכל מכה הניחתת בחטמו טוענת אותו בכאב נוסף ועצמתו הגדלה ניכרת בפנסי העיניים. מר מגור לא עצר כוח לראות את החתלתול בכאבו ויצא את המרפסת בחפזה, נכנס לחדרו ונתישב על הכסא. נקוט בעצמו ומושפל.

רגעים אחדים ישב כך כשהוא תומך ראשו בידיו, עד שחש מין צורך לחזור ולהיכנס למרפסת. כשנכנס ראה את החתלתול מכווץ בפינת הארגז. ניכר שניסה לחול ולצאת מן המקום המועד לפורענות. מר מגור על-כרחו חש משהו שבעלבון, כאילו בעטו במידת הכנסת-אורחים שבו. באחת נתמלא רצון לפייס את החתלתול ולהוכיח לו שאין לו עוד לחשוש מפניו. „אל לך לפחוד מפני, פדאין קטני“, דיבר אליו רכות. „חתול טוב, חתול טוב“, חזר והשמיע בקול עמוק ושקט כדרך שדיבר אל יאקי שעה שביקש לשבחה או לפייסה. אבל החתלתול הביט בו בעינים עצומות למחצה, מסתייג וחשדני. מר מגור שלח אליו יד הססנית ללטפו והחתלתול עצם עיניים ושמט אזניו לאחור כמצפה למכה נוספת. מר מגור כבש את המחאה שנתעוררה בו על גילוי חוסר אמון זה מצד החתלתול והתחיל מעביר ביד רכה על ראשה וגבה של החיה, העביר אצבעו מתחת לסנטרה, חיכך לה בלחייה ובחזה כשהוא מצפה שתחדש את לחן הפרירה שמתוך ההנאה, אבל החתלתול נשאר דומם ולא הגיב על הלטיפות. מר מגור הכניס ידו מתחת לחזהו של החתלתול והניפו מעלה, כדרך שראה עתים את חנן גלבוץ עושה לחתולו נסיד. החתלתול במרומיו על גבי היד, ארבעותיו שלוחות לצדדים וצפרניו שלופות, היה צופה בהרדה אל התהום הפעורה תחתיו עד שהשמיע פעיה קלה. מר מגור ראה בכך סימן להתפייסות והורידו אל כתפו. החתלתול נעץ שלוש כפותיו במקטרנו, כשרגלו האחורית האחת שמוטה

לו לאחוריו, ומר מנור היה מלטפו ומחככו כשהוא מסמיך לחיו לגופה של החיה ומצפה ללחן הפרידה. אבל לחיו חשה שגופו של החתלתול נשאר דרוך ונוקשה, ככובש נשימתו להכעיס. קרירותו של החתלתול ואדישותו לנסיגותיו לחזור ולרכוש את ידידותו השפילו את מר מנור, ומלא שנאה ועלבון חטף לפתע את החתלתול בקפל ערפו, הניפו מעלה והטיחו בכוח בארגוו.

זאת הפעם היה החתלתול מבועת. הכאב והאימה הוציאוהו מכללו והוא התחיל לנשף רצופות לכל עבר את נישופי־היריקה, כמו בלא לדעת לעומת־מה. עד שחזר ונתכווץ תחתיו ודמם, אבל מדי פעם השמיע נהמות עמומות ממושכות עולות כאוב מבטנו. מר מנור יצא מן המרפסת במרוצו כמעט, חטף את מקלו וחש אל הפתח. „בואי, יאקי!” התריז לעבר הכלבה. הוא הלך אל ידידו חנן גלבוע. „אלי אלי”, היו שפתיו ממלמלות. „איזה מין עשיו חדש שילחת בי לנסותני”.

„שח צריח!” אמר מר מנור.

„אינך יכול להעמיד כאן את הפרש, קשישי”, אמר חנן גלבוע. „הרץ השחור שלי יבלענו ולא יודע כי בא אל קרבו”

יושבים היו בכורסות משני עבריו של השולחן הנמוך. יאקי היתה רבוצה למרגלותיו של אדוניה. חנן גלבוע היה מלטף על ברכיו את חתולו נסיך. מר מנור שלח מבטים חפזים אל נסיך ואל ידו של חנן גלבוע המעבירה על הפרווה השחורה. פריירותיו של נסיך הוציאוהו מכללו והוא נתפרץ:

„חדל כבר ללטף כך את הבריה הזאת!”

חנן גלבוע זקף עיניו בהשתוממות.

„איני יכול להבין איך אתה מסוגל ללטף אותו כך. הבט בו. ראה את עצימת העיניים, את ההתענגות הטפילית, שוכב לו ונהנה! תזבע בפה! כאילו הכל מגיע לו... ראה את הפניית העורף הזאת! מסרב בפירוש להודות שהוא חייב לך משהו!” מר מנור האדים, צווארו נשתרג, קולו היה צווחני וכמעט השתנק בדברו.

„לאהוב יצור כזה מסוגל רק אדם... רק אדם ש... רק...” מר מנור היה מנופף בידיו בביקוש אחר הביטוי הנכון.

„רק אשה אולי?” הציע חנן גלבוע בקול רך.

„מה?!”

„קשישי, האם אתה מקריב את הפרש או מסלק אותו מכאן?”

מר מנור נדם. אותו ערב הפסיד במשחק השחמט. נרגז ועייף נכנס לביתו, פשט חיש מהר את בגדיו ומשך עליו את כתונת־הלילה. ארוחת־ערב לא היה בו רצון להתקין לעצמו ולראשונה חש בחסרונה של רחל סתווי, שנהגה להתקין לו את ארוחתו בעוד אור־יום. הוא הלך אל המרפסת לראות את החתלתול אבל עם הדלת נעצר וחזר בו. הוא חש שלא יוכל לעמוד בהתנכרות נוספת מצד החתלתול והחליט לעלות על משכבו.

שנתו נדדה. מאורעות היום היו חוזרים ובאים בקטעי תמונות מטושטשות ומסורסות והוא התהפך והתאנח על משכבו עד שידידו סתווי עומד מאחרי הבנין רב־הקומות ומציץ בו בעין רעה־עליזה גדולה שבוהק הלובן שבה מפחיד ומר מנור רץ בסימטה הצרה והחשוכה בין הבתים הגבוהים ושולח מדי פעם מבט לאחור ונוכח לחרדתו שהמרחק בינו ובין סתווי אינו משתנה והלה עומד לו ומחייך את חיוכו הרע בעינו העליזה כאילו הוא קבוע שם זה כבר ומר מנור יודע פתאום שסתווי מת בעצם והעמידו אותו כך מאחרי הבניין ואין לו לירוא מפניו שהרי הוא מת בעצם ואינו עשוי להרע והוא מרהיב ועוצר במרוצתו ושולח מבט אל סתווי והוא רואה ששמורת עינו של הלה זזה קצת והוא מחליט שזו הרוח המשחקת בעיניו ומזיזה את שמורתו שהרי הוא מת ופניו צוהב סגול ואישון־עיניו אינו זע ויאקי רצה אל המת ומר מנור רוצה לקרוא לה שתחזור מיד אבל קולו נאלם והיא נובחת נביחה קצרה וראשו של סתווי נשמט פתאום לעברה כאילו הרפה מישהו שאחו בציציתו והוא מכיר את יאקי ופיו מחייך לעברה והוא שולח רגל אחת ואת כל כובד גופתו המתה קדימה צעד אחד ומר מנור מנסה לקום ממשכב האפרקדן על הכביש ואינו יכול וסתווי קרב ופניו קרובים ועיניו שני חרכים צהובים ארוכים וראש החתול הגדול גוהר על מר מנור והוא רואה את שפמו של החתול הגדול ואת הפנסים הצהובים והוא חש את נשימתה של החיה ואת כפתה הלוחצת על חזהו לחוץ והעק והפנסים הצהובים מביטים נחםם כאינם רואים אותו ופיו של החתול הגדול חייכני וקרב אל גרונו והוא זועק זועק גוראה לא!

ונחרד משנתו ונלפת: משהו גדול ושעיר היה מונח על חזהו ועין הציצה בו ועד שהכיר את ראשה של יאקי, שחרדה אליו לקולות הקטועים שהשמיע מתוך הבלהה והניחה סנטרה על חזהו, כמעט שפרחה נשמתו. שטוף זיעה היה. „זווי הצדה, ילען דינק“, הפטיר כמעט בלא משים ודחף את הכלבה מעליו. בחרכי התריסים עמד אור שחר. הוא נתרומם על משכבו. „יאקי יקירתי, איזה סיוט!“ מן המרפסת עלה קול פעיה. מר מנור התנער, קם ממשכבו והלך אל המרפסת כשהוא סוגר את הדלת אחריו בפניה של יאקי. הוא הופתע כשלא מצא את החתלתול בארגונו ושבעתיים הופתע כשראה אותו עומד על האדן הצר של קיר הזכוכית ומגשש לו ברגלו הקדמית האחת לאורך הקיר מתחתיו. כשראה את מר מנור זקף החתלתול את זנבו והשמיע מיאו ומר מנור יכול לשמוע בבהירות רבה את לחן הפריירה ולחוש בעליל שהחתלתול מקדם את פניו ברצון ומצפה לו שיסור אליו.

נרגש כולו הושיט מר מנור את ידו וחפן את חזהו של החתלתול בכפו ומשכו אליו. החתלתול היה כולו פריירות ופעיות של רוח טובה. „ברוך תהיה לי, פדאין קטני, בריה שכחנית שכמותך“, ליחש מר מנור רותחות כשהוא כובש פניו בפרווה האפוררה. לחן הפריירה בא בעצמותיו ובשרו נעשה היזודים. „כל־כך מהר החלמת וכל־כך מהר שכחת, פדאין פעוטי“, דיבר לו כשהוא מניף אותו באוויר בחדוה

וחזר ומורידו וכובש פניו בפרוותו. אחר הורידו לארגזו. יצא וסגר את יאקי בחדר סמוך. כשחזר אל החתלתול היה זה ממתין לו על הרצפה עם פתח המרפסת. מר מנור הבחין בו שעודנו צולע קצת על רגלו הפגועה. „אין דבר, פדאין פעוטי, במהרה תחלים כליל.“ החתלתול זקף זנב וקימר את גבו כשהוא מתחכך ברגלו של מר מנור ושולח אליו פעיה של רצון. מר מנור לא עצר ברוחו, חטפו מן הרצפה ורץ אל המיטה, וכשהוא כונס לו את החתלתול נתכסה בשמיכה כבש ראשו בכר ופרץ ביבבה חנוקה. משנגע קצת התהפך על צדו ותנומה של שלוח רבה ירדה עליו.

משניעור לאחר שעה לא ראה את החתלתול. הוא ביקשו במרפסת ובחדרים עד שמצאו על הכסא החדש, שקוע בתוך הרפידה הנוחה ומכווץ בתנומה ערבה. הוא עזב את החדר על בהונות, כמתירא להעיר תינוק, וחש בהתרפות הנעימה בכל אבריו.

אותו בוקר החיש את סיורו עם יאקי וחזר במהרה הביתה. קודם שהספיק לעצור בעד הכלבה נתפרצה מרחחת לבית כשהיא מבקשת בחטמה את החתלתול עד שגילתה אותו על הכסא. בקפיצה זריזה עלה פדאין על מרומי משענת הכסא כשהוא מנשף לעומתה ושולח נכחו כף קדמית אחת שלופת צפרניים. נבוכה ונרגשת היתה יאקי מסובבת את הכסא ופדאין אף הוא סב ופנה לכל שהלכה, נכון להכותה אחור אם תקרב. מר מנור עמד בפתח וצפה במחזה. אחר תפס לכלבה בצווארונה והתחיל מלטפה על חזה ומשדלה בדברים בקול שקט ומרגיע. „יאקי יקירתי, תתול טוב הוא, זהו פדאין שלנו, התרגלי אליו, מכאן ואילך יהיה בביתנו, יאקי יקירתי. ואף אתה, פדאין קטני, העבר־נא על מידותיך החתוליות.“ לבסוף חדל החתלתול מנשיפתיו ונשאר דרוך על מקומו ויאקי היתה יושבת דרוכה וצופה בו. מר מנור ראה בכך התחלה טובה, הוציא את יאקי וסגר עליה בחדר הסמוך.

בארוחת־הבוקר ישב לו פדאין על השולחן שחה חלב מקערית ובלע ברעבתנות את נתחי הגבינה שפרס לו מר מנור. לאחר־כך, כשנכנס מר מנור לחדר־עבודתו כדי לשבת אל שולחן הכתיבה ולהמשיך בחיבורו, ראה שפדאין הקדימו, רבוץ לו על צדו על גבי רפידת הכסא, מעכל את ארוחתו ומתלקק, כשהוא מתהפך על גבו כפעם בפעם בתנועות זריזות של שובבות ומכה בכפותיו באוויר כמבקש לצוד את הטמיר והנעלם הידוע לעם החתולים לבדו. מר מנור הורידהו בעדינות לרצפה ופדאין מיחה בקול וחזר וקפץ על הכסא. „יהי כן, קטני“, אמר מר מנור. „ירשתני בחיי“. הוא סר לחדר הסמוך והביא לו כסא אחר, הסיט את כסאו המפואר של פדאין לצדו של שולחן־הכתיבה כך שיוכל לראותו תוך כדי עבודתו, נתישב על הכסא שהביא לו, נכון להמשיך בחיבורו. אבל עוד שעה ארוכה ישב, מביט בחתלתול המשתעשע, עד שנשמעה דפיקה בדלת.

מר מנור קם ממקומו וסר אל הדלת. בפתח עמד דודיק.

„דודיק!“ קרא מר מנור. „בוא היכנס“. דודיק נראה דודיק שבכל יום, מאושש ונערי. מר מנור שמח לראותו בכך ואף-על-פי שהופתע קצת וחש עצמו שלא בנוח. דודיק נכנס ומר מנור, בלא שחש בחתלתול החומק ויוצא אל החצר, סגר את הדלת. מר מנור הוביל את דודיק אל הטרקלין.

„אני רצייתי לבוא אליכם אתמול אלא לא הייתי בקר-הבריאות, חושש הייתי את ראשי“, אמר מר מנור כשישבו.

„הו, אין דבר, המורה, אמא ביקשה להגיד לך שהיא תוכל לבוא לכאן מחר ושאינך צריך לבוא אלינו אם זה קשה לך“.

„כך“, אמר מר מנור. ההקלה שחש בה היתה מהולה במשהו שבאכזבה. „ומה נשמע אצלכם לאחר... לאחר מה שקרה?“

„הו, המורה, מה אתה יודע, היה שמח אצלנו“, סיפר דודיק כמעט בגאווה. „היו אצלנו אנשי ארם ואנשי ועדת-שביתת-הנשק ושאלו כל מיני שאלות. היה שם גם גשש ערבי שהלך אחרי העקבות כמו כלב בשביל לכיוון הפרדס. ראית פעם גשש, המורה? ממש כמו כלב!“ דודיק היה משולהב, ניכר שהפך גיבור-היום בסביבה כולה. „אומרים שהוא יכול להכיר עקבות של איש אחד בתוך המון עקבות אחרים. אפילו על סלעים הוא יכול למצוא סימנים של רגלים. הוא הלך אחרי הפרה ושלושה אנשים. בערב באו השומרים לחצר שלנו והיו שם כל הלילה. לאחד מהם יש עוזי והוא הראה לי איך הוא פועל. ראית פעם עוזי, המורה?“

„לא ילדי, אבל שמעתי עליו הרבה, אומרים שכלי-מלחמה משובח הוא“.

„פטנט ישראלי, המורה, יורה בלי מעצורים, יופי של כלי“.

„אכן, ילדי“, אמר מר מנור. „ואיך מרגישה אמא?“

„אמא כמעט שלא מרגישים עליה שקרה משהו. שמעתי איך שרברסון מזרחי אומר לקצין הישראלי של ועדת-שביתת-הנשק שהיא אשה סלאמתה ואפשר לסמוך עליה“.

מר מנור ניסה לחייך אבל חיוכו לא עלה יפה.

„רצונך, ילדי, שאתקין לך כוס תה? או שמא תאכל פת-שחרית?“

„לא, תודה, המורה, כבר אכלתי ואני צריך לחזור עכשיו. צריך להעביר את הממטרות אל התיירס“.

הילד נתעגם. „התיירס הוא בשביל הבהמות. אנלא'ידע מה נעשה בו עכשיו“. הוא קם ממקומו.

„מסור שלום לאמא“, אמר מר מנור כשעמדו עם הפתח. הוא סגר את הדלת אחרי הילד היוצא. עמד כשהוא מסמיך גבו וראשו אל הדלת, מתוך עצימת עיניים. הוא לא חש שום הקלה.

דודיק כשעמד עם שער-הברזל הבחין לאפתעתו בחתול קטן מתלבט אצל רגליו. זקוף-זנב וקמור-גב היה החתלתול מפריר ומתחכך ברגלו של הילד. דודיק גער בו לגרשו והופתע שהחתלתול ממשיך בשלו, מתרפק על רגלו. אף לרגע אחד לא

עלתה על דעתו שהחתלתול שייך למר מנור, המחזיק בכלבה. הוא שקל רגע בדעתו, אחר גחן והרים את החתלתול. „חבל שאינך אוכל תירס“, אמר. כשהוא מחזיק את החיה בימינו מתחת לבית־שחיו, פתח בריצה לעבר ביתו המרוחק. במשך כל שעות לפני־הצהריים ביקש מר מנור את החתלתול. הוא הפך את כל הבית, הטריח את גופו הקשיש בנחילה מתחת לספות וארונות, טיפס ועלה במאמצים מרובים על העליה הצרה והחשוכה. הוא שיחרר את יאקי מכלאה והניחה לרחרח בבית אבל הכלבה חדלה לאחר דקות אחדות של חיפושים. משנואש מלמצאו בבית החליט שמן־הסתם חמק החוצה בדרך כלשהי והוא יצא לבקשו. הוא עבר מחצר לחצר, חיפש ובלש. התושבים הביטו בו בתמיהה ועזרו לו לחפש בחצרותיהם. כשהגיע לביתו של חנן גלבוץ נצטרף אליו זה בחיפושיו, ויחד עברו בחצרות. חנן גלבוץ ניסה להרגיעו ואמר לו שהחתול היה בריא לחלוטים ואין טעם לחשש כלשהו בגלל השרטת.

„שכחתי כבר את השרטת“. מר מנור כמעט שצעק. „זה החתול שלי!“ חנן גלבוץ דימה לראות בעיניו ברק של טירוף. הוא ביקש לשאול אותו מה עלתה לדעתו על החתולים שהביע בליל אמש, אבל סבר וייתר.

הם סרקו את החצרות, נתדפקו על דלתות ושאלו לחתול. חנן גלבוץ נוכח שאין טעם בחיפושים. הוא הבטיח למר מנור שיביא לו מאה חתולים אחרים, יפים ומשובחים מזה. מר מנור לא אבה לשמוע. כאחור־דיבוק התרוצץ מחצר לחצר כשהוא פוכר ידיו ביאוש וממלמל. „אייכה, פדאין קטני“. הם הלכו אל המקום בו מצאו את החתלתול ביום הקודם בתקוה שחזר לסביבתו וחיפשו גם שם בטביבה כולה. עתים נדמה למר מנור שראה את פדאין והוא החיש צעדיו מתנשם ומתנשף רק כדי להיווכח שחתול אחר היה זה. לראשונה בחייו ראה מר מנור את החתולים המתרוצצים סביבו כל ימיו. לראשונה נוכח לדעת כמה כל אחד מהם שונה מחברו. בריה בפני עצמה. הוא נעצר להתבונן בעצב באמא חתולה, רזה וצפודת עור, ששבעת גוריה היו כיונקים את בשרה מעליה. מעט־מעט נוכח אף הוא לדעת שאין טעם עוד בחיפושים ועייף ורצוף הניח לחנן גלבוץ שימשכנו אליו לביתו לארוחת־הצהריים. מרת גלבוץ ערכה להם את השולחן והתנצלה שאינה יכולה להצטרף אליהם. מר מנור היה מיצר על כך. משום־מה ראה צורך להשיח לה על חתולו שאבד ועל צערו.

אחר־הצהריים האריך בשינה טרופה. כשקם כבר ירדה חשכה והוא העלה אור וסר אל שולחן־הכתיבה. „היום עבר בלי שכתבתי שום דבר, יאקי יקירתיי“, דיבר אל הכלבה. הכסא היה עומד במקום שהציבו בבוקר בשביל החתלתול ונראה לו גדול ומגוחך. הוא פרץ בצחוק עצבני, הסיטו ונתישב עליו. רגעים אחדים ישב מביט בוהה נכחו, ממולל את עטו באצבעותיו. פתאום התנפל על השולחן, תפס בכפו את הדף שכתב עליו את ההקדמה וקפץ את ידו כשהוא מקמטו ומשחיתו. בוודאות

אכזרית ידע שאין לו דבר לכתוב. הוא ידע מה שעתים היה חושש והיה ממהר לדכא בלבו ולהשכיח: כל הזמן שטיפח בו את מחשבת החיבור לא נשתעשע בדמינו אלא בהקדמה זו שכתב. יותר מזה לא היו לו בראשו אלא שבביררעיונות. שבריי-לוחות שלא ניתן לצרפם יחד.

מתוך חימה פראית טילטל את הכסא למרכזו של החדר והטיל עצמו לתוכו. מיד התחיל לוחץ על הכפתורים ומושך במנופים כשהוא עושה את הכסא לכורסה וחוזר והופכו לכסא וצוחק מתוך חדוה נערית. עד שעשאו כורסה ופשוט־גפיים התחיל לסובב עצמו על ציר הכסא בתנופה ובסיבובים מהירים כשהוא מרעים בצחוק. בחשדנות שבחרדה הביטה יאקי בכסא המסתובב, וכשראתה את אדונה נישא עליו ומשמיע קולות שאינה רגילה בהם נתרגשה והתחילה לנבות. עד שעצר מר מנור בסיבוביו והחדר המשיך להסתובב והקירות הישבו להתמוטט והתקרה התחילה גולשת למקומם של הקירות. הרגשת התוהו ובוהו שבראשו נעמה לו: אישם ייחל בלבו שהכל יתמוטט עליו. הוא נתעגם כשהלפה השפעת הסיבובים. אחר כך קפץ ממקומו, התלבש בקדחתנות וחטף את מקלו. „בואי יאקי!“

הם ירדו מן האוטובוס בתחנה שעל דרך־המלך שיצאה את המושבה מצפון. בסמוך לשביל שהוליד לביתה של רחל סתווי. היתה חשכה ומר מנור נתקף פחד. בסביבה לא היה שום בית קרוב והוא חש עצמו מושלך לבדו על אם הדרך. עד שנתרגלו עיניו לחשכה והשביל הסתמן בבהירותו מן הכביש והלאה. הוא פיתח את יאקי והתחיל לגשש במקלו בצעדים הססניים במורד השביל לעבר גוש הפרדסים המשחיר. לאחר רגעים אחדים של הליכה עלה בו דחף פתאומי להניח לכל ולחזור אל הכביש ולעלות באוטובוס המוביל הביתה. אבל רגליו הוסיפו להוליכו קדימה לתוך החשכה כשהוא גורר אותן בזהירות אחר מקלו המגשש. עד שידע שהוא פוחד לחזור הביתה לא פחות משהוא פוחד להמשיך בדרך נידחת זו בחשכת הליל. ביתו נראה לו ריק ושומם. אפוף חדלון. לראשונה מזה זמן רב חושש היה שלא יעצור כוח לשאת את הברידות. עתה ידע שמשנתקף לפתע רצון נורא ללכת אל רחל סתווי ולהיות סמוך אל שולחנה לארוחת־הערב רצה לברוח מביתו למקום שאפשר לשכוח בו את הכשלון הנורא שעמד עליו שעה קלה קודם לכן; ושמא אף למקום שאפשר להשיח שם בכשלונו זה בלא שהדברים יעלו או יורידו. עליצות תקפה עליו כששיוה לנגדו את פניה מוכות התמהון של רחל סתווי כשתראה אותו מופיע בשעת ליל זו. מתי הלך כאן לאחרונה כלילה? כן, לפני עשר שנים. סתווי הזמין אז כמה מידידיו לחוג על כוס משקה. רחל סתווי שכבה בבית־החולים לילודת והם השיקו כוסותיהם לחייה ולחיי הרך הילוד. עשר שנים! הזמן עובר, יאקי יקירתי. אותם ימים עשיתי את הדרך בלעדיך ובלי המקל הזה שבידי. ליל ירח היה. לא כלילה החשוך הזה. הסביבה היתה שוקטת בטח והדרך היתה בטוחה...

הוא עצר תחתיו ונרעד. „יאקיו“ קרא בלחש ומן האפלה נסתמנה דמותה של הכלבה החשה אליו. „השארי כאן על ידי“. במרחק צעדים אחדים ראה את עיקול השביל. מכאן מוליך השביל בתוך פרדס עבות והוא זכר את דבריו של דודיק. בשביל זה הלכו הפדאיון. הוא חש את הלמות לבו ומועקה בקיבתו. „שמא נחזור. יאקיו“ מילמלו שפתיו. הוא ידע שהוא חייב להמשיך. אם יחזור, יהיה כשלון זה קשה לו לא פחות מן הקודם. „השתגענו. יאקיו“, אמר והתחיל לגשש דרכו קדימה אל עיקול השביל. מדי פעם שלח מבט אל הכלבה ונרגע קצת כשראה אותה שלווה בריחרוחיה לצדי השביל.

הם נכנסו לתוך הגוש המשחיר. האפלה גברה והדרך התחילה עולה בשיפוע קל. רוח קיץ היתה משחקת בפרדס וקולות נפצים של ענפים ונשורת שנדמו כצעדי אדם החרידהוהו מדי פעם והוא עצר תחתיו בנשימה עצורה. עד שראה שהכלבה אינה חשה בשום סכנה ונתרווח והמשיך בדרכו. הפיסוג בשביל העולה היה קשה לו והוא נתנשם ונתנשף עד שמתוך העייפות רפתה קצת בטנו המכווצת מעקה ופחדו פחת. כמה פעמים מעדה רגלו במהמורת שלא הצליח לגלותה בעוד מועד בגישושי מקלו והוא נתמרמר וגידף, אלא דווקא משום כך גברה בו עקשנותו להמשיך וללכת. הנאה התחילה עולה בו מן ההליכה וכל מכשול שהתגבר עליו היה כמגביר אותה.

הם הגיעו לסופו של השיפוע והשביל התחיל יורד. עתה הוקל לו והוא החיש קצת את צעדיו. נשימתו נסתגלה להליכה והכאב הקל שחש בצדו חלף. מרחוק ראה את האורות וחיוך עלה על שפתיו. יכול נוכל, יאקיו יקירתי. השביל נתעקל והאורות נעלמו. צעדו נתאושש. והמועקה בקיבתו חלפה כליל. שמחה אחזה בו. הוא חש כיצד הפחד הולך ונעקר מתוכו עם כל צעד קדימה. עד כה וכה. חש פתאום בניחוחות העזים של ההדרים שהופצו מן הפרדס שמשני צדיו. הוא עמד רגע לפוש ועצם את עיניו. רגעים אחדים עמד כך כשהוא סופג אל קרבו את הניחוחות ומאזין לקולות ליליים רחוקים ממקום ישוב רחוק. תן בודד פצח לפתע ביבבה קטועה ומיד נתלוו אליו כל תני העולם ביללה רבה. יאקיו זקפה אוזניים והתחילה מנהמת בנבחוים כבושים. קולות התנים עלו מקרוב ונדמה לו למר מנור שניתן לו לגעת בהם במקלו. „הסי, יאקיו יקירתי“, אמר בלא שפקח את עיניו. „הניחיני להקשיב“.

טעם ימיה הראשונים של המושבה עמד באוויר, אותם ימים שכל בית מן הבתים והצריפים המועטים שבמושבה היה עומד כאילו הוא בודד בתבל כולה, נתון לסכנות, ויללותיהם של התנים היו כעולות מתחת לחלונות. ריגשה אחזה את מר מנור ועיניו נתלחחו. הוא המשיך בדרכו כשהדמעות זולגות על לחייו. „אלי, אלי“ היה הולך ומלמל. „אני, חיים מנור, שנדונתי להוציא את שנותי באותו קבר שבנתי וטיפחתי לא הרחק מכאן, זכיתי לחזור ולהתגורר רגע בצריף הישן של רבינוביץ הזקן, עליו השלום... זכיתי לחיות רגע שלעומתו נראות לי כל

שנותי האחרונות כהקדמה אחת ארוכה ומלאה שקרים... אודך, אלי, ששיירת בי לחלוחית, וחיוקתני ואימצתני אך הפעם לצעוד במקום סכנה, נקי מכל פחדי שטרפו עלי את עולמי..."

הם הגיעו לשפת הפרדס. מכאן הוביל השביל בשדה רחב פתוח ישר אל משקה של רחל סתווי. מר מנור עצר מתפעם כולו. רקיע גדול זרוע כוכבים מלוא מרחבי נגלה לו לפתע ממעל, מעל לשדה הרחב ולאורותיה של המושבה העומדים מרחוק. הוא הביט בשמיים בפליאה, כרואה אותם לראשונה בחייו. "אלי", הפטירו שפתיו. "השנים עוברות וקומתו של אדם שחה שם בתוך בתי האבן הצפופים ואדם שוכח שאפשר להביט פעם כלפי מעלה. כמעט שכחתי מה צורה יש להם לכוכביך, אלי". הוא הביט בכוכבים הזכורים לו מימיה הראשונים של המושבה והגה את הידועים לו בשמותיהם. "אני חיים מנור שבתי רגע לאהוב את עולמך, אלי ואת בריותיך אשר בראת... אלי! אם ישך ממיתני ביום מן הימים הרעם בגלגל והכני נא עכשיו, פן אשוב מחר והייתי כאשר הייתי אתמול!"

הוא התחיל חוצה את השדה הפתוח. הוא ראה את האורות העמומים בבית המגורים מעבר לגדר התיל. עתה צעד בביטחה כשהוא מוחה את הדמעות מעל פניו. עייפותו סרה, אבריו נשמעו לו ונשימתו נתנגנה בתוכו עם קצב ההליכה. הוא חדל לגשש במקלו והחזיקו במוגבה מן הקרקע. עוד כמאה צעדים נותרו עד השער. יאקי, שהבחינה בבית הקרוב הידוע לה, פרצה לפתע בדהרה של שמחה לעבר השער וחלפה בין שני השומרים שנבעתו למראה החיה העוברת ביניהם.

מר מנור רץ כמעט. עוד מעט! אלי, איזה אושר!

"מי שם!" הגיעה לאזניו הקריאה מעם השער.

"פדאין!" קרא מר מנור בעליצות כשהוא מנוסף במקלו ומחיש עוד יותר את צעדיו.

תקיפת־לב, עבר הרהור בראשו כשחש את המכה בצדו ונשימתו נעצרה. אסור היה לי לרוץ ולמהר כל־כך... לשכב במנוחה... לשכבה במנוחה... הוא זכר מה שקרא פעם על התנהגות נכונה בשעה של תקיפת־הלב. כיון שפרע ונפל לאטו בתנועה סיבובית נדמה היה לו ששמע קולות נפץ קודם־לכן. עד שהיה שרוע מלוא קומתו פרקדן על השביל, כשריאותיו המכווצות צמאות למעט אוויר, כבר ידע בוודאות שירו בו.

הרבסרן מזרחי, שהיה עושה את סיבובו הלילי בבקורת השמירה במושבה, היה יושב בביתה של רחל סתווי וגומע כוס תה חם שהציעה לו בעלת־הבית. רחל סתווי ישבה כפופה על בגד שהטליאה, ודודיק ישב על הספה והשתעשע בחתלתול. לפתע נפתחה הדלת כבסערה ויאקי נתפרצה לבית, כל־כולה כשכוש־י־זנב ונענועי־עכוו, לשון משורבבת ונשיפות לפוגג חומה. ראשונה נתאושש פדאין שקפץ מיד על אדן החלון תוך נישופי יריקה. לאחריו קרא דודיק: "יאקי!" רחל סתווי והרבסרן החליפו מבטים מהירים של תמיהה. "חיים בא", אמרה רחל סתווי. "חיים

מנור! בו ברגע נשמע צרור היריות ועיניה של רחל סתווי נקרעו לרווחה והיא תפסה בחזה בידיה. הרבסרן אץ אל הכפתור וכיבה את החשמל, וכשאקדחו השלוף בידי פרץ החוצה.

השכיבו את מר מנור על הספה. נשימתו עלתה לו בקושי והיא נשמעה כבדה וקטועה בדממת החדר. הרבסרן היה גוזר את החולצה והגופיה במספרים ורחל סתווי, קפוצת שפתיים, החזיקה בידה את צנצנת הכוהל ואת התחבשות האיטיות של השומרים. אחד השומרים הלך להזעיק אמבולאנס. השני, בעל־העווי, שירה את הצרור, היה חוזר ונשבע בפנים חוזרות שמר מנור צעק פדאין ונוסף במקלו שנראה לו לשומר כרובה. הרבסרן זכר את הפקודה שנתן, לירות בלי שהיות יתירות בכל יצור שלא ידע את הסיסמה, ושלח את השומר אל מקומו בשער. „המתן רגע“, אמר מר מנור. הוא חייך חיוך רפה. „אני לצון חמדתי לי... הוא אינו אשם“. השומר הביט בו מתוך הכרת־טובה. הרבסרן רמו לאיש בעינו והשומר יצא.

„אל תדבר, המורה“, אמר הרבסרן. „שכב במנוחה גמורה. עוד מעט יבוא אמבולנס ונקח אותך לבית־החולים“.

בצד גופו הכחוש של מר מנור השחיר חור קטן, מפחיד בקטנותו. הדם רצע שני פסים דקים שירדו לאורך המותן אל הגב. מן הצרור שנורה פגע בו כדור אחד. הרבסרן הצמיד את התחבשות לפצע והעביר את האגדים בזהירות מתחת לגבו של השוכב וחזר וקשר אותם מעל לתחבשות.

„דודיק“, אמר מר מנור לפתע, כשהוא נועץ את עיניו העייפות בחתלתול היושב דרוך על ארן החלון. „אתה לקחת את החתול מביתי?“
„כן, המורה“, אמר דודיק שעמד חיוך עלייד השולחן, מחויק בצווארונה של יאקי. „הוא... שלך?“

מר מנור נשם עמוקות ועצם עיניו. „אין דבר, דודיק... לך הוא מעתה... טפל בו היטב... גם ביאקי...“

רחל סתווי, שדימתה לשמוע בדבריו של מר מנור נעימה של צוואת שכיב־מרע, לא עצרה ברוחה ואצה משם אל החדר הסמוך. הרבסרן רמו לדודיק שישים עינו על מר מנור ויצא אחריה. היא נפלה עליו ופרצה בבכי. אבל מיד ניתקה עצמה והתחילה למחות את דמעותיה.

„אמור לי את האמת, מזרחי, מה סיכויו?“
„הוא יחלים“, אמר הרבסרן. „אל תדאגי“.

„את האמת, מזרחי, את האמת! אתה יודע שאינני טירונית בדברים האלה, אני מוכרחה לדעת את האמת, בבקשה ממך אמור לי מה אתה חושב.“
„אינני יודע. בפעולה מהירה אולי אפשר עוד להצילו, אבל הקשיים בנשימה אינם מוצאים חן בעיני. אולי נפגעה הסרעפת, או אברים פנימיים אחרים... אם נפגע

הכבד...” הוא הניף אגודל של הכליבידי־שמיים כלפי התקרה. „מדוע בא בדרך זו? הוא אינו יודע שיש דרך חדשה?”

רחל סתווי החשתה רגע. „הוא... הוא לא היה כאן שנתיים... כשסללו את הדרך החדשה דרך המשק של פלדמן לא ראיתי שום צורך לספר לו עליה... לא חשבתי שהוא יבוא. על־כל־פנים לא בלילה.”

נכנס דודיק. „אמא, הוא רוצה עט ונייר”. רחל סתווי חשה אל הברז ושטפה את פניה, צבטה קצת בלחייה ונכנסה אל מר מנור כשהיא מעמידה פנים מאושיים ככל האפשר.

„הביאו לי עט ונייר”, אמר מר מנור.

„אסור לך להתאמץ”, אמר הרבסרן. „עליך לשכב במנוחה גמורה.”

„עט ונייר”, אמר מר מנור וניסה להתרומם על משכבו. הרבסרן החזיק בו והשכיבו ורמו לדודיק. הילד יצא וחזר כשהנייר והעט בידו. הם התקינו למר מנור לוח מעל חזהו והרבסרן תמך את ידו כשכתב מתוך התאמצות רבה:

אני חיים מנור בדעה צלולה מצווה ביתי רכושי חסכונותי לרחל סתווי חיים מנור

ידו צנחה והעט נשמט ונפל ארצה. עיניו נעצמו. „רחל”, הפטיר.

„כן חיים”, אמרה רחל סתווי. היא כרעה על ידו והעבירה בידה על מצחו. הוא פקח עיניו והביט בה, מחייד מתוך החולשה. מבטה נפל על גליון הנייר שעל חזהו והיא חטפתו והעבירה עיניה עליו.

היא לא ניסתה עוד להסתיר את בכייתה. מרחוק נשמעו צופריו של אמבולאנס דוהר. פדאין ויאקי זקפו אוזניים והקשיבו רב־קשב.

מתוך הפתיחה של „אגממנון” לאייסקילוס

מיוונית: דרור אורון

- מקהלה   זו שנת עשר מיום בו יצא לדרך
הנריב הגדול
שלפריאמוס, צמד אחים מקיפים,
בני-אטריוס, מנלאוס השר, וצמו
אגממנון, שזוס חננם פס-מלכות
ושרביט, ניפליגו מארגוס בצי
ובו אלף ספינות
למשצן וצורה לאנשי-מלחמה.
ווצקה או פוצה מלכם הרגו
למלחמת-גבורה,
בנצים בשבכם כי גדול על בנים,
על אבדן גוזלמו, הם פרי עמלם
בדגירה ארקה, התגים במרומים
חוג ושוב מסביב
לצרשם, בחתרם במשוטי-כנפיהם.
אך יושב-מרומים, הוא אפולון או פאן
או אף זוס, בשמעו
הוצקה המרה, קול זלל-צפרים,
יקמרו רחמיו על חוסי בצלו
וישלה בחוטא
את אלת הנקמות והגמול, אריניס.
ואכן, זוס האל האדיר והרם
אשר על הכנסת האורחים, את בניו
של אטריוס בצלקסנדרוס הוא שלח

45

50

55

60

- וְעָלִי טְרוּאָנִים וְעַל בְּנֵי דְבָאִים
 בְּאֶחָד בְּפִתּוּלִים מוּגִיעִים הוּא הִמִּיט
65 בְּשָׁל אֵשֶׁת רַב־תְּבָלִים. וְהִנֵּה,
 עוֹד בְּסִתּוֹחַ הַקָּרֵב בְּעֶפֶר תִּפְלְשִׁי
 כָּל בְּרָכִים וְחַד כָּל חַיִּית יִשְׁחַק.
 וַיְהִי הַדָּבָר כַּאֲשֶׁר יָהִי.
 אָף יָקוּם בְּסוּפוֹ פְּנִינָה. וְשִׁכַּף
70 לֹא תִשָּׁף הַחֲמָה הַעֲזָה בְּעוֹלוֹת
 וּבְנִסְף, אָף לֹא בְּמִנְחָה עַל מִחְבַּת.
 אָף אֲנַחְנוּ אֲשֶׁר לֹא פָרַעְנוּ הַחֹב,
 לֹא נִחַלְצָנוּ עִם צָבָא הַיּוֹצֵאִים לְעֹזְרָה
 וְנוֹתְרָנוּ סְמוּכִים
75 עַל מַקְלָנוּ, פָּחַנוּ בְּכַח עוֹלָל.
 כִּי לֹשֶׁר נְעוּרִים הַתּוֹסֵס בְּחֻזָּה
 לְלֹשֶׁר יְשִׁישִׁים
 יִדְמָה, וּבּוֹ אָרֶס שְׂכוֹן לֹא יִשְׁכַּן.
 הַזְקֵנָה הַמְּסַלֶּגֶת, אַחֵר שֶׁקָּמְלוּ
80 צַפְאֵיהָ, תִּפְסַע בְּרִגְלֶיהָ שֶׁלֹּשׁ
 בְּדָרְכִים וּכְלֵד תִּשׁוּשׁ אֵין-אוּנִים
 יִשׁוּטֵט הַזְקֵן, כְּחֵלוֹם חֲזִיוֹן-שְׁוֹא.

שולחן עגול ב

בני הארץ -

מנהיגות בשטח הצבאי בלבד ?

סימפוזיון

מובא בזה פרטיכל של דיון סביב „שולחן עגול“ שנערך ביזמתה של מערכת „קשת“, שני בסימפוזיונים הנקבעים לבירור שאלות תרבותיות-חברתיות בעלות חשיבות עקרונית, שבהתאם לגישה שהונהגה ביסודו של רבעון זה מוזמנים אליהם אנשים הידועים כמחזיקים בהשקפות שונות, מנוגדות אף קטבות.

הנאספים ל„שולחן עגול“ שני זה, שהתקיים בתל-אביב ב-26 בספרואר 1959, היו: המנחה, אהרן אמיר, עורך „קשת“; עו"ד יזהר הררי, חבר הכנסת וסגן-אלוף בצה"ל; ד"ר ערי' בוטינסקי, פרופיסור למתמטיקה בטכניון בחיפה, חבר הכנסת הראשונה, לשעבר מיוזמי „הוועד העברי לשחרור לאומי“; נתן ילין-מור, לשעבר מפקד לוחמי-הירות-ישראל, חבר הכנסת הראשונה, כיום איש „הפעולה השמית“; אהרן כידן, מלשכת-הנגיד של בנק-ישראל, חבר המזכירות של סניף מפא"י בירושלים, ומבקר ספרותי (ממשתתפי „קשת“); אברהם עופר, מן הנודעים ב„צעירי מפא"י“ וראש-דובריהם של ה„מורדים“ בסניף ת"א של מפלגה זו; ואפרים רייבר, סגן-אלוף בצה"ל, איש מפ"ם וקיבוץ גן-שמואל, מן ההנהגה הראשית של „השומר הצעיר“.

אהרן אמיר: במונח „בני-הארץ“ כוונתנו לילידיה של הארץ הזאת או אלה שהובאו לכאן בגיל צעיר וכאן עוצבו. כמוכן, לא נבקש, ולא נוכל, לקבוע בדיוק, קביעה אישית, מי „שייך“, מי „לא שייך“. הכוונה היא לדור ה„צברים“, על כל מסגרותיו.

זכור לי שבאפריל 1947 אמר מ. שרת (אז מ. שרתוק) בעצרת אר"ם, כנימוק נוסף לביסוס זכותו של ה„ישוב“ לעצמאות מדינית, כי 30% מן ה„ישוב“ הזה הם בני-הארץ. ההנהגה המדינית ייחסה לכך, כנראה, משקל מיוחד.

האחוזים נשתנו מאז שינוי קיצוני עקב הזרימה מבחוץ בעשור הראשון למדינה, אך הואיל וחלק גדול מן הבאים הביאו עמיהם משפחות מרובות-ילדים, הרי למעשה, תוך עשר שנים להגירתה של משפחה כזו, יש אתנו כאן 7-8 „צברים“ בכל משפחה ולא 10 „מהגרים“. השינוי בהרכב הגילים של האוכלוסיה משנה, תוך זמן קצר למדי, את משקל אלה שאפשר להגדירם כנוער בן-הארץ, לפחות מצד הסטטיסטיקה.

והנה, ב„מבפנים“ האחרון אני מוצא סטטיסטיקה זו מתוך פרסומי משרד-העבודה: לפי „תחזית גידול הנוער והתעסקותו בשנים 58-1957“ יוכפל מספר בני הנוער בגיל 14-18 במשך העשור הקרוב, גם אם העליה השנתית לא תעלה על 35.000 נפש.

הנוער בגילים אלה יהיה ב־1967 8.7% מכלל האוכלוסיה לעומת 6.7% ב־1957. נמצא, שאנו עומדים לפני גידול יחסי ומוחלט של הנוער שכמוהו לא ידענו עד כה: לעומת הגידול השנתי של 3% ב־1958, יהיה, לפי המשוער, שיעור הגידול ב־1959 9%, ב־1960 13% וב־1961 14%! מספר בני הנוער המתבגר, בעשור הקרוב, יגיע ל־200,000 ולמעלה מזה.

החזית זו מנבאת לנו, אפוא, צמיחה עצומה של שכבות נוער בני־הארץ. נוסף על בני־הארץ בגילים מבוגרים יותר שכבר נתנו מנהיגות למדינה בשטחים שונים. אם כה ואם כה, חלקם של בני־הארץ באוכלוסיה היא גורם נתון, קבוע העולה בתמידות, בעוד שחלקם של ה„נקלטים“ בהכרח מתמעט ופוחת. ברור גם שבתוך כך עתיד לעלות בתמידות משקל הערכים שמקבל הציבור ההטרואני של ה„נקלטים“ מן הציבור, הנעשה הומוגני יותר ויותר עם הזמן, של ה„נקלטים“.

גם מבלי להביא בחשבון את התמורות האחרונות בהרכב האוכלוסיה, נראה בעליל כי בשטח הציבורי לפחות דור בני־הארץ תופס את כל עמדות־המפתח. די לנו להסתכל בהרכבו של המטכ"ל: כל הרמטכ"לים, רוב־רובם של מפקדי החיילות והגייסות וכו' הם מן ה„צברים“. גם הרגשתו הכללית של הנוער היא שהצבא, לפחות, הוא מסגרת של, מסגרת הנושאת אופי מקומי בעיקרה. אין הדבר כך כשאנו מנסים לסקור חוגים אחרים של מנהיגות או של ליכוד פונקציונלי. המנהיגות בכל המפלגות היא בידי אנשים שהגיעו לארץ לפני שנים רבות, פחות או יותר. כך הוא הן במפא"י והן ב„חירות“, הן במפ"ם הן אצל הפרוגרסיבים. ולא עוד אלא שאפשר אפילו למצוא מכה־משותף של ארץ־מוצא, ביוגרפיה, התפתחות רעיונית ו„ותק“ בארץ לצמרות של כל אחת מן המפלגות המדיניות הציוניות. חברי־הכנסת, פרט למוסלמים ולדרוזים, רק כ־10% מהם הם בני־הארץ.

התמונה משתנה בגופים של ביצוע. בצמרת המנגנון הממשלתי יש יותר ויותר אנשים מבני־ארץ, והוא הדין, למשל, בדרגי־ביניים של השירות הדיפלומטי. כאן שוב נראה חתך מסוים, המפריד בין שטחי המעשה ובין שטחי הפעילות הפוליטית־האידיאית והאינטלקטואלית („ציונות“), חתך העובר גם בהתעסקותו של דור ה„צברים“ גם בהכרתו ובתגובותיו הרגשיות.

הררי: הגדרת את המושג „בני־הארץ“, אולי תגדיר מהי „מנהיגות“?

אמיר: ובכן, מנהיגותו של צבא היא קצונתו הגבוהה. מנהיגותו של מפלגות היא האנשים הקובעים את המצע המפלגתי, את מילוי התפקידים, את ה„קו“. בממשלה — הפקידות הבכירה, קובעי הקו, ה„עושים את המדיניות“.

באנגליה המנהיגות הפוליטית עודה באה משכבות האצולה והבורגנות הגבוהה. בארה"ב גובר בתמידות חלקם של הפיננסיטים הגדולים בהנהגה הפוליטית. בארץ, עד קום המדינה, היתה המנהיגות למעשה שכבת עסקנים מאנשי הקיבוץ או מיוצאי הקיבוץ. שליטה זו נמשכת, אם גם בקשיים גדלים והולכים, גם במסגרתה של

המדינה. עם זאת עדים אנו לתהליך מפורש של העברת המנהיגות לשכבות אחרות. ניהול העניינים נשמט והולך מן השליטה הייחודית של החוגים הללו.

א הרן כידן: נדמה לי שניסוחיו של אמיר, הסמוי בהם מרובה על הגלוי. השאלה אם אדם הוא „צבר“ אינה בעיה ביולוגית או גיאוגרפית מקרית. דומני שההגדרה העיקרית היא בהשתייכות התרבותית. הצבר הוא בן למערכת תרבותית מסוימת — בן של הציונות, של ערכי העליה השניה והשלישית. הוא קיבל את ערכיה, אם כי לא הוא היה יוצרם. אשר למנהיגות, הרי נראה לי שפוונת אמיר היא למה שמכונה „עילית“.

והנה, השתייכותם של הצברים לעילית הצבאית היא ברורה, ומכאן ניסוח הנושא לדיוננו. אך אין לראות כאן ניגוד בין השתייכות לעילית הצבאית לאי-השתייכות לשאר חלקי העילית. בעילית הביורוקרטית יש צברים רבים, כן יש צברים רבים בקרב אנשי-המדע, החוקרים וכו': בעילית התרבותית הרי עיקר היוצרים כיום הם בני-הארץ וחניכיה ורק מיעוט קטן עודנו שייך לדור ההורים. משום כך נראה שהקו אינו מבדיל בין העילית הצבאית לשאר חלקי העילית אלא בין כל השטחים בהם נתבססו הצברים ובין אותו חלק בו לא הגיעו לידי עמדה דומיננטית — העילית הפוליטית. בדבריו רמז אמיר גם על הסיבה לקיומו של קו חתך זה — הוא עובר בין אותם חלקים שהם ביצועיים בעיקר לבין אלה שהם הערפיים. בשטחי הביצוע הוכיחו הצברים את כוחם ויכלתם. ההחלטות הערכיות — עוד אינן בידם, בשטח הפוליטי עודן נקבעות על-ידי המנהיגות הפוליטית, אפילו בצבא שהוא „צברי“, כביכול. ודאי שכך המצב בעילית הפקידותית. צברים הם רק המבצעים, ואילו ההחלטות „הערפיות“ נקבעות על-ידי מנהיגים פוליטיים לא-צברים.

בשטחי התרבות הבעיה מוקשה עוד יותר. ולא מקרה הוא שבספריהם האחרונים של יזהר ושמיר הקונפליקט המרכזי הוא הניגוד בין יכולת ביצועית ושיקולי ביצוע לחולשה בשטח הערפי.

ריינר: מהו „השטח הערכי“?

כידן: מערכת עקרונית-יסוד מוסריים הקובעת הנחות-יסוד לפעולה. את המערכת הערכית הקיימת כיום והמכוונת כיום לא קבע הצבר. היא ניתנת לו ותפקידו הוא אך „ליישם“ אותה במערכת ביצועית. הצבר הוא בנו של דור-המיסדים. הוא מבצע, בהתאם למערכת הערכית שקיבל בירושה. בעבר לא היו סימני-שאלה רבים לגבי נכונותה של המערכת הערכית הזאת. עם זה הרי כבר אז נרמזו הניגודים. שמיר בספרו האחרון מתאר ויכוח המתנהל בתנועת-נוער חלוצית ב-1939. גיבור הספר מדבר, אגב, על השאלה הערבית, והוא טוען, בלהט הוויפות, כי הבעיה של מדינה דו-לאומית היא בעיקר פרקטית ולא אידיאולוגית. ולחיוזק דבריו הוא

מדגים: אילו חיינו במאה קודמת והיינו יכולים להרוג את כל הערבים הרי היתה הבעיה נפתרת. הצברים אינם מגיבים על הדגמה זו. המגיב בחריפות על עצם ההתייחסות שוות-הנפש לאפשרות זו הוא דווקא אחד מהוותיקים.

ההרמוניה היחסית בין ערכי דור אחד לביצוע שהיה בידיו של דור שני נתאפשרה מאחר שהמערכת הערכית של דור-האבות הכתיבה תפקידים שהצברים הזדהו אתם לגמרי. רק לאחר קום המדינה התחילה להתעורר סתירה גלויה, אבל זו לא נגרמה על-ידי יצירת מערכת-ערכים חדשה אלא רק משום שהמערכת הערכית לא הוכיחה את יכולתה מבחינה פונקציונלית. היא לא הצליחה לפתור בעיות שהטילה על עצמה ואשר לשמן קמה. בעיקר בולט הדבר בשטח הכלכלי, ולא מקרה הוא שאנשים שהיו רחוקים משטח זה, לפי שהתחנכו ועלו בשטח הצבאי, הגיעו לידי התנגשות עם דור המיסדים דווקא בשטח הכלכלי.

נראה לי שכיום נמצא עדיין דור הצברים בשלב של בקורת פונקציונלית בלבד על דור המיסדים לגבי הפעיות שדור זה ניסה לפתור בתור עילית פוליטית-כלכלית ולא הצליח בהן ביותר. כיום אין כמעט כל נסיון מצד דור-הצברים ליצור מסגרת-ערכים אלטרנטיבית מלאה, וזאת לא כמעט משום שדור הצברים, שהתחנך על ביצוע, אינו מצטיין בכושר חשיבה מופשטת ובכושר ביטוי. הוא עדיין לא עשה נסיון חברתי יסודי לבדוק את הנחות-היסוד המוסריות והחברתיות של דור המיסדים, את התאמתותן או התערערותן ההיסטורית, וודאי שלא בנה מערכת אחרת. בכך, נראה לי, מסתברת תשובתי לשאלה שבה אנו דנים כאן. מנהיגות פוליטית זקוקה בראש-וראשונה למערכת החלטות ערכיות, וממן מתפתחת המדיניות. כל זמן שאין לצברים מערכת ערכית משלהם, מודעת או בלתי-מודעת, הריהם נשארים בשטח הערכי רק אפיגוניים של דור ההורים. כל זמן שהם לא יעמידו מערכת אידיאולוגית סותרת לא יוכלו להיות כוח מתחרה לאידיאולוגיה הרשמית השלטת ולגבש עילית פוליטית עצמאית.

מצב זה יוצר סכנה של הכרעות שאינן מבוססות על מערכת ערכית כלל — גם לא זו של דור ההורים, מאחר שהיא זרה למהותם — אלא פונקציונליות בלבד; ערכים יכולים לשמש בלם לפעולות שהן רצויות מצד היעילות. אבל צעדים מדיניים וכלכליים אינם נבדקים על פי יעילותם בלבד. ערכים הם בלמים, שעל-פיהם אפשר להחליט שצעד מסוים הוא אסור גם אם הוא „יעיל“. בעיות מעין אלו צצות ועולות בתחומים שונים — מדיניות-חוץ, יחס לערבים, מדיניות-פנים, דמוקרטיה, ומדיניות כלכלית. הסכנה היא בריקנות האידיאית, ובתנאים אלה יש לבדוק לא רק אם עולה מנהיגות חדשה אלא מהו מטענה הערכי. מנהיגות ללא ערכים ובלמים מוסריים עלולה להיות מסוכנת לא פחות מהיעדר מנהיגות חדשה צעירה.

ערי ז'בוטינסקי: אני מסכים עם רוב דבריו של כידן. אולם הייתי מנסח אותם בלשון קצת אחרת ומסיק מהם מסקנה: זוהי בעיה של גיל. לא גיל של

כל יחיד אלא גיל של ציבור בכללו. יש לנו ענין עם ציבור שעדיין הוא צעיר מפדי ליצור מערכת ערפית אלטרנטיבית. אין לצפות לכך ואין לדרוש זאת ממנו. היזמה ליצירת מערכת כזאת צריכה לבוא מן הדור שלנו. כדאי לנסות ולראות את המסגרת הרחבה יותר שבה מתהווים כל הענינים האלה. הדור שלי יצא ממוצאו שמעבר-לים, עבר את הים ובא הנה. זה היה מעבר פיזי, וגם רוחני. הדור שלי, או זה שקדם לי, התמרד בגולה היהודית והחליט לחפש עצמאות עברית בארץ-ישראל, ויצר כלי להשגת העצמאות הזאת — הציונות. היא היתה מין גשר שבו עברנו ממצב של יהודים בגולה למצב שבו אנו כיום — עם עברי עצמאי בארץ-ישראל. וטבעי הדבר שהשקפותינו על מכלול הבעיות הסובבות אותנו השתנו במשך אותו פרק-הזמן שבו עברנו את הגשר ההוא. כשיצאנו נדמה היה לנו — נכון יותר, לדור שקדם לנו — שיהדות ולאומיות עברית אחד הם. למעשה, הדת באמת הביאה עדינו את מסורת העצמאות. בנעורינו לא ידענו להבחין בין השניים. רק עם ההתקדמות לקראת העצמאות התחלנו לראות שלמעשה שמרה הדת היהודית על רעיון הלאומיות בצורת חנוט. רק ברגע שהצלחנו להיפטר מן התכריכים של החנוט שהחזיקו אותנו במשך דורות, רק אז יצאנו לקיום אחר.

מצד שני, כשהתקדמנו לקראת העצמאות השתנה גם מראה הארץ הזאת שאליה הלכנו ושל האיזור שאליו קרבנו. בתחילה ראינו את האיזור כחלק מהעולם הערבי. לא ידענו להבחין בין אדם לאדם באוכלוסיה המקומית, זה לא עניין אותנו. מרחוק נדמה היה לנו שאנו יוצאים מהגולה כדי לכבוש מהערבים ארץ מאוכלסת עלידם שהיא חלק של העולם הערבי — כן, במטרה הברורה לכבוש. ואינני מתעלם מזה שבתוך התנועה הציונית היו כאלה ששללו גיסוה זה, הם אמרו שפונתנו אינה לכבוש אלא להקים מדינה ו"בית לאומי". אם מתוך תמימות או שהיתה להם מחשבה מקיאבלית לרמות את הערבים, לא זאת השאלה. העובדה היא שקרה מה שצריך היה לקרות לפי ההגיון ההיסטורי — באנו לכאן וכבשנו בכוח. בתהליך זה לא היה לנו פנאי לראות בדיוק מיהו המתנגד. בינתיים, עם הגשמת העצמאות, חלו שינויים גם בנוגע להשקפתנו אחורה. על היהדות שהשארנו מאחורינו, וגם קדימה, על האיזור שהתברר כי אינו ערבי-מונוליטי. שינוי זה בהשקפותינו עדיין לא הגיע לניסוח קונקרטי, ואם מדובר על מערכת ערפית חדשה הנדרשת לנוער, הרי זה משום השינוי שחל בנקודת-המבט על שתי הבעיות הללו כאחת: על יהדות העולם ועל אוכלוסית האיזור. ההשקפות השולטות בארץ הן עדיין מהתקופה הציונית של ההיסטוריה העברית. כל המפלגות הציוניות, בלי יוצא מן הכלל, עדיין חיות לפי הטרמינולוגיה והמושגים של הזמן בו צעדנו לראשונה על אותו גשר. התפקיד להקים אידיאולוגיה חדשה מותאמת לנקודת-השקפה חדשה מוטל לא על בנינו שנולדו פה אלא עלינו שעברנו את הגשר וחיינו את השינוי ההדרגתי בנקודת-ההשקפה.

אברהם עופר: נדמה לי כי נטינו מן הנושא. מדברי קודמי אני מבין גם שהנושא איננו „מדוע נתנו בני הארץ הנהגה צבאית בלבד“ אלא „האם בני הארץ מסוגלים לתת הנהגה פוליטית“. קודמי עמדו כבר על כך שבני־הארץ תופסים מקום נכבד כמעט בכל שטחי החיים ולא דווקא בשטח הצבאי. בכלכלה, במדע, במינהל, בספרות ובאמנות תופסים בני־הארץ מקום חשוב לא פחות. אנו נתקלים בתופעה זאת בכל מקום. מהיותי קרוב לרגל עבודתי למשקי ההתישבות העובדות, נתקלתי בעובדה שאולי אינה ידועה לרבים, שדווקא המשקים הוותיקים, המעלים בדעתנו מיד אסוציאציות עם העליה השניה והשלישית, נישאים למעשה על כתפי בני־המשק, ז"א בני־הארץ. בשטח הספרותי — אני באופן אישי חושב את עגנון כגדול הסופרים בימינו — הרי חוץ מסופרים בודדים, עיקר היצירה הספרותית היא של בני־הארץ. אי־אפשר לתאר את החיים הספרותיים במדינה בלי יצירתם. והוא הדין בשטחים אחרים. לבני־הארץ יש חלק מכריע בעילית החברתית במובן הרחב.

השאלה היא, מדוע אין לבני הארץ אותו משקל בשטח הפוליטי ובתחום הזה השפעתם קטנה באופן יחסי. צריך לבדוק אם יש כאן איזה ליקוי יסודי בהווי המדינה ובתחושתם הפנימית של בני הארץ, או שזוהי תופעה חולפת. באופן טבעי המנהיגות הפוליטית היא רק סיכום של מנהיגות בשטחי חיים אחרים. אינני מתאר לעצמי שהתהליך יכול היה להיות הפוך, ז"א שעל יסוד מעמד פוליטי דומיננטי אליו הגעו בני־הארץ הם התחילו לשנות דברים או להטביע את חותמם בשטחי חיים אחרים. יכול להיות שאנו נמצאים באמת על סף תקופה חדשה ומשקלם המעשי של בני הארץ בחיי המדינה יקבל גם ביטוי פוליטי.

ילין מור: זה יפתר כאשר ייפטר.

עופר: אינני מדבר רק על פתרון ביולוגי, אם כי גם זה פתרון. מכל־מקום, ברור שהשכבה החברתית שתהיה ההנהגה הפוליטית העתידה תהיה של בני־הארץ. גם אם העליה האנגלו־סקסיה או העליה שתבוא מרוסיה אינה נופלת ברמתה התרבותית מבני־הארץ, אין כלל להניח שהיא תתן למדינה את ההנהגה המדינית הבאה. השאלה היא — האם בני־הארץ לא היו צריכים להגיע להנהגה עד עתה, ואם יעבור עוד זמן רב עד שיטביעו חותמם בקביעת דמותה של מדינתנו. לדברי כידן ו'בוטינסקי, אינני חושב שיש לקשור את שאלת ההנהגה הפוליטית ביצירת מערכת ערכית חדשה. בזה אינני אומר שיכולה או צריכה להיות מנהיגות ללא אידיאה וללא ערכים. תלוי במה נגדיר מערכת ערכית, אך גם לדור ולדורות הקודמים לא היתה מערכת ערכית אחת. היו כמובן אידיאלים שהיו משותפים לכל העליות הקודמות. החל מהעליה הראשונה ועד לעליות אצ"ל ולח"י. השאיפה לרנסנס חברתי, הפמיהה לחיים עצמאיים, לתרבות עברית, כל אלה איתדו את בני הדורות הקודמים. מצד שני, הפלוגתות וחילוקי ההשקפות לא היו קטנים כלל.

גם לבני-הארץ יש מכנה משותף. יש ראייה וזהה של דברים מסוימים, התיחסות אמוצינולית שווה לתופעות שונות, ועם זה יש חילוקי-דעות ושוני בהשקפות-עולם. אינני גורס מערכת ערכית של בני-הארץ כנגד מערכת ערכית של בני הדור הקודם. יכול דור מסוים להעמיד מנהיגות פוליטית, לא אופורטוניסטית, גם מבלי ליצור מערכת ערכית חדשה מנוגדת לזו הקיימת.

בכוח שיש משהו המאט את צעדס של בני-הארץ לקראת מנהיגות פוליטית וקבלת אחריות לקביעת מדיניות. כמו שקודם תיארתי תמונה שלפיה בני-הארץ תופסים מקום מכריע בכל שטחי היצירה, כך אפשר להפוך את התמונה ולראות כאילו הם היו רק מבצעים של דרך ועקרונות שקבעו אחרים. נקח, למשל, את שטח הבטחון. שטח מובהק שבו התרכזו כשרון ויכולת של הדור החדש, הרי אם גם נקח את המסגרת הנחשבת יצירה מובהקת של בני-הארץ — הפלמ"ח — גם מחולליה ומיסדיה של מסגרת זו היו לא דווקא בני-הארץ (יצחק שדה, אליהו גולומב, טבנקין) — רק המבצעים באו מתוכם. גם באצ"ל ולח"י אותה התמונה. נוכל להביא דוגמה משטח אחר; התיאטרון הקאמרי, למשל, הוא יצירה שבה בני-הארץ הם גורם דומיננטי, אך מחוללה הוא שוב איש שבא מחו"ל.

את הסיבות לתופעה זו יש לחפש הן בדברים שמחוצה להם הן בתכונות הטבעיות באפיים של בני-הארץ. מצד אחד מאפילה על דור זה הרמה הגבוהה והיכולת הרבה שגילו המנהיגויות הראשיות של התנועות הפוליטיות בארץ, שמקורן בחו"ל: שיעור-קומתה של המנהיגות הראשונה של תנועת-העבודה, של הציונות הכללית ושל התנועה הרביוניסטית לפלגיה השונים, גדלותה הרוחנית, מיתח התמסרותה לאידיאה. עם כל הכבוד לסופרים בני-הארץ, הרי הם רחוקים מגאוניות היצירה של סופרים ומשוררים מתקופת ההתעוררות התרבותית והרוחנית של העם. כמה וכמה פעמים חשבנו שהנה, "הבימה" כבר הזדקנה ללא תקנה, ושוב אנו עדים פתאום להתפרצות חדשה המאפילה אפילו על קודמותיה.

נתתי סיבה חיצונית, אך יש גם סיבה פנימית, הטבעה באפיים של בני הארץ, והיא כנראה תוצאה של החינוך שקיבל חלק גדול מהם. אם נקח את בני הקיבוצים נמצא שהם מצוינים כשהם פועלים יחד כצוות. הם מצטיינים בעבודתם, בריאים ברוחם, אולם עד עכשיו לא קם מתוכם יוצא-דופן מבחינת הכשרון באיזה שטח שהוא. בזמן הוויכוח על פירוק הפלמ"ח, כשטענו כנגדם — „אדרבה, הנחילו מרוחכם וכוחכם לצה"ל כולו", הם ענו, והיה יסוד לטענתם זאת — „היכולת המיוחדת מתגלית באנשינו כשאנו יחד, ברגע שמפורים אותנו נעלם המיוחד שבנו". האשמה היא, כנראה, בחינוך שקיבל אותו דור, חינוך שפיתח בהם תכונות של העזה ויומה תוך פעולה משותפת אבל לא פיתח את העצמיות, וכידוע מנהיגים מחפשי דרך חדשה, נושאי אחריות, קרוצים דווקא מחומר זה.

באופן אישי אני מבקר את בני הארץ על כך שאינם נוטלים יתראחריות ואינם לוחמים די כדי להטביע את חותמם בשטח הפוליטי. אינני רוצה ליצור „ברית"

של בני-הארץ. גם כאשר דור זה יהיה ההנהגה הפוליטית בעוד $\times$ שנים יהיו בתוכו חילוקי-דעות כשם שהם קיימים כיום. המפלגה היחידה שבה שכבת בני-הארץ נמצאת בויכוח עם המנהיגות הותיקה היא מפא"י. במפלגות אחרות אין רואים אפילו נסיון של התגבשות קבוצה כזאת, ולו גם תהיה מחוספסת מבחינת הופעותיה הצבוריות. אינני שבע-רצון גם מן האופן והשיטה של מאבק צעירי מפא"י; לדעתי אנו מעיזים פחות מדי להילחם על דעתנו, נכנעים יותר מדי למוסכמות. אך יש לפחות אי-השלמה ונסיון להתמודד עם ההנהגה המקובלת.

כידן: הערה לסדר: נראה לי שהתרחקנו מן הניסוח הראשוני ועברנו לשאלה: „האם מסוגל דור בני-הארץ להצמיח מנהיגות פוליטית?“ כדאי אולי שנישאר דבקים בנושא בצורתו זו.

אמיר: הסתעפות זאת אינה מזיקה ואינה חורגת מתחומי הנושא שלנו.

יזרה הרי: בויכוח זה יש לי כמה קשיים. הראשון הוא ההגדרות: „בני הארץ“ ו„מנהיגות“. השני — אני עצמי דור שני לבני-הארץ — ואין זה נוח לי, לגבי התיזה שאני רוצה להחזיק בה, שהיא: שבחים לבני-הארץ ואי-הסכמה לכך שאינם תופסים מקום ניכר במנהיגות הפוליטית. חוץ מזה איני מסכים לצורת העמדת הנושא. שאם נתגלתה מנהיגות הריהי בצבא, וזו שנתגלתה בצבא היא מנהיגות.

כפי שהמנחה הגדיר את המושגים הריני מבין עוד פחות את הכותרת של הוויכוח. אמרת, אמיר, שבני הארץ הם לא רק ה„צברים“ אלה מי שדמותם ורוחם עוצבה בארץ. אחד האנשים שאין ספק כי עוצב כאן הוא בן-גוריון, שלא היה בו דבר מבחינת הנושא שלנו לפני הגיעו לכאן, וכל מה שיש בו נוצר כאן. יש מעט מנהיגים כאן שהיו מנהיגים בחו"ל. כמעט כל המנהיגות עוצבה כאן. לולא באו לכאן, לא היתה מנהיגותם מתפתחת. בממשלה, במפא"י — מאיר, אשכול, נמיר, לוז, ספיר, שיטרית — חלק ניכר של אנשים שעוצבו בארץ. אם נקבל „בני הארץ“ או „ישראליות“ מבחינת הרוח והגישה, הרי אין כל ספק שמנהיגים אלה שהזכרתי הם ישראלים לכל דבר: גישה, השקפה, הלך-מחשבה. אם להזכיר את שרת — הוא בן-הארץ לכל דבר, כי הגיע לכאן ילד בן אחת-עשרה. היו לנו אפוא שני ראשי-ממשלה — אחד בן-הארץ אם לפי ההגדרה המצומצמת, שני שרי-חוץ — אחד מהם בן-הארץ לפי הגדרה זו.

במפלגות אחרות: יש כיום 5 חברי-כנסת פרוגרסיביים, רק אחד מהם, רוזן, הוא מהעליה החדשה, בעל עבר של מנהיגות בגרמניה. לפחות 20% מהם בני הארץ ממש (אני). אם תקחו את „אחדות העבודה“, בין הבולטים בה הם גלילי, אלון, שהם בני הארץ, וכן כרמל, וגם בן-הארץ עוצב בארץ. בציונים הכלליים, מפלגה שמתוך שלושת מנהיגיה הראשיים שנים הם ילידי הארץ, רוקח וספיר. ב„חרות“ —

אבניאל הוא יליד הארץ, וכן מגורי־כהן, רויאל־נאור, אחוז לא מבוטל. יש אפוא גם בצמרת המפלגות והממשלה חלק נכבד לבני־הארץ. אין לשכוח את בעיית הגיל. אם נביא בחשבון את התפתחות בני־הארץ והמנהיגות, הרי זה רק טבעי שלא הספיקו לתפוס את העמדות וזה רק תהליך של שנים מעטות עד שהאחוז יגדל, עד כי נושא הסימפוזיון של „קשת” מס’... יהיה: מה הסיבה שהעולים החדשים אינם במנהיגות, התפוסה עלידי בני־הארץ...

היה זמן שחשבו שאדם המתחנך וגדל בעברית יישאר בור כל ימי־חיו. כשהגיע לארץ בתחילה גל של יהודים מרוסיה עם ידיעות מעמיקות בספרות הרוסית, הרי כל אדם שהיה חסר אותן היו מביטים עליו כעל נחות־השכלה. אחר־כך בא גל מפולין, ושוב אותו דבר, וכן בגל העליה מגרמניה. בן־הארץ שרצה לא להיות „עם הארץ”, שרצה להיות שווה ברמתו לחברה שנתקל בה, לא יכול היה להסתפק, כצעיר גרמני, בידעה מעמיקה רק בספרות הגרמנית. דווקא בגלל שלל התרבויות שהגיעו לכאן היה עליו להגיע לרמה גבוהה יותר מכל אחד מאלה. וזה היה מאבק. גם אין להתעלם מבעיית ידיעת השפות. כשמדברים על נושאי תפקידים בשירות חוץ — אני מכיר שנים שהם בני־הארץ, ש„עוצבו בארץ” — שגיריינו בפאריז ובלונדון — אולם אין הם רוב. במקום שצריך לבדוק מי יודע שפות והלכות־עולם, הרי זה טבעי שאנשי חוץ תופסים את המשרות. אף־על־פי־כן, במשלחת האחרונה שלנו באו”ם היו הכוהן, גלילי ואני בעלי חינוך ארצי־שיראלי. האחרים צמחו ממקורות אחרים, אך גם זה ייצוג לא רע. בצבא, מובן וטבעי שזרוע ממין זה תהיה מלאה מפקדים בני־הארץ המכירים אותה ואת בעיותיה. כאן מתעוררת השאלה: כשמגדירים מנהיגות — ואיני מזלזל בכושר להוביל אנשים — הרי בכל־זאת כל הרמטכ”לים שהיו לנו היו כוח ממושע ומוכן לקבל פקודות ממנהיגות אחרת. אף אחד מאלה שהמנחה קורא להם „מנהיגים” לא נתנסה במנהיגות מחוץ לצבא, ועדיין אין לראות מה תהיה אחרית הדברים ומה יהיה המקום שיתפסו הרמטכ”לים כמנהיגות מחוץ לצבא. בידיהם תפקידים חשובים. ברגע שזה ייפסק, והם יעמדו בפני התמודדות עם מנהיגי מפלגת־הם ומפלגות אחרות, אפשר שהם יזוּכחו שזה לא כלי־כך קל כפי שחשבו, ולהיות בכנסת ולתפוס בה עמדה והשפעה אין זה פשוט, והביטול שביטלו את יושבי הכנסת היה נמהר.

נוכחנו שמפא”י אמנם הכניסה לכנסת הנוכחית לפחות שני צעירים טובים, אבל שני אלה לא הצליחו לתפוס עמדה של צירים אשר כל יתר המפלגות יעריכו, יכבדו וירצו להקשיב לדבריהם. זה מוכיח שיכול אדם להיות מוכשר ולהצליח בעמדות ביצוע, אך כשהוא מגיע למנהיגות פוליטית אינו ממלא את התקוות שתלו בו. מנהיגות בצבא טובה היא לעתים לצבא אך לא מספיקה למדינה. ולכן אני מתנגד התנגדות גמורה לאלה הסבורים שהמנהיגות שנתנו בני הארץ היא דווקא לצבא, ומחוץ לצבא לא ניתן דבר.

אין ספק שיש בעיה של גיל. עופר הזכיר את מסקין. אני זוכר אותו כשהיה עדיין משחק לא גדול. הוא עלה והתפתח, וזה לקח זמן, עד שנתגלה כשרונו הדגול. הוא הדין בכל אלה שיבוא יום והם יתפסו את המנהיגות. בני־הארץ קורצו ויוצקו מחומר של מנהיגות ואין לי ספק שתוך זמן קצר יתפסו הם את כל העמדות, וכל הבעיה. אפוא, כפי שהועמדה לפנינו איננה נכונה ואינה במקומה.

אפרים ריינר: אינני בטוח אם אני יכול לקבל את נקודת־המוצא של הדיון, במשמעות הרחבה יותר של הערב. אני מעמיד סימן־שאלה על הלגיטימיות של השאלה: „האם נועד יעוד לבני הארץ כבני־הארץ“. אני יכול להניח שנועד יעוד, אך כאן הדבר לא הוכח. הנחה זו עדיין לא נבחנה כראוי לגופה. אפשר להעמיד בספק גם את הלגיטימיות של השאלה האם נועד יעוד לצעירים במדינה. כתוצאה מהעובדה שמציגים יעודים יש ויכוחים מדוע אינם ממלאים את היעודים. אך לא הוכחה הנחת־המוצא. שאמנם במצב האובייקטיבי של המדינה והעם נועד יעוד סובייקטיבי לבני־הארץ. אישית אני יכול לומר שיש יעוד לצעירים, אך זה לא הוכח בשום מקום, אף לא כאן. לפי דעתי, עמדתו של הררי נובעת מערוב של שני מושגים: צעירים ובני־הארץ. יש אחדות ביניהם במספרים הגדולים, אך בהרבה מקרי־שוליים יש אנשים מבני־הארץ שאינם צעירים כלל ויעודם השתלב יפה באותה מערכת ערכית של ההנהגה שבאה מחו"ל. לכן אינני בטוח אם אני יכול להסכים להצגת השאלה. אני סקרן לשמוע את דברי ילין־מור, כי הוא רוצה להגיש מערכת ערכית חדשה לגמרי על יסוד שלילתה של הקודמת.

כנקודת־מוצא הייתי מקבל מצדי את דבריו של אהרן כידן, על המנהיגות המדינית והמערכת הערכית בשדה המדיניות. אני מקבל שמנהיגות לאומית או ציבורית אינה יכולה להיות בלתי־מדינית. הצומת של כל הדברים המשניים והחלקיים נמצאת בשדה המדיניות. לכן אין מנהיגות שלמה בלי מנהיגות מדינית. אבל מנהיגות מדינית אינה תמיד מנהיגות ערכית.

במסגרת הכוללת של העולם הרכושני, הייתי אומר שהמערכת הערכית הגיעה לשיאה במאה ה־18 וה־19 והושלמה במלחמת־הצפון־והדרום בארה"ב. כל יתר הממשלות והשלטונות וההנהגות הרוחניות שהצמיח המשטר הרכושני בכל שדה ושדה עד היום — לא יצרו ערכים חדשים.

המערכת הערכית של העולם הסוציאליסטי הגיעה להבשלתה לפני שנים. היא צמחה שעה שנתברר שהמערכת הערכית הרכושנית אינה כשרה לפתור שאלות אנושיות גדולות כגון הבדלי המעמדות, משברים כלכליים, ומלחמות. היא העלתה עולם מחשבה מוסרי והנהגה רוחנית ומדינית ממדרגה ראשונה. אבל גם היא נתונה כיום בלבטים ובמבוכה.

המערכת הערכית השלישית היא מערכת הרוח והמאבק לשחרור לאומי. מה שמקובל כיום לקרוא בשם ההנהגה הוותיקה של העם היהודי, זוהי הנהגה שבגונים שונים יצרה את המערכת הערכית של השחרור הלאומי היהודי — את הציונות. היא ראתה את ראשית התהליכים בצמיחתם וידעה להשקיע בהם כוח רוחני ופיזי, ובזכות כך היא הנהגה כיום. זאת היתה מערכת ערכית בדומה לזו שהקימו גנדי בהדרו וסוֹיִיטְסוֹן בסין. הנהגות היושבות באותן צמתות היסטוריות שבהן נוצרות מערכות ערכיות חדשות הן בדרך־כלל הנהגות צעירות. המנהיגים הגדולים של העולם הרכושני בראשיתו ושל הסוציאליסטי היו אנשים צעירים; לא רק המבצעים אלא גם ההוגים. הגדולה היא לחזות דבר בראשית תהליך צמיחתו, ולכך אין זקנים מסוגלים. הנהגות היסטוריות הן תמיד צעירות (לכן כה קשה להתמודד אתן כשהן זקנות!). אסור לבטל את זכותה של אותה הנהגה שאתה אנו מתמודדים. היא עשתה את שלה כשהיתה צעירה ומורדת.

האם למדינה זו יש צורך בהנהגה היסטורית חדשה? — אם יש צורך רק בהורמת דם צעיר — הרי הכל בסדר, הם יכנסו ויהיה שילוב דורות. אך האם זקוק העם, אובייקטיבית, למערכת ערכית חדשה? האם יש כאן יעוד אובייקטיבי ולא סתם אמביציות סובייקטיביות?

בניגוד לערי ז'בוטינסקי אינני סבור שענין ה„השתלבות במרחב“ כשלעצמו מצריך מערכת ערכית חדשה והנהגה מדינית חדשה. לשם כך לא הייתי מנפץ אלילים ישנים. הגם שהנני שולל את המדיניות הרשמית ביחס לערבים, אני מניח שגם ההנהגה הקיימת אפשר שתגיע להסדר. החשש הוא שתעשה זאת מאוחר מדי וביוקר. לעומת זאת, מעבר להסדר המדיני עם הערבים, קיימת שאלה מהותית: השתלבותו של „אורח החיים“ הישראלי ב„אורח החיים“ הערבי במסגרת המסע העולמי לקראת משטר סוציאלי חדש.

המנהיגות הקיימת במדינה אין לה כיום התנופה הרוחנית הדרושה להשיב על השאלה מה תהיה דמות המשטר במרחב ובישראל. וכדי להוליך את ישראל, בתיאום עם ארצות האיזור ובמסגרת המאבק העולמי, אל משטר סוציאלי חדש — דרושה מערכת ערכית חדשה והנהגה חדשה. ההנהגה הקודמת לא תעשה זאת. סימני־ההכר החיצוניים מראים שהנהגה חדשה היא לרוב צעירה. אבל זהו סימן־הכר סובייקטיבי; האובייקטיבי הוא שהנהגות חדשות אינן קמות מרוב נחת. לא מרוב נחת גרפאו אצלנו משיתוף־פעולה עם הבריטים, כהמשך להצהרת־בלפור, והחלו להילחם בהם, ולא מרוב נחת גרפאו משתי אילויות של המדינה, המצויות במחנות שונים:

א. ראיית עתידה של ישראל כמדינת־סעד רכושנית, זה חזונו המדיני של צעירי מפא"י, למשל.

ב. ראיית ההשתלבות במזרח כבעיה כמותית בלבד: עוד יהודים, עוד כסף ועוד נשק.

הציבור חי לפי־שעה באילויות הללו. אך מתחת לפני־השטח כבר מורגשת תסיסה. היום אנו מצפים ל„עליה השנייה“ של התקופה הזאת. אני מחפש אותה בכל מקום שיש בו לבטים של אמת. הם יכולים להיות בימין ובשמאל, אצל צעירים ומבוגרים. במקום שיש בו לבטים צומחות אידיאות וגם הנהגות.

עופר: אין זה מחויב שהלבטים יביאו לכך. הם יכולים להגיע ללא־כלום.

ריינר: זה נכון, אך במקום שאין לבטים, שיש רק שממה רוחנית, לא תמצא זאת...

נתן ילין־מור: מונח אחד עלי להבהיר לעצמי, על קביעה שניה עלי לחלוק כפי שחלקו אחרים.

איני גורס את המונח „בני־הארץ“ כמייצג שיכבה חברתית או אידיאית מסוימת. אינני חושב שלאומיותו של אדם נקבעת רק על־ידי מקום הלידה. זה ענין של הכרה ברורה. למשל, כאשר קוֹזְניוֹבְסקי הפולני היגר מפולין ונעשה סופר אנגלי בשם ג'וזף קונרד, הוא מוכר כאנגלי ולא כפולני. לאום הוא קודם־כל ענין שבהכרה. לא נולדתי כאן, ולכן אפשר שאני משוחד. אך אני חושב את עצמי שייך ללאום עברי, התחנכתי ברוח עברית מגיל צעיר ועברית היתה שפתי, ושפתי היחידה, כשם שארץ־ישראל היתה מולדתי גם כשהייתי בחו"ל. אני אדם עברי אולי יותר מהרבה בני־הארץ, שיש מהם מהגרים לחו"ל כדי למצוא „פרנסה“, ומכל־מקום אינם קשורים לכאן בהכרה. לאומיות היא קודם־כל קשר הכרתי לארץ ולא מקרה שבלידה. קבלת עול חובות שבהשתייכות ללאום בהכרה — היא הקובעת.

ידידי ז'בוטינסקי היה בשנות ה־40 אחד מחברי „הוועד העברי לשיחרור לאומי“ בארה"ם. הם ניגשו לענין גישה מיכנית: כל מי שיושב בארץ או במחנות העקורים הוא עברי, כל השאר — יהודים. זוכר אני, בהנהגת תנועת־המרי, באחד הערבים, נתגלגלה שיחת־חולין (ישראל גלילי, כמדומני, היה הפותח) על הוועד העברי לשיחרור והתיאוריה הלאומית שלו. בגין הסתייג מן הרקע האידי־אולוגי שלהם לגמרי; אני אמרתי שאני מתנגד לחלוקה המיכנית בין עברים ליהודים הנהוגה ב„וועד“, אך אין ספק שיש אמת בהגדרה כשלעצמה, שהיא של אנשים שקדמו להם (גורביץ', שלח). אמרתי או שאדם כמו וייז, היושב בארה"ב ופועל למען א"י, אין ספק שהוא ציוני טוב, אך בעיני חשוב יותר בחור תימני מה„כרם“ המתגייס למחתרת ומקבל עליו את עול החובות הנובעות מכך. לדעתי שני אלה הם בני עמים אחרים מעצם הווייתם ומצד נכונותם להטיל על עצמם חובות הנובעות מהשתייכות לאומה.

גם היום אני חושב כך. מה שקרה כאן בארץ הוא לידתה של אומה חדשה. העם היושב כאן התגבש כאומה נפרדת, וכזה ההגדרה הסייג שלו. לא בכך שאלה נולדו

או לא נולדו כאן, אלא שאלה יושבים כאן ונושאים בעול, ואחרים, שם, אינם נושאים בו.

ריינר: ואלה היושבים כאן ואינם נושאים בעול, והנמצאים שם וכן נושאים בו?

ילין-מור: שם אינם נושאים. לכל היותר חלה עליהם ההגדרה של מלך בולגריה בפני הרצל על „מיהו ציוני“, רבים אוספים כסף, אך מעטים רוצים לבוא, להשתייך ולהסיק מכך את המסקנות.

עופר: מה בנוגע ליהודי רומניה, למשל, לא עכשיו אלא לפני שנה?

ילין-מור: לפני שנה, במידה שרצו לבוא ולהשתייך, הרי היו שייכים בכוח לאומה. אינני חסיד של הענקת אזרחות אוטומטית לכל מי שבא לכאן. לדעתי עליו קודם להוכיח שהוא קשור לאומה ויודע את בעיותיה, ורק אז תינתן לו זכות הכרעה פוליטית. עליידי מעבר מארץ לארץ עדיין אין אדם נעשה בן העם ואזרח המדינה. חוק־השבות, אם כי יש בו גרעין של אמת, הריהו מסלף את דמות האומה הזאת...

אני סבור שכאן נוצרה אומה נפרדת, ואם רוצים ליצור ערכים תרבותיים, אם הדור הצעיר רוצה להגיע לידי הכרה־עצמית וביטוי־עצמי, הוא יכול לעשות זאת רק על בסיס זה. אלפיים שנה יכולה היתה להיות אנומליה של אומה בחוץ. למן היום שנוצרה אומה בממש, אין קיום לאומה שבחוץ.

לפני 20-30 שנה, כשהייתי בפולין, כששאלוני על לאומיותי בשאלון — כתבתי: לאומיות עברית, שפת־אם עברית. אך לארץ לא יכולתי לבוא, מאחר שהשערים היו סגורים בפני עליידי שלטון זר, ומאז בואי הנה עשיתי לנישולו. עכשיו השערים פתוחים. כל יהודי, החושב את עצמו שייך לכאן — הברירה בידו. מי שאינו מנצל אפשרות זו, מעיד על עצמו שאינו שייך לאומה היושבת כאן, אלא לקטיגוריה אחרת לחלוטים, שאמנם יש לה קשרי דת ומשפחה לרבים מבני אומה זו.

אני יודע שזו החלטה קשה מאד, אך היא מכרעת.

עופר: גם לפי ההגדרה שלך, עליך לכלול בה את יהודי רוסיה. אין ספק שהם רוצים לעלות אך לא נותנים להם.

ילין-מור: אני מוכן להילחם על כך שתינתן להם הבחירה; מי שאינו רוצה יישאר שם ולא תישאר לנו שום תביעה אליו. איני רוצה לקבל תחת כנפי האומה כל רבינוביץ או אברמוביץ רק מפני שזה שמו. אך מי שרוצה, אפילו הוא נושא שם כזה, שיבוא הנה, לדרך זו יש הרבה יותר סיכויי הצלחה מאשר לכל ההתפתלויות של בן־גוריון. אני אומר בגלוי: לנו יש קירבה בהרבה שטחים ליהודים היושבים שם. אם משהו מרגיש שכאן מולדתו — תינתן לו

הרשות לבוא. לא ייסגרו השערים. אך אם ממשלתנו מנהלת מדיניות־חוץ חד־צדדית. ובאותו זמן בן־גוריון אומר שיהודי רוסיה חייבים בנאמנות למדינת ישראל — אילו הייתי במקומו של כרושצ'וב והאמנתי לדברי בן־גוריון, אולי הייתי סוגר את יהודי רוסיה במחנות־ריכוז. לפי שהם אויבי המדינה הסובייטית. הגישה המסורתית הציונית מסכנת את מעמדם של כל היהודים בכל מקום בעולם, ומוזיקה לאינטרסים של המדינה ולאפשרויות הגידול האורגני של האומה היושבת בארץ.

ריינר: אתה מנסה להוכיח שיש תקופה חדשה, שיש הכרח במערכת ערכית חדשה. (יערי נבא. כשהיה בן 24, על הגשמת השאיפות הסופיות בשני שלבים: האחד — הגשמת הציונות, והשני — הגשמת הסוציאליזם).

יליין־מור: נכון. מה שאני מאשים בו את בני־הארץ הוא שהם המשך של הציונות והולכים בעקבותיה. אצל אמיר, נדמה לי, סימן־היכר הוא ה"סלנג" הערבי של בני־הארץ. בשבילי אין זה סימן־היכר. אני אוהב כשמדברים עברית ללא "סלנג" שאול ומלאכותי. הדור הצעיר כאן קיבל את עול הציונות. אילו למדתי פסיכולוגיה, אולי הייתי נכנס לביתוח של ה"ציונות" כמלת־לעג; אולי הייתי מגיע לתסביך־אדיפוס וכו'. מצד הדור הצעיר היתה הערצה למנהיגים של דור הציונות וגם זילזול בהם. זה היה דור של מהגרים, שהם בכל העולם האלמנט הנמרץ והאקטיבי ביותר. מי שאורו חפציו, ואינו מפחד מפני מחלת־ים, כפי הגדרת לנין, יש לו אופי והוא מסוגל להטביע את חותמו. המהגרים הציונים היו שכבה בעלת אופי חזק, והם לא יפנו את מקומם עד להסתלקותם הטבעית. בני־הארץ לעומתם מקבלים אינדוקטרינציה מגן־הילדים. מלמדים אותם לאסוף תרומות לק"ל אפילו עכשיו, אפיים מסתלף. עוד בהיותם ילדים הם מתחילים להרגיש את הזיוף; אך אין להם האומץ לקבוע ערכים חדשים — מכאן הזילזול בציונות, הבריחה לתפקידים מקצועיים. אני מסכים עם יזהר ואחרים בכך שאין בצבא מנהיגות של בני־הארץ; הם בתפקידים מיבצעיים. המטכ"ל אינו מנסה לחשוב. במדינות אחרות המטכ"ל הוא גם עניין של אסכולות פוליטיות. אם המלחמה היא המשך המדיניות, הרי יש לחשוב בקטיגוריות מדיניות גם בצבא. הייתי רוצה לדעת אם יש במטכ"ל איזו שהיא תיאוריה על היחסים הפוליטיים שיהיו בעתיד במרחב השמימי! חושש אני שאין אף צל של מחשבה רצינית לטווח ארוך.

בני־הארץ לא הגיעו עדיין למנהיגות, כי לא הגיעו להכרה עצמית. מה שניסה לעשות "מרכז העברים הצעירים" בארץ, ו"הוועד העברי" בחו"ל, לה"י בתקופת המחתרת, ועתה "הפעולה השמית", עדיין לא נתן תוצאות. אני מודה שעדיין לא היה לי זמן לקרוא את "ימי צקלג", רק קראתי את מאמרו טוב של כידן עליו ב"קשת". הוא אומר שזהו סיפום וסוף־פסוק לדרכו של הדור הצעיר, שעתה אינו יודע לאן לפנות. שום סופר עדיין לא נתן רעיון לאן לפנות. כאן לא תעזור

היצמדות לקטר חזק ששמו ברית־המועצות או תיאוריות כלל־עולמיות. יש לפתור את בעיותינו קודם־כל במסגרת הטריטוריאלית והלאומית. השוה"צ, למשל, עדיין יונק מן התיאוריה של גליציה. דעתי היא שהדור הצעיר, שהוא למעשה חוט־השדרה של האומה העברית, לא יגיע בשום שטח למנהיגות מחשבתית, שהיא קודמת ומכתיבה למנהיגות ביצועית, אם לא יגיע לערכים חדשים, קבועים וברורים, שכאן יש אומה חדשה ונפרדת, בעלת אופי מיוחד ואינטרסים מיוחדים. מזה נובע כל השאר. אם זה יהיה ברור — תהיה ברורה גם המגמה בספרות ובכל שטח אחר באמנות. תהיה קיימת נקודת־ארכימדס. אז האמנות תהיה עברית, אף שתשאב מזרמים שונים בעולם.

לילידי הארץ אין מנהיגות יוצרת בשום שטח. ההופעות האחרונות במפא"י, עופר, מוכיחות את ההיפך ממה שאתה רוצה להוכיח. לא דיין ולא פרס לא יגיעו להשגים חדשים אם לא יקבעו אמיתות וערכים חדשים.

א מ י ר: אני מציע סיכום־ביניים קצר.

כמרכז דיוננו מצטייר יותר ויותר ענין של מסגרת „ערפית“ חדשה — מידת נחיצותה ה„אובייקטיבית“ מזה, מידת יכלתם ונכונותם ה„סובייקטיבית“ של בני־הארץ לתתה מזה. אני אשוב לכך בהמשך דברי.

אשר להשגות שהשמיע מר הררי כלפי עצם ניסוחו של הנשא שלנו, בטענה שבני־הארץ הם בעצם המעצבים את פני הדברים בארץ, שהנהגה היא, בעצם, הנהגה של בני־הארץ, הרי נדמה לי שיש כאן אי־הבנה יסודית.

אם אנו אומרים שמשה שרת, בן־גוריון ואחרים מן הצמרת פוליטית עוצבו כאן, אנו מתעלמים מן העובדה שהם קמו כאישים וכמנהיגים פוליטיים במסגרת שלא היתה מיוחדת לארץ הזאת. מסגרת הפעילות שלהם ושל שכמותם היתה התנועה הציונית העולמית או פלג זה או אחר מפלגיה. האינטרס העיקרי שלהם היה לחזק את מעמדם — המדיני, האישי או הרעיוני — בתוך התנועה הציונית העולמית ולחזק, באמצעותה ובעזרתה, את מעמדם בארץ הזאת. לכן חשוב היה ליצור כאן „עובדות“, גורמי־כוח, שיוכלו להשפיע יותר ויותר על דרכה של אותה תנועה עולמית, להשתלט על תקציביה ועל מכסות ה„סרטיפיקטים“ שלה, ובכך, כמובן, להוסיף ולהתבצר „במקום“. הנתונים האלה קבעו גם את המנטאליות שלהם, ובמידה גדולה מאד גם את דרכי־פעולתם ואת מושגיהם הציבוריים, המדיניים, התרבותיים. כדוגמה קיצונית עוד יותר אפשר להזכיר את החוגים הדתיים. מי לנו „בן־הארץ“ כרב טולידאנו הטברניני, למשל, שר־הדתות הנוכחי, אבל הוא צמח ופעל במסגרת דתית, רוחנית וציבורית כאחת, שהיא מסגרת „פן־יהודית“ ואין לה דבר להגדרות שאנחנו מתעסקים בהן כאן.

האם דור בני־הארץ בכללותו הטביע חותם על ההנהגה, האם הגיע לידי תפיסת מקום בה או לידי יומרה לתפסו, האם ניסה, לפחות, להעמיד „מערכת ערכית“ משלו, לפי הביטוי שנתאורח בשיחה שלנו הערב?

אפשר לומר שעד עכשיו כמעט לא היה זכר לכך. בני־הארץ, כיחידים, תפסו עמדות, לעתים קרובות גם חשובות ביותר, בכל שטחי החיים, הם אפילו האצילו פה ושם מרוחם, מיחודם, בפרט על ההווי, על לשון־הדיבור, על ה"סגנון", אבל אין חותמם ניכר ב"כתב" עצמו.

הסיבה העיקרית, ה"חיצונית", היא שבתוך חזונה של הציונות והגשמתה לא נוגד לדור בני־הארץ תפקיד משלו. הנושא האנושי הטבעי של ההגשמה הציונית היה הרורבואר היהודי הגדול של מזרח־אירופה ומרכזו, ולגבי הנהגתו של ה"יש" היה העיקר להעמיד בחוץ־לארץ שכבות של "מגשימים" (ל"תנועת ארץ־ישראל זעובדת"), או של "לוחמים" (לתנועה הרביוניו־ניסטית), או של "משקיעים" (לגופים "בורגניים יותר). הרורבואר היהודי הגדול היה גם הרורבואר ה"טבעי" למנהיגות, בצמרת של כל הגופים הציוניים והיהודיים בארץ הזאת. די לנו שנוכר, בנקודה זו, את התפקידים שהוצעו, במסגרות שונות בארץ, לאישים כמשה קליינבוים או מנחם בגין מיד אחרי בואם הנה כפליטים מפולין.

הנוער בן־הארץ נתפס מראש כציבור של חניכים: חניכים חביבים, או מפונקים, או שובבים וחסרי־חינוך ואפילו ערל־לב, בדרך כלל ישרי־לב, חסרי־חסיכיים, תמימים, כשרים לתצוגה, לשימוש תעמולתי או לניסויים פדגוגיים, פרט לחלק ה"לבנטיני" וה"נחשל" שבתוכם. נסיונותיו הרופסים המועטים להתארגנות עצמאית נתקבלו ביחס של מורת־רוח ואיבה, ממש כמו שמסגרות ציבוריות המיוחדות ל"ישוב", שקמו על פי דברו של שלטון־המנדט ובמסגרת מושגיו הקולוניאליים (אסיפת־הנבחרים, הועד הלאומי וכו'), נחשבו פסולות, או לפחות טפלות, בלתי־חשובות...

כידן: כמו הסוכנות היהודית לגבי המדינה כיום.

אמיר: תשומת־הלב המודגשת לבני־הארץ מצד ההנהגה המדינית והרוחנית החלה עם החרפת המשבר ביהדות מזרח־אירופה, ביתר דיוק: עם ראשית השמדתה. ה"הכשרות", שעד אז באו מפולין, ליטא וגרמניה, החלו לבוא פתאום מן הגימנסיות של תל־אביב וירושלים, ונקראו אפילו "הכשרות מגיוסות". "עלית הנוער" נעשתה, לפחות משך כמה שנים, מפעל העוסק בעיקר בילדי הפרוורים של ערי הארץ, שמעולם לא "עלו" בכלל הנה.

אבל גם אז נועד לנוער העברי רק תפקיד של ביצוע: אולי ידיים ורגליים, אך כלל לא ראש. והנוער, שחונך להיות מוציא־לפעל והורגל לראות את עצמו כמכצע, לראות גם את עתידו האישי במסגרות ביצועיות — אולי מתוך פיצוי־עצמי, טבעי כשלעצמו, הורגל לראות בשולחיו דור של בטלנים לא־יוצלחים, פושקי־שפתיים. מאחר שהאידיאולוגיה של מוריו, מחנכיו ומנהיגיו נראתה לו "בלתי־לבנטית" יותר ויותר ובאופן אינסטינקטיבי, אולי תפס את הזרות שבינו לבניה ובינו לבין נושאה ודבריה, הגיע לידי זלזול בכל אידיאולוגיה שהיא.

קרא לכל זה בשם הכולל „ציונות“... כן, הנאומים, הדיבורים, הניסוחים וההחלטות יישארו בידי „הזקנים“ — בן־גוריון, או טבנקין, או מאיר יערי, או זאב ז'בוטינסקי — אבל הדברים הלא ייקבעו למעשה בחירוף־הנפש, בנכונות־ההקרבה, ב„מעש“ של חבורות בחורים צעירים, תופסי רובה ומחרשה, או מדביקי־כרוזים ומפעילי מוקשים...

בכל המסגרות של הנוער הפעיל, הנאמן והטוב של התקופה היא, התקופה של צמיחת הנוער העברי כשכבה המונית ו„מבצעת“ בעיקרה, התגבשה עמדה נפשית של מסירות ל„מעשה“ והסתייגות מן ה„הלכה“, מכל הערכים הנתונים — כמעט מבלי שתבוא ההסתייגות הזאת, ההפרדה הזאת לידי ביטוי מודע, אידיאי, „ערפי“.

מתוך הזרות לכל הספרות המוקנית בבית־הספר כספרותו ה„לאומית“, ספרותו שלו, נוצר, למשל, ולזול בכל ספרות, בספרות באשר היא, קשור לכאן גם יחס הבזו ל„אינטליגנט“, יחס הבזו הטוטאלי ל„עסקן“, לאיש־מפלגה.

העמדה הנפשית הזאת עודנה קיימת במידה רבה. כל זה עומד לשטן לבך הארץ כשהוא מנסה לעלות בסולם. לכן גם נוח לו כל־כך בעצם בצבא, גם כיום. יש שם הרגשה של „עשיה“ בלתי־אמצעית, הרגשה, מוטעית בלי ספק, של בדילות ממה שמתבשל ב„חלונות הגבוהים“. יש גם הרגשה של יצירה עצמאית, יצירת יש מאין, של חשיבות־עצמית, של השתייכות למכשיר הביצוע הראשון במעלה, המכשיר בה־א־הידיעה. ויש, חוץ מכל אלה, גם הרגשה של אינטימיות, של הומוגניות — אשליה שזוהו העם, והעם הזה הוא „משלנו“, עם של צברים. המצב ה„רצוי“, העתיד לבוא אי־פעם, במרוצת הזמן, נתפס, על דרך האשליה העצמית, כמצב נתון, כמצוי.

כאן נחוץ איזה טרנספורמטור שיעביר את כל הכוחות הספונים האלה לדרגת אנרגיה, רוחנית קודם־כל, שתאפשר לנו להתמודד עם בעיות־היסוד של קיומנו כאומה חדשה, או מתחדשת, במקום שאנו נמצאים בו, בזמן שאנו עומדים בו. המנהיגות של הדור הקודם לא די שאין לה אותה תנופה רוחנית הדרושה לכך אלא שגם מעצם מהותה אינה כשרה, אינה יכולה, להכיר בבעיות האלו, להגדירן ולהתמודד אתן כמו שהן.

ריינר: האמת היא שחוגי־הדעות של הדור הוא כבר מזמן אינם.

אמיר: אם לא מתו, ירדה השפעתם, ירד כוחם היוצר. אולי זה שייך לתופעה הכללית של עליית הגורם הפונקציונלי בתוכנו על חשבון הגורם האידיאי. אני מסכים בלב שלם עם הדעה שביטא ילין־מור על התהוותה של אומה חדשה בארץ הזאת. אינני מבטל כמוהו את ההשגים של „העברים הצעירים“ ודומיהם. עובדה היא שעכשיו גם ילין־מור מקבל, בגלוי, הרבה מהנחות־היסוד שלהם. נוכות מאמציהם, המבודדים והתמהוניים בזמנו, יכולים ילין־מור וחבריו כיום

לחדש את השימוש בערכים שהעלו הללו, מבלי שייתקלו באותו יחס של לעג, שנאה וביטול גמור שהיה נחלת חברי שלי לפני שנים אחדות. ילין־מור הועמד במצב עדין כאשר שאלו אותו על יהודי רומניה. האמת הפשוטה היא, כמובן, שאין שום ציבור יכול להשתייך לחברה מדינית וטריטוריאלית כלשהי השתייכות, "תיאורטית" או "רגשית", ועל־כ־פנים השתייכות ממין זה איננה תחליף להשתייכות ריאלית, עובדתית. אין זה שייך לשאלה מי בנים טובים ומי בנים רעים לאומה. בכל מדינה יש אנשים המבקשים להשתמש משירות בצבא או מתשלום מסים. בכך אין הם הדלים מהשתייך לאומה. המרשל פטן, למשל, יכול להיחשב צרפתי רע, בוגד וכו', אפשר אפילו, לאחר מעשה, לשלול ממנו באורח סמלי את אזרחותו הצרפתית, אבל כל זה אין בו כדי להפקיע אותו משייכותו לאומה הצרפתית. וכך, למשל, גם אלה מתוכנו הכופרים בהוויתה העצמאית של האומה העברית, בנפרד מן היהדות, גם הם שייכים לה בעצם, רק שאם תרצו הם בנים טובים פחות, בהכרח, מן האחרים.

מי שאינו יושב כאן איתנו איננו בן־אומתנו. מי שמגיע אלינו, ומרגע שהוא מגיע אלינו, יכול — ואם תרצו: חייב — להיעשות לה בן טוב ורצוי ונאמן לא־פחות מכל שאר בניה.

אולי לא נחטא לגופו של הדיון הזה אם נאמר שהבעיה המרכזית הנובעת ממנו היא הבעיה של יצירת מסגרת אידיאית, או "ערכית", חדשה, שתקום כחילוף טוטאלי לקודמתה, הציונית, ושתהיה יצירתו הקיבוצית של דור בני־הארץ. בדומה למסגרת הקודמת הרי גם זו צריכה לעמוד על מכה־משותף כולל, היא חייבת, ויכולה, לכלול גם את הרושן וגם את המרקסיסט הקיצוני, וגם את הקומוניסט בניואנס מסוים.

אולי זאת היא השאלה המרכזית לגבי עתידנו כולו: האם יעמוד בכוח בבני־הארץ להקים מסגרת משותפת המושתתת על מערכת ערכית טריטוריאלית־לאומית, בלתי־ציונית?

הררי: בטרם לכתי אגיד רק מלים קצרות. והנני מבקש את סליחתכם על שלא אוכל להישאר עד סוף הדיון. עברתם לנושא אחר לגמרי.

אם נחזור לבעיה הצבא ובני־הארץ, אנו רואים שהם התבלטו וכבשו את עמדות המפתח בצבא ועדיין לא כבשו בפוליטיקה, מסיבה פשוטה, שבצבא בגיל 40 זהו גיל שבו לרוב גומרים קריירה, ובפוליטיקה מתחילים אותה בגיל זה ונחשבים צעירים. אשר לנושא החדש: לדברי ילין־מור ואמיר, אילו היו בני־הארץ ממלאים את כל התפקידים שישנם במדינה, הרי לפי הפסים החדשים אליהם עברתם הייתם אומרים שאינם מנהיגים כי לא יצרו ערכים חדשים ולא נטשו את הציונות. אתם מגדירים עתה כמנהיגות רק את זו שתקבל את השקפותיכם...

יצירת המדינה היתה שלב גדול של התנועה הציונית. אך עיקר תפקידה של הציונות לא נגמר. אילו היתה המדינה קיימת רק כדי לטפל בחמישה מיליון יהודי אמריקה...

ילין־מור: הרי זה תפקיד לעשרת אלפים שנה!

הררי: הקמת המדינה היתה נראית תפקיד עוד יותר ממושך, ויכולנו לו.

ז'בוטינסקי: אתה אומר שיש ניגוד בינינו לבין היהודים?

הררי: אנו אומה אחת. החלק שבארץ רק חידש את האומה ויצר דפוסים חדשים ותפקידו להביא לידי כך שהאחרים יגיעו לכך גם הם.

ביום שאתם תצליחו ביצירת התנועה של חידוש ערכים לבני הארץ ותכבשו את הלבבות, המהפכנים יהיו אלה שיישארו בהשקפה שלי וירצו להמשיך בציונות, והם או יתמרדו כנגד התנועה שלכם שהשתלטה על המדינה. לדעתי, אם נקבל השקפתכם לא תהיה זכות קיום למדינת־ישראל.

ילין־מור: כמו שאין לאירלנד?

הררי: אירלנד לא נוסדה למען מטרה מסוימת. הציונות של הרצל נולדה לשם חיסול הגלות. אני מדגיש: "הגלות" ולא "הפזורה", כפי שהתחילו לקרוא ליהודי הגלות. ועוד גדול התפקיד וארוכה הדרך לפנינו.

כידן: נדמה לי שדברי ילין־מור ואמיר הטו את הוויכוח מן המסלול. תחילת הדיון בבעית העם היהודי היתה לגבי צורך או היעדר צורך במערכת ערפית חדשה, אם מערכת זו תצמח או לא. דבר זה ייקבע עלידי מידת האקוטיות של תחושת המשבר לגבי יכולת המערכת הערפית הקיימת לפתור את הבעיות.

במידה שתחושה זו תהיה נפוצה למדי, ובמידה שהחברה בכללותה לא תגיע לידי מאבק עם בעיה חדשה, לא יהיה די בתודעתו של חוג אינטלקטואלי מצומצם.

נדמה לי שלא בעית העם היהודי היא החמורה ביותר מבחינה חברתית, או אידיאית. רבים יסכימו עם העובדה שצומחת כאן אומה חדשה, גם בן־גוריון, שפן זוהי עובדה — מציאותה של מסגרת סוציאלית ופוליטית בעלת הוויה נפרדת — והיא מדינת־ישראל. לא חשוב אם יש לעובדה זו "הכשר" אידיאולוגי או לא. לדעתי, הנקודה החלשה ביותר במערכת הערפית הקיימת — מקורו של העירעור מבית — היא באותו שטח שבו הרגשת הפשל גדולה יותר, בשטח הכלכלי. בשטחים אחרים הרגשת הפשל קטנה יותר והעירעור מבית קטן יותר.

דובר פה על שתי אשליות, ולי נדמה שחמורה מהן היא אשליה שלישית: האפשרות שתוכל המדינה להוסיף ולהתקיים במצבה הכלכלי הנוכחי. אם יבוא בזמן הקרוב משבר שיחייב התמודדות מחודשת עם מכלול בעיותיה של החברה הישראלית, קרוב לדאי שיהיה זה משבר בכלכלה ולא בבעית התודעה־העצמית.

כל המבנה החברתי של ישראל כיום, וגם המבנה הערכי, הצבאי והמדיני, מבוסס על 350 מיליון דולר הכנסות-חינם שאנו מקבלים מדי שנה. בהצטמצם יבוא ההון עלולה לבוא התמוטטות המבנה כולו — מדינה זו וחברה זו אינן יכולות לעמוד ב־150 אלף מחוסרי־עבודה. אם ישנה נקודת־ארכימדס למחשבה חברתית חדשה — זאת היא. ההתעלמות מזה היא החסרון העיקרי בדברים שנאמרו, ויש לשבח את „המורדים מבית“ החיים בתחושת הבעיה הזאת.

משום כך עלינו לנסות לבדוק מבחינה זו באיזו מידה הולמת המערכת הערכית את המציאות: האם מערכת ערכית ציונית מסוגלת לפתור את הבעיה הכלכלית, או לא?

אפשר לנסח את השאלה אחרת —: האם המערכת הערכית הציונית מסוגלת לרפורמה של עצמה, במידה שאין פתרונותיה המסורתיים עונים לצרכים החדשים, או שמתחייבת כאן מהפכה. שאלה זו קודמת לבדיקה באיזו מידה יש מערכת ערכית אלטרנטיבית.

מבחינה חברתית חוזרת השאלה אל „המורדים מבית“ — האם הם מסוגלים לחשוב מחשבה עצמית אשר תוכל להתמודד עם הבעיות שתעמודנה בפני החברה — כלכליות, חברתיות ותרבותיות?

שאלה כפולה זו — יכולת הציונות לבצע רפורמה והיכולת של דור הצברים להגות את הרפורמה — היא המרכזית בדיוגנו זה.

ז' ב ו ס י נ ס ק י: השאלה שיש להציגה בראש כל הויכוח: האם יש צורך במנהיגות חדשה, או אין? אם אין — ברור למה לא קמה החדשה. אני מאמין שיש צורך בשינוי המנהיגות (שהיא צמודה למערכת ערכית). נראה לי שהגיעה תקופה הדורשת רביזיה של הערכים. ילין־מור דיבר על חלק אחד שלה — יחסינו אל הגולה היהודית — ואין בינינו חילוקי־דעות.

הערה לדבריו על הוועד העברי לשיחרור לאומי: ניסחנו, בשנות ה־40, ניסוח פשטני ביודעים. הגדרנו מיהו יהודי ומי עברי. סול בלום, יו"ר ועדת־החוק של הבית התחתון בארה"ב, קרא לעתונאים וסיפר על ועידת־ברמודה והודיע כי בתור יהודי, יש בידו לומר שוועידה זו עשתה הכל להצלת היהודים באירופה. אנו עמדנו בפני בעיה איך להסביר שאין לו למר בלום זכות כלל לדבר בתור יהודי, ושהוא נסע לשם כאיש אמריקאי בתפקיד ולא כיהודי. ואז הסברנו בפשטנות לאמריקאים: יש יהודים רוסיים המיוצגים על־ידי הקרמלין ויש יהודים אמריקאים המיוצגים על־ידי משרד־המדינה האמריקאי, ויש יהודים־יהודים — שהם העברים — והם אלה שאינם מיוצגים על־ידי אף אחד. הסבר זה התקבל מהר מאד על דעת המדינאים האמריקאים.

ברור שמאחורי זה היתה גם אמת עמוקה והיום היא יותר ויותר ברורה. היא אף מחייבת רביזיה של הגישה שלנו כלפי היהודים שאינם רוצים לבוא ולהיות עברים.

הקימונו מדינה זו במגמה לבוא ולפתור בעיה עולמית גדולה. בעית היהודים, והאינטרס האישי שלנו מזדהה עם הייעוד שהצבנו לעצמנו — לכן שערי הארץ פתוחים. יהודי ארה"ב שאינם רוצים לבוא, יחסנו אליהם צריך להיות יחס רגיל בין שני קיבוצים אנושיים שיש ביניהם מגע ואף אינטרסים משותפים: יחס של כבוד הדדי.

ויש עוד צד שצריכה לכלול הרביזיה: ההשקפה על הערבים. וכאן דעותינו, שלי ושל ילין-מור, נפרדות. הוא עדיין דוגל בגישה שהערבים הם מונולית. אין זה נכון. המרחב הזה כולל לא רק ערבים אלא גם מי שנכבש על-ידי הערבים. המהפכה העיראקית האחרונה הפכה מדינה ערבית טהורה למדינה שנקראת באופן רשמי ערבית-כורדית, אולם גם לפני זאת היו הכורדים גורם לאומי אתני חשוב. הממשלה שלנו דוגלת באותן ההשקפות על מונוליות הערבים, שהן פרי החינוך שקיבלנו מהשפעת מעצמות זרות, ואנו כולנו נתפסנו במהלך המחשבות הנה. אגב, קיבלנו גישה זו לא רק משופרות אמריקה ורוסיה אלא גם ממקורות מפ"ם. היא היתה המפלגה היחידה שטיפלה ברצינות בבעיה הערבית, והיא קיבלה והפיצה רעיונות של הגוש הסובייטי. השפעה רבה היתה גם לספרי מר כהן. כולנו קיבלנו כ"תורה מסיני" את השקפות הראדיו האמריקאי והרוסי על מבנה העולם הערבי. התעלמנו מזה שהקופטים, המרונים והכורדים אינם ערבים.

להגיע לשלום עם אימפריאליסטים ערביים — השואפים להקים אימפריה ערבית, זה דבר שאינו ניתן. ישראל עומדת כעצם בגרום. הדברים אמורים בכך שצריך לשנות את מבנה העולם שסביבנו (ושאינו עולם ערבי).

ועוד דבר: מנהיגות בשטח המדעי הוזכרה כאן. להד"ם! בשטח זה אנו נופלים בהרבה מיהודי העולם. במידה שכאן נוצרים כוחות, הם "עולים" (במשכורת) לאמריקה. שכבת בני-הארץ היא כאפסידוכאין לעומת מה שיכול היה להיות. הסיבה פשוטה: מלמדים בבתי ספרינו שלום-עליכם ואין מלמדים חשבון. כך קרה הדבר שבבחינת הבגרות בדמשק ניתן תרגיל, בשנת 54, שכאן בארץ אפילו להסבירו אי אפשר.

עופר: ריינר ניסה לזהות הווצרותה של מנהיגות פוליטית עם יצירת מערכת ערכית חדשה, והבירור גלש למערכת החדשה שאותה העלו כמה מן המשוחחים. הנושא שהתבקשנו לשוחח עליו היה מצומצם יותר — היה עלינו לבדוק מבחינה חברתית, סוציולוגית ופסיכולוגית את בני-הארץ ולבחון מה גרם שהתפתחו כך ולא אחרת. אך אם מדברים כבר על אידיאולוגיה חדשה, השאלה היא: מה מגדירים בתור מערכת ערכית? אם מערכת ערכית חדשה פירושה זיהוי חדש ושונה של העם היהודי, אידיאות והשקפות שהן מחוץ לעולם-הערכים של הסוציאליזם הדמוקרטי — הרי אני נשאר במערכת הערכית הקיימת.

נכון שהניסוח הפשטני של ז'בוטינסקי וחבריה, על העם היהודי והעם העברי, התקבל בקלות אצל הגויים, אך אין זאת אומרת שהוא נכון. הגויים אף פעם לא

הבינו את המיוחד שבעם זה. גם יהודים רבים לא הבינו אותו. ההגדרה הפשטנית אינה עונה על השאלה — מהי באמת ההרגשה המשותפת של יהודי מארה"ב. מתימן ומברית־המועצות.

ילין־מור: ההרגשה המשותפת נוצרת כאן.

עופר: היא נוצרת גם במשטר של ברית־המועצות, ואצל גערים שנולדו בתוך המשטר הקיים. ואפייני הסיפור שהביא עמו משה סנה (קליינבוים) כשבא ארצה בתקופת מלחמת־העולם השנייה מברית־המועצות. הוא סיפר כי בדרכו פגש אסיר מסיביר וזה סיפר לו כי ישב בבית־סוהר עם נער יהודי בן למשפחה קומוניסטית יהודית קנאית ומובהקת. הנער נולד לאחר המהפכה. גדל והתחנך בבית ללא זיקה או סימן יהודי, והנה באחד ממחנות־הקיץ של הקומסומוול, כאשר המדריכים העלו על נס את התפתחות העמים בברית־המועצות והחיאית תרבותם המיוחדת, וכהדגמה סודרו הנערים לפי מוצאם הלאומי, רוסיים, אוקראינים, גרוזינים, אובזקים, ארמנים ועוד, עמדה לפני הנער היהודי השאלה לאיזה עם הוא שייך. השאלה החלה להטרידו והוא בא למדריך בשאלות מדוע אין מחיים את התרבות העתיקה של העם שלו, מדוע אין מחדשים את השפה העברית, ומדוע אין מרכוים את העם במולדתו? המדריך ניסה לטשטש את הענין ולהסביר לו שהוא מביע רעיונות ריאקציוניים ביותר. גם בבית הוא לא נתן מנוחה וכנראה כדי לשכנעו בטעותו הביאו לו הוריו לדוגמה את סבו הזקן וסיפרו לו שהנה הוא רוצה לחזור לתרבות ולהשקפות של דורות קודמים שהתנוונו וחלפו מן העולם. הנער רץ לסבו והתכרר לו שהוא איננו יחיד וכי יש עוד אנשים החושבים כמוהו ואפילו מנסים להגשים רעיונות אלה. בקיצור: הנער נעשה ציוני נלהב, וסופו שהגיע לסיביר.

אני מקבל שנוצר פה בארץ שבט מיוחד של העם השונה באפיו ובתכונותיו מחלקי היהדות בגלויות, אך שבט זה יתנוון אם לא יהיה חלק מן העם היהודי. המדינה הזאת תהיה מדינה לבנטינית בלי קשריה התרבותיים והרוחניים אל מורשת העם היהודי. נושאי־הצלב לא התחסלו בגלל אי־השתלבותם במרחב, אלא משום התשלבותם בו; הם התחילו להתנוון מאז ניתקו את קשריהם אל „התנועה הציונית“ שלהם.

כידן: זה לא בדיוק כך...

עופר: עוד יותר תמוהה הפרדת הערבים משני צדי גבול־שביתת־הנשק, שחלקם, לפי התיאוריה, יהיו שייכים לעם העברי וחלקם לעם הערבי. האם הגבולות המקריים שנקבעו במשאומתן על שביתת־הנשק יכולים לקבוע זהות לאומית? האם הערבים משני צדי הגבול יקבלו הפרדה זאת? זאת חלוקה שאיננה מתקבלת, ולא תתקבל, עליהם.

הנסיון של השתלבות במרחב גם הוא, לדעתי, נסיון של פתרון פשטני לבעיה שפתרונה אינו פשוט. לבעיה הקונפליקט שלנו עם הערבים אינני רואה כיום מוצא, אך אין זה מחייב אותי לחפש פתרון-שאינר-פתרון.

יש לי חילוקי-דעות עם רבים במפלגתי בשטח החברתי-הכלכלי. אני חושב שאין דרך כלכלית-חברתית טובה יותר מאשר משק מתוכנן שבו מקורות הייצור ואמצעי העיקריים הם בידי גופים ציבוריים ולא בידי יחידים. אין בתנאי הארץ מקום ליוזמה פרטית בקנה-מידה רחב, ובאמת כל הנסיונות של המשק הפרטי הגדול בארץ נכשלו. אולם דווקא משום שהחלק המכריע של המשק הוא ציבורי-ריכוזי יש, לדעתי, להקפיד ביותר למנוע כל פגיעה בחופש-הפרט ולהילחם נגד כל התופעות הטוטליטריות בחיינו. לכן יש לשמור, לדעתי, על המסגרות הקואר-פרטיביות, על אף הסטיות והשלילה שבהן.

אינני יודע מדוע מנסה ריינר להציג את השקפת-עולמי בנדון כמדינת-סעד קפיטליסטית. יש משהו בשטח הכלכלי שהוא משותף לבני-הארץ על אף חילוקי-הדעות, והוא השאיפה היותר עזה לעצמאות כלכלית בזמן הקצר ביותר.

כידן: המשותף הוא — בלמים חברתיים חלשים יותר.

ריינר: להיפך, בלמים מוסריים יותר חזקים — לא רוצים לחיות מנדבות.

עופר: משה דיין לא ניסח את דבריו כיאות בהופעותיו הראשונות בשאלות כלכליות. הדברים התלבנו לו עצמו הרבה יותר לאחר שהיה צריך לעמוד בוויכוח עם חברים ויריבים, אולם מן הרגע הראשון הוא היה דוברם של רוב בני-הארץ בשאיפה לדרך עקבית לקראת עצמאות כלכלית.

ריינר: אינני משתתף בוויכוח על הגדרת האומה והעם ואינני בא לעמוד על הדעות הנובעות מן המגמה „להשתלב במרחב“. אני רוצה לצמצם את דברי בדרך שיה ביני ובין כידן.

אני מסכים שנקודת-התורפה היא כלכלית, אך גם כידן הניח שמנהיגות והנהגה הן ראשית-כל מדיניות. אינך יכול לבחון דברים מבחינה כלכלית בלבד, כמו שאינך יכול לעשות זאת מבחינה ספרותית בלבד.

אני סבור שבמסגרת הסייגים הקיימים אין פתרון לשאלה הכלכלית לבדה. הסייגים הם: א) עומס בטחוני שאינו מאפשר לכלכלה גופה לפתור את בעיותיה. כל הוויכוחים הכלכליים בכנסת מתעלמים מזה. ב) הסייג השני הוא מדיני. ישראל קשורה למערכת כלכלית-מדינית אחת המגבילה אותה בתחום מסוים. בשני הסייגים האלה אני רואה עומס ולחץ, ואין במסגרתם כל פתרון לבעיות הכלכליות של ישראל. נסיון להגיע ליציבות כלכלית על-ידי צימצום מופנים בלי הורדת העומס הבטחוני אין לו ערך.

אין לי פתרון לחיסול הבעיה הבטחונית, אף כי יש לי הרגשה שהפתרון של בן־גוריון מתבטא רק באותה תגובת־שרשרת: תקרית־תקרית־תקרית־מלחמה־הפוגה לשנתיים.

כלכלנים יוכלו לפתור בעיות כלכליות רק אם יעמידו להם מדיניות אחרת. מאחר שאני חושב שמדיניות חדשה מותנית במערכת ערכית אחרת, הריני לוחם עליה. אין המדיניות שלי נוגדת את הציונות, היא נובעת ממנה.

יֵלִין־מור: לא הייתי מרקסיסט, אף כי תמיד היתה לי הערכה לדיאלקטיקה המטריאליסטית. אף־על־פי־כן אני מתנגד לדעת כידן. אפילו המפלגה הקומוניסטית לימדה שיש להעלות מאבקים כלכליים למדרגות של מאבקים פוליטיים. הכלכלה, כפי שהסביר ריינר, תלויה במערכת התנאים הפוליטיים שאנו חיים בהם. לפני המלחמה היתה את"א מיצאת למדינות השכנות — עתה אינה יכולה. לעולם לא נהיה כאן ארץ חקלאית, אלא בעיקר מדינה תעשיתית. רק כך נוכל להגיע לעצמאות כלכלית. את זה נוכל להשיג רק אם נשנה את הגישה לכל הבעיות, אם המערכת הכלכלית תהיה שלובה במדינית. אם אנו מנתקים את עצמנו מן הסכיבה, אנו חייבים להיות סמוכים אל שולחן השילומים והמענקים.

לז'בוטינסקי: טעותו היא בזה שהוא רואה את העניינים אך ורק כפי שהיה רוצה לראותם ולא כפי שהם באמת. היתה תקופה שכמה אינטליגנטים מצרים חשבו את עצמם לצאצאי הפרעונים. הם זנחו זאת, ועכשיו הם רואים את עצמם חלק מעם ערבי גדול. אני יודע שבעיראק יש כורדים וערבים, אך את ההחלטה בנדון זה יש להשאיר בידי העמים עצמם. ואם המרונים בלבנון חושבים עצמם ערבים בני הדת המרונית, לא אני אפסוק שהם כאלה ולא אחרים. אל לנו להשלות עצמנו ולהסיק מסקנות מוטעות מן המאבקים בין המדינות השונות באיזור ובתוכן. אילו היו הערבים סומכים על מחלוקת המפלגות אצלנו — היו טועים גם הם.

צריך להשלים עם עובדה אחת: באיזור הזה יש תהליך של האחדה. אנו יכולים לתרום תרומה לצורת ההתגבשות של האיזור. בדרך של ב.ג. נגיע לכך שגדחוף את כל הערבים באיזור ליצירת מדינה מאוחדת נגד ישראל. לדעתי יש לנו אמצעים לתרום לכך שבאיזור יוצר איחוד של מדינות עצמאיות ריבוניות, מאוחדות בפדרציה. מכל־מקום, יכולים אנו לתרום למידת האינטגרציה של האיזור ולצורתה, אך לא יותר מזה.

רעיון כזה ייצור את הבסיס גם לפריחת המדע. עתה יש ארץ אחת שהיא כוח־משיכה לאנשי־המדע, זאת היא ברית־המועצות. ולא רק בשל התנאים הטובים שהיא נותנת לאנשי־המדע אלא משום שהיא נותנת להם אידיאה גדולה. אנשי־המדע שלנו יברחו מאתנו אם לא נעמיד לפניהם אידיאה לאומית, שלמענה ירצו לחיות פה בתנאים גרועים יותר מאשר בארצות־הברית.

„שבת“, לפי הגדרתו של עופר, נדון לאבדון או להתלכדות עם יחידות אחרות. שבת יהיה נתון למשיסה של פלשתים ומדיינים. רק באיחוד במסגרת של אומה יכולים שבטים לעמוד בפני פלישתם של אלה.

אמיר: נדמה לי שאחרי שמיעת כל הדעות המנוגדות ששמענו הערב מצטייר בכל־זאת מעין בסיס של הסכמה כללית. מצטיירת הכרה משותפת שבני־הארץ עתידים להיות השכבה המנהיגה בכל שטחי החיים, בהמשך תהליך של „נורמליזציה“, כמו שבכל ארץ, ואפילו ארץ־הגירה. בני־הארץ הם „נותני הטון“, לפחות לאחר פרק־זמן של יצירת דפוסים ראשוניים לחיי הציבור. תהליך ה„נורמליזציה“, בסיועם של תהליכים ביולוגיים פשוטים, יעשה את שלו. כמוכן, אחד המשתתפים בשיחה של הערב גורס אפילו שגורמים אלה כבר עשו את שלהם, במידה רבה. ההנחה השניה שנמצאה מוסכמת על כולנו, או על רובנו, בשינויי־הדגשה מסוימים, היא שעלייתם של בני־הארץ למנהיגות בכל השטחים יהיה לה ערך חיובי, או אפילו מהפכני, על־תנאי שתהיה צמודה לבניינה של מערכת „ערפית“ חדשה, שתאפשר לנו להצליח בהתמודדות עם בעיות־הגורל של הארץ הזאת, של חבל־הארץ הזה, עם בעיות־הקיום־והצמיחה של אומתנו. בלי תנופת־בנין שכזאת יש חשש חמור שעלייתה של מנהיגות צברית תהיה כרוכה בהתרוקנות גמורה מכל ערכים שהם, בקרייריזם גם, או בגישה פונקציונלית צרה שאף היא, בחשבון ארוך, לא תוכל לבעיות־היסוד שלנו — ותכזיב.

מצדי רוצה הייתי להוסיף כי אין טעם לשלול מראש את ההנחה שחוגים „אינטלקטואליים“ הקמים לבשר את התחדשותה של מערכת ערכינו, להכשיר את הלבבות ואת הקרקע לראיה חדשה של עצמנו, של הוויתנו ושל סביבתנו, ימלאו תפקיד של קטליזטור ממדרגה ראשונה בהתפתחות הזאת. העולם המודרני, לפחות, לא ידע כמעט שום התפתחות בעלת משמעות היסטורית בת־קיים בלי פעולת הכשרה של חוגים כאלה. אני סבור אפילו שאצלנו בלי חוגים כאלה לא תצויר ההתחדשות הלאומית העברית. וסוף־סוף, אם יש משמעות היסטורית לעלייתו של דור בני־הארץ להנהגת הארץ הזאת, הרי היא מתבטאת, לדעתי לפחות, בהתחדשות הלאומית העברית.

אלקס זהבי: שירים על דרך

. * .

א
לבקר בקשתי את כל שקעת הרי רגשת הלב
בקשתי את אלה המסים ותהומי החשך שאחריהם
יכו לבצל
צל מלאת לשדי

באתי והשביל פעור.
קבש הנית קמל טיון.
צהרם
שמש צמד בשמים

ב
לא אכפת לי סוף הדרך לאן
ומנגוס לא קריתי
שקיעה
וליל ללא אל.

הדרך אפכה
הדרך אין סופה
נראה לי

ציני תזמות לזמנות
שקעת גוני תקשת
משתברים בגמומית המים
בשקצרונית הדרך.

משה לזר: קופידון, הגברת והפייטן

ג. „אהבה“ חצרנית“ ו„הנשואה האומללה“
בשירת הטרוברים הצרפתים

בכואנו לדון בשירת האהבה של הטרוברים מצפון־צרפת, עלינו לזכור את כל אותם הנושאים והמוטיבים שבדקנו ביצירותיהם של משוררי פרובאנס וברומנים השונים של המאה הי"ב. הם מופיעים בליריקה הצפונית בשנים האחרונות של המאה הי"ב ויתמידו בשירה זו עד המאה הי"ד, ואפילו, במידה מסוימת, עד התקופה הקלאסית. אולם בעברם מפרובאנס לצפון־צרפת חלו תמורות רבות באותם נושאים ומוטיבים, הן בצורת הטיפול בהם הן בגישה הפסיכולוגית והמוסרית. קווים אפייניים מסוימים נתעלמו ברבות הימים, ואחרים באו במקומם. ביטויים ודימויים שהיו נפוצים ונדושים ביותר אצל הטרובאדורים הושמטו כמעט כליל בשירת הטרוברים. לעומת זאת נושאים ומוטיבים שכלל לא היו קיימים (או שהיו נדירים עד מאד) אצל הדרומיים נעשו מהותיים ועיקריים אצל הצפוניים. הרקע ההיסטורי־התרבותי של המרכזים הספרותיים בצפון צרפת, שהיה שונה למדי מזה שבדרום, יכול להסביר לנו את המניעים שחוללו את התמורות. העובדה שהכנסייה היתה שליטה כאן מאז ומתמיד מתרצת את הלך־הרוח של צניעות וריסון, של שמחת־חיים מדוכאה. כן יש להוסיף שאנשי הצפון היו ריאליסטיים, ספקניים, שופעי לעג ובקורת־עצמית, ולא קיבלו את תורת האהבה הטרובאדורית כאידיאולוגיה שאין לערער עליה. הם לא נשאו אדישים לנושאים הארוטיים של הטרובאדורים, אך לא יכלו להזדהות עם החושניות ועם תאוות־הבשרים שהיו ביסוד שירתם; כן גם סלדה נפשם מן המצע הרעיוני שלהם, כלומר — מן ההנחה שה' Fin 'Amors בלבד זכאית לתואר של „אהבה אמיתית“. לכן אחד החידושים המקוריים של הטרוברים הוא שהקדישו מקום נרחב ביותר לנערות מאוהבות (ולא רק לנשים נשואות, כבשירת הטרובאדורים) ולנערות שהושאו על־כרחן והן מתאוננות על מר־גורלן. נציין עוד שהמשוררים הצפוניים, בהשמיטם את הביטויים החושניים של השירה הפרובנסאלית, עדיין פיתחו וטיפחו את העקרונות היסודיים שבשירת הטרובאדורים, התפלפלו על המוסכמות החצרניות, אך העדיפו את הדימויים המופשטים.

1. ר' מאמרינו, „קשת“ א, ב'.

בשירת הטרוברים מודגשות התכונות הטרקליניות, המוסריות והחברתיות של המאוהבים יותר מאשר חוויותיהם החושניות. לעתים נדירות ביותר נמצא בשיריהם תיאורים ארוטיים ורמזים חושניים, ואפילו אלה המצויים מסוויים דרך־כלל במלל רטורי ומצועצע, בהצהרות על כוונות טהורות וכנות. במקום לתאר את החוויה של פגישת המאוהבים יעדיף המשורר להשוות את עצמו ואת גבירתו לדמויות מיתולוגיות או לדמויות מן הרומנים שחוברו במאה ה־ב, כלומר — יעדיף את ההשוואה הספרותית על הביטוי העצמי ובלתי־האמצעי. כך, למשל, באחד משיריו של פרטיאן דה טרוֹאָה: „מעולם לא גמעתני את השיקוי / אשר בו הורעל טריסטאן / אולם יותר ממנו מאוהב אני“; או אצל גיז־דה־פרובאנס: „אם לי תהיה נאמנה / בלבבי מצוא תמצא / את נאמנות טריסטאן“.

בשיר אחד מבקש משורר זה, בצניעות־יתר, נשיקה מגבירתו, ואף זאת בצורה מצועצעת ומסורבלת יותר מביטויה של בקשה דומה אצל הטרובאדורים:

את יפיה העדין, האציל,
אהבתי, ותשוקתי כה עזה,
עד כי אלף מונים ביפרתי
נשיקה שברצון ניתנה
(לו רק להעניק רצתה!)
על כל הזהב הנוצרי
באוצרות תבל כולה.

אצל בן־דורו, המשורר שאטלן דה קוסי² מצאנו פעם אחת בלבד ביטוי חושני לתשוקה אל הגברת הערומה, אשר את חסד החזקתה בורעותיו הוא מבקש מן האלוהים. מוטיב זה, הנפוץ במידה כה רבה אצל הטרובאדורים, מצוי בשירים מועטים בלבד אצל הטרוברים:

כבוד כה גדול לו ינחילני אלוהים
להחזיק, לו פעם אחת, ערומה בין זרעותי
את זו שבה הפקדתי לבי והרהורי
בטרם אפליג אל מעבר־ימים.

הד קלוש למוטיב זה נמצא בשיר אנונימי מן הזרם העממי, שגם בו הוא נדיר למדי:

נאָה מצחק עם ידידתי
זה החובקה ערומה
בין זרעותיו.
אלי! מה־נפלאו התענוג והשמחה.

2. Guiot de Provins, סוף מאה י"ב—ב—מאה י"ג.

3. Châtelain de Coucy, סוף מאה י"ב—1203.

כך נראה איך מיטשטשט והולכת בשירת הטרוברים אותה העזה שירית ומשחררת מכל מעצורים, הטמונה ביסוד יפיה של שירת הטרובאדורים. כזכור, מצויות בשירת הטרובאדורים תנודות רבות ומשתנות בין שמחה לעצב, בין תקוה ליאוש; אך על אף הליך־הנפש המתחלף לטרונים בולטת בשירתם שמחת האהבה כשלעצמה, אותה שמחה חושנית ומתפרצת המהללת את חסדי הברשים והמגע. ואילו בשירת הטרוברים נעלם והולך מוטיב מודגש זה של שמחה, ואת מקומו תופס מוטיב העצב, הקדרות והיאוש הפרכים באהבה.

מוטיב זה מתבטא בשתי צורות: (א) עצב ויאוש הכרוכים באי־סיפוקה של הערבה והאהבה, בריחוקה של הגברת ובאדישותה. לכן מדברים הטרוברים, יותר מן הטרובאדורים, על אכזריותה של הגברת, משווים אותה לחיה פראית; נוכל למצוא בשיריהם ביטויים רבים כגון „האהבה היא בית־סוהר“, „האהוב ככול באזיקים“, „הלב הוא בן־ערובה בידי הגברת“, וכו'; (ב) עצב ויאוש המביאים לידי אירוניה ולגלגנות, הליך־נפש בו אין המשורר מקפיד לשמור על אותה דרישה של התורה הטרובאדורית שיהיה המאוהב נתון לחסדיה של הגברת, מקבל ייסורים בלי ריטון ותלונה.

דוגמה למוטיב הראשון של העצב והיאושה כרוכים באהבה נמצא אצל קאנון דה ביטון:⁴

הגיעה ונכונה השעה	צחיחה הגה האדמה.
שאת האהבה אחזיר לה.	ללא מים, ללא טל,
-----	בה זרעתי מאויר.
כי בי היא נהגה	לעולם לא אקטוף בה
פראית כואבה.	כל פרי, עלה או פרת.

והרי, לעומת זאת, מוטיב האירוניה המתמרדת — ואפייני הוא סיומו של השיר האנונימי הזה:

חיי־אלוהים וחי־קדושי,	אם אהבתי לך לרצון, גברתי,
לא הקנאה תפעמני.	הראי אהבתך אלי.
אם לא תאהבני —	ולא — תדעי ידוע:
לא אוהב אותך.	לא אהגה עוד בך.

לעומת נטייתם של הטרובאדורים להתבונן בגוף האשה ולעומת התיאורים המפורטים של יפיה הפיסי, אין הטרוברים להוטים לשיר על אבריה של הגברת ומרבים הם לשיר על תכונותיה או חסרונותיה, על התנהגותה הלבבית או המתאכזרת. כתוצאה מהתפתחות זו, וגם עקב השמטת היסודות החושניים, מיטשטשט דמות האשה בשירה הצפונית והופכת להיות לעתים מכלול של השגות מופשטות. להוציא הבדלים

4. Canon de Bethune (?), 1150 — 1220 (?).

בולטים אלה, חוזרים כל הטרוברים על מוטיבים השאובים מן הליריקה הפרובננצ'אלית ומעתיקים הגדרות וביטויים, עתים אף בצורה מילולית (ב. דה־רונטאדור כתב: „גוף ולב, דעת ותחושה / כוח וגבורה, לה הקדשתי“; כחמישים שנה אחריה, כותב שאטלן דה־קוסי: „כי הקדשתי לה, אני עבדה, / לב וגוף, כוח וגבורה“). אין לנו עוד צורך אפוא להביא כאן דוגמות נוספות לכל אותם אפייניים שתיארנו במאמרו על שירת הטרובאדורים. לכן נעמוד על החידושים הספרותיים ועל הדרכים המקוריות בהן הלכה השירה הצפונית.

נציין מיד שהליריקה הטרוברית בכללותה נושאת אופי עממי יותר, הרמטי פחות, מן השירה הטרובאדורית. אין היא מתרכזת רק בדמות האשה הנשואה ממעמד האצולה (הגברת); בהפוך הוא: היא מעניקה מקום רחב ביותר לאשה הפשוטה, החשה עצמה אומללה בנישואיה, וגדולה מזו — היא גותנת לה את רשות הדיבור. בשירה העממית כבשירה ה„מתורבתת“, האשה היא אשר שרה על עצבותה ובדידותה, על רצונה ותשוקותיה. יש לומר כי שירים אלה, המושרים בפי אשה, יש להם אופי כן ורגשי יותר מאלה שהגבר משמיעם. מבחינה צורנית נמנעים המשוררים הצפוניים בדרך־כלל מהשתעשע במשחקי־חרוזים ומגדישת ביטויים סתומים; מעדיפים הם את הסגנון הפשוט, המקלה, המתנגן, ונוטים לשלב (בעיקר במוטט, motet, וברונדה, rondel) שורות החוזרות כפזמון והמושרות ע"י קולות שונים, דבר המשווה ליצירות זעירות אלו צורה פוליפונית. הרי לדוגמה מוטט מתחילת המאה ה"ג:

הישן בורעות ידיתו	האם גן־עדן, ידיתי,
מצא את גן־העדן.	האם גן־עדן האהבה?
האם גן־עדן, ידיתי,	לא ולא, ידיתי הענוגה.
האם גן־עדן האהבה?	האם גן־עדן, ידיתי?

והנה רונדה מאיתה תקופה:

ודאי שכה אותי	הו, אלי, מתי יבוא
אני נפעמת כה.	אהובי, רעי המתוק?
הו, אלי, מתי יבוא	זמן רב לא חזיתי בו.
אהובי, רעי המתוק?	הו, אלי, מתי יבוא?

לפעמים מורגשת בשירים עממיים אלה השפעתם של הטרובאדורים, וברוב המקרים בולט הדבר כבר עם קריאה ראשונה, כמו ברונדה הבא:

מאז ומתמיד כלפיך	לב ענוג, בחייכי,
כמטורף לא נהגתי.	אפרוש כפי אליך
לב ענוג, בחייכי,	לבקש אהבתך,
אפרוש כפי אליך.	לב ענוג, בחייכי.

אחד הסוגים השיריים, שכבר היה ידוע לטרובאדורים וכבש לו מקום נכבד בצפון, הוא ה־Alba ("שחרית"), בו מביעה אשה או נערה את רגשי הברידות התוקפים אותה עם עלות השחר, כשעליה להיפרד מאהובה; היא מתאוננת על הלילה שנחפו לחלוף, מתגעגעת לשעות העונות בהן היתה בנורעותיו של מאהבה. כך, למשל, בשיר העממי האלמוני:

עת ממני גפרד
שאהבה נפשי.

השחר המפציע באופק
ומרחיק את הלילה
מייסר את לבבי

לו נמשך הלילה שלושים לילות!

ב"שחרית" של המשורר גאס ברולה⁵, שיר המורכב חמישה בתים, ניתן לבנו מונולוג של האשה, המסתיים בכל בית בפזמון בן שתי שורות שהוא פניה ישרה אל האהוב:

עת אשכב על מצעי
ואת עיני אשא סביבי —
לא אמצא את ידיי;
את כל האוהבים אזעיק.
מכל שנאתי את השחר
אשר אותי ממך מרחיק.

בראותי את אור־השחר המבהיק
שנא שנאתיו מכל מזיק
כי הוא ממני שוב מרחיק
את אהובי, את הידיד.
מכל שנאתי את השחר
אשר אותי ממך מרחיק.

במקרים רבים מתפתח גם דו־שיח בין העלמה ואהובה, וצורה זו מעניקה ל"שחרית" נופך־משנה של דרמטיות:

כי ידיתי אותי חובקת.
המלשינים ימותו מקנאה,
נשכב־נא עוד שעה קלה.
— אלי! מהיתנעם לי עתה שיחת־
אהבה!

— האם כבר יום?
— עדיין לא.
זו את אשר נחפז העלותו:
לו כה הקדים השחר לעלות
היה לבי פצוע אנושות.
מכאן כלל לא חפצתי לכת

הדים רבים לסוג ה"שחרית" מצויים בשירה המערבית של ימי־הביניים והרנסנס; כן גם מופיע מוטיב זה אצל שקספיר;⁶ דו־השיח בין רומיאו ויוליה, בשעת פרידתם עם שחר, אינו אלא פיתוח של "שחרית" טרובאדורית, ושיחתם של גיבורי שקספיר מעלה בזכרוננו את השיר הבא שנכתב במאה ה־17:

כל הלילה ציחקנו.
עד שהשחר הפציע
והעפרוני או הריע

ליר ביטון, בחורשה,
אני וידידי יצאנו
בליל שלישי, לאור הלבנה,

5. Gace Brulé, סוף מאה י"ב־י"ג.

6. ר' רומיאו ויוליה, מערכה ג', תמונה 5.

ואני נישקתיו לא פעם.
לא ידענו כלל שעמום,
לא חפצנו שנינו מאוס,
רק שיימשך הליל שלושים לילות,
והוא לא יוסיף, ויאמר עוד:
„עדיין יום לא בא,
גופך כה חמוד, ענוגה,
חי־האהבה, אני נשבע:
העפרוני אותנו רימה“.

ושר: „רע, עת ללכת!“
והוא משיב במתק:
„עדיין יום לא בא,
גופך כה חמוד, ענוגה,
חי־האהבה, אני נשבע:
העפרוני אותנו רימה“.
עת קרב ואותי חיבק
לא הביעו פני כל זעם,
שלוש פעמים לי נישק

סוג פיוטי אחר, שיש בו משום תרומה מקורית של הטרוברים לשירת האהבה, הוא ה־ Chanson de mal-mariée („שיר הנשואה האומללה“), שהוא כעין וידוי של נערה אשר הוריה השיאוה בעל־כרח לגבר שלא אהבה. (אם סוג שירי זה נתחבב כל־כך על־הקהל במאה ה־13 והי־ג, הרי שהיה בו הד חזק למצב ההכרתי של אותה תקופה, בה לא שאלו את פי הנערות בעת בחירת בעליהן; אמת נכון, מצב זה לא היה מיוחד לאותה תקופה או לצרפת בלבד, אך לזכותה של ספרות צפון־צרפת ייאמר שהיא נתנה ביטוי עז ומגוון למציאות תקופתה)... בצורות שונות קיימים שירי „הנשואה האומללה“. האשה מביעה את שנאתה לבעל ואת ערגתה אל האהוב: א) במונולוג; ב) בדו־שיח עם בעלה; ג) בשיחה עם נשים אחרות; ד) בשיחה עם המשורר עצמו. נביא דוגמות אחדות לצורות שונות אלו:

ירוי בצורת מונולוג:

לו יעניש האל את ידידי,
משמחה ושיר הרהיקוני!
למורת־רוחי השיאוני!

בימים עברו יפה הייתי,
עליזה ורוננה תמיד.
אך עתה עגומה הפכתי
ולא אוכל עוד שאת.

שיחה עם נשים אחרות:

לו זמן רב אתי יחיה,
לנטשו בזה הרגע רצוני,
לא השיאוני לאיש כלבכי.

הסירנא מאצבעי את הטבעת!
לא יקחני בר־בליעל זה.
„קרנן“ יהיה, אני יודעת.

דו־שיח עם המשורר:

— אל תקחי לך בעל,
היי כאשר הנך!

לעולם לא אנשא לאיש,
באהבה בלבד אוהב!

האשה מתרעמת על חיי הברידות שהיו מנת־חלקה מאז נישואיה, על בעלה שסגר אותה מאחרי מנעול ובריה:

תודה לאל, לא יוכל אלצני
להיות מסורה לו בכל לב.

היחשוב כי בגלל עשרו
יוכל לכלוא בסוהר לב אוהב?

אולם האשה יודעת, בסופו של דבר, למצוא לה דרכים כדי להימלט משמירתו של הבעל ומן ההסגר אשר כפה עליה, כדברי המשורר רישאר דה פורניבאל :

הרוצה אשה לכלוא,	במפתח אין אותו לנעול,
התדעו מה יארע לו ?	כי לב אשה ברצותו יכול
גופו יאזק ולבו יאבד,	הלור־ישוב לעוף.
אך טוב כי דעתו יתן על הנועד,	אל המיזפה עולה הלב,
כי את הגוף הלב עמו ינהג,	בוחר ממעל ומחשב,
ואל אשר ירצה — אתו ירחק.	כיצד יברית את הגוף.

נקמתה של האשה מתבטאת בכך שהיא מתמסרת לאהובה בשמחה מרובה, והשיר הבא, בשורותיו הקצרות, דומה להומורסקה :

בהיר־חשער,	הקנאי,	ואותי יחבק
הנחמד,	האשמדאי,	העלם
הנאה,	מכעס	האהוב,
אשר לו אוויה.	ימות.	החמוד.

שיחה עם הבעל :

זקן עלוב,	אך בי אל תקנא
לי יש אהוב,	ולדרכך תפנה,
יפת, חבוב,	כי בודאי
אליו נפשי תצא,	„קרנן“ תהיה.

באחדים משירים אלה ניתנת לנו גם תשובת הבעל. הוא צועק, למשל : „מה גדול טירופך ! לכן, ארורה תהיי !“ או „לא אשאיר לך בגד או שמלה / בחוצות תחלכי בלויה ודלה“. או שהוא פוטר עצמו מתשובה — בסטירת־לחי מצלצלת. בשיר אחד מאיים הבעל לכרות את ראשה של אשתו, אך האשה, המקפידה כמוכן שבפיה תהיה המלה האחרונה, אומרת : „ומה תעשה בנותר, ידידי ?“ והנה שיר אלמוני שבתמימותו השובבה הוא מן היפים והחינניים שבסדרת שירי „הנשואה האומללה“ :

מדוע מכני בעלי ?	אומללה.
אומללה.	עתה ידעתי מה אעש לו,
לא עוללתי לו רע,	איך נקמתי אשלח־בו :
לא דיברתי בו סרה,	אני אשכב עם אוהבי —
רק את אוהבי חיבבתי.	ערומה.
בודדה.	מדוע מכני בעלי ?
מדוע מכני בעלי ?	אומללה.

נביא לבסוף מוטט המבטא בצורה פשוטה ומזעזעת את כרידותה של נפש אשר לא ידעה טעם אהבה מהו :

אליה את נפשי נשאתי מני־א.
אך תקותי מבוא איחרה,
כי מני־או ועד היום
ידעתי אהבה רק בהלום.

עת בצמרות העליות
פוצחות הצפרים ברנן זך,
עולה בזכרוני שמחה אחת
ידעתי אהבה רק בהלום.

השירה העממית של צפון־צרפת, על הקלילות וההומור שבה, מפלסת את הדרך לפיארוסה: המצבים החצרניים משמשים אמתלה לצחוק, להבעת בוזס של פשוטי־עם כלפי האצילים, המתמכרים לניאוף באיצטלה של תורת „האהבה האמיתית”. בשטח זה של סאטירה חברתית מוצאים אנו משלים ספרותיים רבים (Fabliaux) המטפלים תכופות, כמו הסוג השירי הקרוי „פסטורלה”, בגבר ממעמד האצולה או הבורגנות המנסה לפתות נערה או אשה מבנות העם. האפייני לכל הסיפורים האלה הוא שבסופו של דבר מצליחה האשה תמיד לנצח במערכה ולהפוך את הגבר ללעג ולקלס, כשם שהיא יודעת לנצח ולרמות את בעלה. הרי, לדוגמה, אחד המשלים מתחילת המאה הייג:

„שלושה גברים מחזירים אחרי איזאבו, אשת־איכר חמודה, ומבקשים ממנה את אהבתה: אדון הכפר, הכוהן ואביר. האשה ממאנת להיענות לפיתוייהם. יום אחד מזדמנים שלושת המחזורים בבית־מרזח ומחליטים להרוס את היי בני־הזוג: האביר יאשימם בגניבה, אדון הכפר יטיל עליהם קנס באמתלה כלשהי ואילו הכוהן יאשימם בנישואים בלתי־חוקיים ויאצטם להתגרש. הקנסות רוששו את בני־הזוג והם סובלים חרפת־רעב. בינתיים האשה חורשת תחבולה: היא מודיעה לכל אחד ממחזוריה שהיא מוכנה להתמסר לו וקובעת לו פגישה בביתה (לשלושתם באותו ערב, אך בהפרש של חמש דקות בין פגישה לפגישה); את הבעל היא משכיבה מתחת למיטה. כשמופיע ראשון המחזורים ומניח על השולחן ארנק מלא כסף מבקשת האשה שיתפשט מהר; בעמדו ערום, דופק המחזר השני בדלת והאשה מצטווחת: 'אבדנו! בעלי עומד מאחרי הדלת. היפנט חיש־מהר לתוך החבית העומדת שם!' החבית מלאה נוצות ודפנותיה מרוחות בדבש. המחזר השני מניח את כספו על השולחן, מתפשט, והשלישי דופק בדלת. מובן שלבסוף נמצאים כולם בתוך החבית. הבעל יוצא מתחת למיטה ומבעיר את הנוצות. שלושת המחזורים פורצים אל חוצות הכפר, ערומים כביום היולד, מכוסים נוצות חרוכות, וכל אנשי הכפר מלווים אותם בצחוק ובצעקות־בוז”. והמחבר האלמוני מסיים את סיפורו בתפילה: 'ישמרנו אלוהים מכל חרפה וכלימה!'

לעומת השירה הטרוכאדורית, שלא עוררה ביצירותיה בעיות מוסריות, מתפתח בליריקה הצפונית זרם פיוטי המתחשב בהלכות המוסר של הכנסיה, המתקומם נגד העקרונות של „האהבה האמיתית” באותה מידה שהתנגד לה פרטיאן דה־טרואה ברומנים שלו. ביצירה הפיוטית רחבת־הממדים (27,000 שורות!) Lo Breviari d'Amor, „הלכות האהבה”, מאת מאלפרא ארמאנגו, אנו קוראים בתוך השאר:

„השטן, ברצותו לייסר את בני האדם, מפיה בלבם אהבה אלילית אל הנשים. תחת לאהוב את הבורא, כפי שהיו צריכים לעשות זאת, בכל לבם, בכל נפשם ובכל מאודם, הקימו לעצמם אלילות בדמות נשים, והריהם רוחשים להן תשוקה פושעת. דעו אפוא שכל המעריצן נושא תפילתו אל השטן ולוקח לו לאל את הבליעל הכוזב והשטני“. גם אצל אחרון הטרובאדורים, פייר קרדנאל⁹, מופיעה בקורת תריפה על המוסכמות החברתיות, המוסריות והספרותיות של „האהבה האמיתית“:

„יכול אני להתפאר באהבה / שאינה מונעת ממני שיגה ותיאבון; / איני יודע צמרמורת, גם לא חום... / איני מתאנח עמוקות... איני סהרורי בלילות... איני כבול לעבדות מטורפת... / לא אומר שאני מת בגלל האצילה שבנשים, / לא אומר שהיפה בנשים מאריכה ציפתי; / איני מתפלל לה, גם איני מעריצה... / לבי לא הופקד כבן-ערובה אצלה... / אלא אומר: אשרי שנמלטתי מידיה / כי אדם המנצח את לבו / וכובש יצריו הוגדניים / ...זוכה בנצחון זה ליתר-ההילה / מאשר בנצחון על מאה ערים.“

אולם, במקביל לזרם העממי ולשירה הספוגה אלמנטים נוצריים הוסיפה תורת „האהבה האמיתית“ להתפתח תוך כדי הליכה לקראת סובלימאציה והפשטת יסודותיה החושביים. כן הולך וגובר היסוד של משחק טרקליני, ויותר מתמיד משמשת האהבה החצרנית לפיתוח מליצות מחופמות, נושא לויכותים. כבר ראינו שהאהבה אינה ניתנת ביצירות המאה ה־13 כפרי של וידוי ונסיון אישי אלא כמכלול הלכות של אספולה פיוטית. האהבה היא אמנות. מובן אפוא שנתחברו יצירות שהן כעין ספרי־מבוא לאמנות זו, קבצי החוקים והמשפטים של האהבה האצילה. מלבד „הלכות האהבה“ שהזכרנו, יש לציין את „מפתח האהבה“ (בו ייתכן אפילו למצוא עצה למאהב שאינו מסוגל להויל דמעות כאוות נפשו בהתחננו לרגלי הגברת: „ישא־נא עמו בכל עת — פקעת בצל“¹⁰), ובעיקר שלושת הכרכים, הכתובים לאטינית, של ה־ *De Amore* מאת אנדריאס קאפילאנוס¹⁰, יצירה שחבורה כנראה בשנים 6—1184. המחבר כינס את כלל הנושאים והמוטיבים של ספרות־האהבה הטרובאדורית, שילב אותם בתוך מערכת כללית של שיטה הגותית, הוסיף להם פירושים והדגמות והעניק להם צורה דוקטרינרית. אנדריאס לא המציא דבר. בתקופה העתיקה העניק אובידיוס לחברה הרומאית המיוחסת יצירה דומה בצורתה ובכוונותיה, את ה־ *Ars Amatoria* שלו. (בל יחשוב הקורא שרק אנשי האצולה במאה ה־13 מחזיקים במונופול זה של השתעשעות מגוכחת — שנראתה בעיניהם רצינית ביותר; יעיי־נא בספרות האהבה של כל הדורות, ואפילו בעתונות של ימינו המוקדשת לאשה, וימצא בה שלל של סיפורים, אפוריזמים ועצות „דידיותיות“, היכולים להצטרף יחד למין „שולחן־ערוך“ מודרני — מגוחך לא

⁹ Peire Cardenal (1200 ? — 1270 ?)

¹⁰ Andreas Capellanus

פחות! — מכל אותם ספרים כגון, „איך להתגבר על הבישנות“, „איך להיות מאושר בנישואים“, וכו'...)

במרכז יצירתו של אנדריאס (ב', פרק ח') נמסר לנו סדר החוקים של „האהבה האמיתית“, שלושים־ואחד העקרונות של ה„אני מאמין“ החצרני, והרי אחדים מהם: (1) אמתלת הנישואים אינה תירוץ מספיק לסרב לאהבה; (2) הקנאה האמיתית מגבירה תמיד את האהבה; (3) אסור לאדם לאהוב בשני מקומות בבת אחת; (4) אל לך לאהוב גברת שהיית מתבייש לקחתה לאשה; (5) כיבוש ללא מאמץ נוסל מן האהבה את ערכה, ואילו כיבוש קשה מעלה את ערכה; (6) על המאהב להחזיר בנוכחות אהובתו; (7) כאשר האהבה פוחתת היא נחלשת חיש־מהר, ורק לעתים נדירות שבה היא לתחיה; (8) המאהב האמיתי לא ישבע מתענוגות אהובתו; (9) אין איסור על כך שתהיה אשה נאהבת ע"י שני גברים, ושיהיה גבר נאהב ע"י שתי נשים; וכו'... ולבסוף מציין המחבר ארבעה שלבים בכיבוש האהבה השלמה, וכולם נתונים בידי הגברת: א) לעורר בו תקוה; ב) להבטיח לו נשיקה; ג) לקבלו בזרועותיה ולהתחבק; ד) להתמסר כליל.

הכרך השלישי של יצירתו הוא קטרוג על האהבה החילונית, ושבת לאהבת האל. את כל הבנין שהקים קודם־לכן בשם השכל הישר והטבע הוא הורס עתה בשם הכנסיה, ואת רוב נימוקיו הוא שואב מן הספרות האנטי־פמיניסטית הנוצרית. יצירתו של אנדריאס מדגימה יפה את הפילוסופיה שהיתה כה מקובלת עד לרנסנס ואשר התבססה על ה־ *due contrarie veritates*, „שתי האמיתות המנוגדות“, לעולם הדתי יש סולם־ערכים־מוסר משלו; לעולם החילוני — מוסר אחר וערכים אחרים. שני העולמות מנוגדים אמנם ואינם נפגשים, אך אפשר להיות בשניהם כאחד. אנשי ימי־הביניים עדיין לא ראו כל סתירה בכך שביקשו להיות את החיים הכפולים האלה. „השמיים, שמיים ליהוה והארץ לבני־אדם נתנה!“ אולם הכנסיה הנוצרית החרימה את יצירתו של אנדריאס, וב־1277 הושלכה למוקד, עם כל מיני כתובים אברואיסטיים אחרים, בפאריז.

חשוב עוד יותר מיצירתו של אנדריאס הוא „רומן השושנה“ לגבי התפתחותו של נושא האהבה בספרויות אירופה. חרף שמו אין זה רומן במובן המקובל של המלה אלא סיפור אליגורי ארוך, הכולל כ־22,000 שורות. שני מחברים ליצירה זו, שונים תכלית־שינוי איש מרעהו; הראשון כממשיכו של הזרם הטרובאדורי, והשני כנציג הזרם הריאליסטי והשכלתני־הבקרתי: גיום דה־לוריס (אשר חיבר כ־4000 שורות, בין השנים 1236—1240), ז'ן דה־מן (שסיים את המלאכה, בין השנים 1276—1280).¹¹

המשורר רואה עצמו נישא בחלום אל טירתו של אל־האהבה, פוגש שם את השושנה ומתאהב בה (ה„שושנה“ מסמלת עלמה ולא אשה נשואה!); כל

הדמויות הסובבות את ה"שושנה" הן אליגוריות: "סבר־פנים־יפות", "כנות", "רחמים" מעוררות את השושנה להשיב אהבה; אולם "סכנה", "בושה", "קנאה", "רכילות" מקימות חומה בצורה סביב "סבר־פנים־יפות". בגן אגדי זה מצויות עוד דמויות רבות, כגון "טבע", "שכל", וכו'; אלה־אהבה יורה חצים הקרויים "זיו", "תמימות", "חצרנות", וכו'.

לא ננתח כאן את עלילת הסיפור. נציין רק שהמחבר השני החליף את הקלילות את החינניות התמימה של האליגוריה בתיאורים ריאליסטיים, בסאטירה פוליטית, חברתית ומוסרית. חרף צורתה האליגורית ודרשותיה הפילוסופיות, נועדה יצירה זו להיות מעין "שולחן ערוך" לנאהבים החצרניים, כדברי המחבר בשורות הפתיחה של הסיפור: "הרי לפניכם רומן השושנה / בו כלולה כל אמת האבה". השפעתו של "רומן השושנה" פעלה בשני כיוונים: א) מבחינת תכנה של האהבה: היא סייעה לרוקן אותה מכל שריד של הבעה חושנית וארוטית. ניתקה את קשריה אל המציאות, כלומר אל הגברת הממשית, והעמידה את השכל על מקום הלב החושק והגוף המתאוה; ב) מבחינת הצורה: היא הפיצה את השימוש באליגוריות ובסמלים, הגבירה את הנטייה להצטעצעות סגנונית, שימשה מכרה לא־אכזב של מוטיבים ודימויים למשוררי הדורות הבאים.

כך, למשל, אצל טיבו־דה־שאמפגנה¹² מלך נאווארה: "האהבה הגה בית־טוהר",

אשר עמודיו — תשוּקה,	והיא שלושה שומרים הציבה:
שערו — המבט היפה,	שם הראשון סבר־פנים־יפות,
זיקיו — התקוה הטובה,	ויופיו הוא שומר־הראש;
מפתחות הכלא גנוזים אצל אהבה	בכניסה הציבה היא את סכנה

שהוא בוגד עלוב, נודף־צחנה...

או אצל גיום־דה־מאשן: ¹³ צפע ארסי מונע מן המאהב לגשת לאהובתו, והוא בעל שבעה ראשים,

ואלה הם: סירוב בוז, אכזבה,	אשר את רוחי קשות פוצעים
בושה, יראה, אכזריות, סכנה,	עת מגברתי אבקש רחמים.

ובדומה לכך גם אצל שארל ד'אורליאן: ¹⁴

כל עוד עייפה סכנה	למען השם, חלילה לכם מהעירה.
ורואים אותה ישנה,	אויב בוזי — הסכנה!
בין זרעותיך קבליני	לז' לנצח נרדמה!
ונשיקה מתוקה תניני.	הזרזי, בלחש שאי דבריק,

קבלינינא בין זרעותיך!

12. Thibaud de Champagne (1201—1257).

13. Guillaume de Machaut (?1300—?1377).

14. Charles d'Orléans (1394—1465).

אך משורר זה יודע להשתחרר מן המליציות המסורתית, ולעתים קרובות אנו מוצאים אצלו שיר בעל חותם אישי מאד, כמו בדוגמה הבאה:

כמטבע שאינו עובר לסוחר,	כי אין לי מנוס מגורלי,
אין האהבה מקבלת אותי;	מכאן והלאה עלי להחריש;
נטשוני ימיה הנעורים,	כמטבע שאינו עובר לסוחר,
שוב איני מידידה.	אין האהבה מקבלת אותי!

משוררים אלה פותחים בכל־זאת פרק חדש בשירה הצרפתית. האלמנט האישי, הסובייקטיבי, יכבוש לו מקום חשוב יותר ככל שהשירה משתחררת והולכת מן המוזיקה. ההפרדה בין המוזיקה והמלים, שהחלה במאה הי"ד, היתה לתועלת לשתי האמנויות כאחת. שכן עתה יכלו להתפתח כל אחת לפי דרכה ואפשרויותיה. יצוין לבסוף שעם ניוונה של התרבות הטרו־באדורית, לאחר מסע־הצלב של הכנסייה נגד המינים והכופרים בדרום, ירשה ממנה השירה הנוצרית הדתית יסודות חילוניים לא מעטים, ורבים המשוררים אשר העבירו אל הבתולה הקדושה את תאריה ותיאוריה של הגברת הגשמית. לא ייפלא אפוא שאנו מוצאים בשירי־האהבה המוקדשים לבתולה הקדושה תיאורים ארוטיים, לעתים נועזים לא פחות מאלה שבשירת הטרו־באדורים. בהשפעת האהבה החצרנית קם לפתע גל של הערצה כה עזה אל הבתולה הקדושה עד שהכנסייה ראתה חובה לעצמה לעצור מיד את התפשטותו של פולחן זה, אשר השפיע מלב המאמינים את דמותו של ישו. קיימות גם עדויות בענין סיפורים שהתהלכו בשכבות העם ואשר בהם דימו את אביו של ישו ל"בעל מרומה", כדוגמת הבעלים של ספרות האהבה. עם התפוררותה של התרבות הטרו־באדורית ופריחתה של שירת הטרו־ברים החלה לצמוח מעבר לגבולות צרפת שירת־אהבה, שירה בסגנון חדש אשר ירשה חלק חשוב מן הנושאים, המוטיבים ואוצר־הדימויים של המאה הי"ב, אך עם זאת גם השפילה לעצב לעצמה תכנים חדשים וצורות חדשות לתפארת האהבה ולהנאתם של הנאהבים. ועל שירה חדשה זו — במאמרנו הבא.

פאול לוי :

גשמויותה של המוזיקה

(ג) מוצרט, היידן, בטהובן והרומנטיקה

את הסגנון של תקופת הרוקוקו נוהגים לראות כמין סרחה־עודף מוקטן של הבארוק. רושם זה נכון רק מבחינה שטחית מאד. מסתבר שהולדתו העובדה כי בתחום הציור והאדריכלות צעדה צרפת בראש בתקופה ההיא, והצרפתים היו נתונים להשפעת הבארוק יותר מזולתם. באמנויות הפלאסטיות בוטלו צורות הבארוק רק מתוך היסוס. לפי־שעה נעשו חגיגות יותר, מעודנות יותר, אלגנטיות יותר, ושטחיות יותר. גם בעלי הלך־רוח בקרטי כהוגארט לא הסתלקו מצורות הבארוק.

אולם משמעות כל הכוחות המעמיקים של התקופה היא — בקורת היא, ולא ההתנהגות הקלילה, קלת־הראש, הגאלאנטית של שדרות האצולה האירופית. הפילוסופיה הבקרתית של קאנט, בקורת החברה לרוסו, בקורת הכנסייה לוולטר, בקורת המידות להוגארט — הן המשקפות את הרוח האמיתית של התקופה. בלי בקורת זו לא היתה המהפכה מתחוללת. אבל גם פניה האחרים של התקופה, פניה העליונים, שאותם מתארים ואטו, בושה, פראגונאר, קופרן, סאיי וראמו, אינם כלל רק המשך של הבארוק. הם נוגדים אותו ניגוד גמור ומודע. אמנם ניגוד זה נשאר בגדר הלכה. סגנון־הרועים האידילי, הבא במקום סגנון־הבארוק הכבד, המנופה, לאמיתו של דבר אינו שיבה אל הטבע כפי שהטיף לה רוסו. אופנה היא זו, לא מהפכה, ובכל־זאת פונה האופנה מן הכובד אל הקלות, מן המיתולוגיה של טינטורטו ורובנס אל הסימבוליקה הקלה של ואטו, מעוצם צורות־הבניה של מאדרנו אל האמנות העיטורית של פפלמאן, מן ההתלהבות ההיסטרית של ברניני אל פרוטומות־הדיוקן המלוטשות של אודון. לא רק הבדל יש כאן — ניגוד יש כאן. ובאותו קצב סותרת המוזיקה את צורות הקונטראפונקט הופכתן לצורה חושית, שטחית יותר, היא מכונה „מונודיה“: שליטתו של קו יחיד „למעלה“ והוספת ליווי אקורדי „למטה“, וכשריד אחרון של הקונטראפונקט נותרת „התנועה הנגדית“ של הבאס :

מישטחה של המלודיה לא זו בלבד שהוא מוסיף להיות רב תנועה עליזה, אלא שמעטרים אותו עיטורי־שעשועים בפזיוריטורות, הן „עיטורי־פרחים“ של המלודיה,

בקולוראטורה, בקאדנצה; ובמקום הפוגה הקשה והמסוכנת באה הצורה הקלה, השקופה, של הוואריאציה. חיקוי המלודיה המנחה נעשה לא בעומק, במאונך, ככפוגה, אלא במשטח, בעקיבה, במאוזן. כבר הזכרתי פעם את הקאדנצה, שתכנה — השהיית קטע-הסיום. מסתבר שכאן משתקף משחק-אהבה של גירוי. הרועה מאריכה את כמיהת מאהבה, כדי להרבות עונג. הפירמאטה שוב אינה עומדת בסיום הקטע, אלא ב„צליל המנחה“, הצליל המוליך אל אקורד-הסיום. עם התמעטות הקונטרא-פונקט, הנחיתה-הקול העצמאית, מתמעטת גם הרגשת הפלאסטיקה המרחבית במוזיקה. כך גם הציור חדל מן המגמה של מעברים והשתלבויות נועזים. הקומפוזיציה של ואטו תואמת נאמנה את „המונדיה עם ליווי“:

דמויות גדולות, מסודרות כעין תבליט, ואחריהן — הנוף העדין, הרחוק, כעיטור-אקורדים דק:

ואטו: „...כעיטור-אקורדים דק“

במוזיקה יש עדינות כשל קוריר־עכביש. תולדת החסכוניות הנפלאה בצירור־האקורד. כמה כתמי־צבע דיים לקבוע את מהלך המודולאציה.

עתה מתחיל גם קול האדם למלא את תפקידו הגדול במוזיקה. המלודיה מתרווה רגש. בקול משתמשים עתה בדרך שונה, ב„טמבר“, בוויבראטו החרישי, והכלים מתחילים אף הם לחקותו. עדיין לא נמסר השרביט לכינור הרומאנטי־הלוטה; החליל והאבוב הם המעלים בקסמם, בכוח הבל־פיו של האדם, את הלך־הנפש של הויה עוגבת. כאן מתחילה תקופה של האופרה. לא נשרטט כאן את כל הקו המוליך מראשית ה„אופרה בופה“ וה„אופרה סריה“ האיטלקיות עד ליצירותיו של מוצרט, שחוללו תקופה לעצמן. בשני ענפיה של אמנות אוניברסלית מעניינת זו — בענף הקומי ובענף הטראגי — אנו עומדים על הדרך מסגנון־יתר אל טבעיות ועממיות. ה„אופרה בופה“, שמקורה במשחק־המסכות של ה„הקומדיה דל־ארטה“, מגיעה עד ליצירות מודרניות ומהפכניות כ„פיגארו“ למוצרט. ה„אופרה סריה“ יורדת מעל כן־המיתולוגיה, ובמקום נושאים כאורפיאוס, אלקסיס ואידומניאוס באות אופרות־קסמים מאלפות כגון „חליל־הקסמים“ וטרגדיות־מוסר כ„דון ז'ואן“.

בתקופה זו — ככתקופות רבות — מופיע צמד־ניגודים של גאונים: היידן ומוצרט. בעינינו דומים סגנונות המוזיקה שלהם, שכן שניהם סגנונות־רוקוקו. בכל־זאת רב השוני בינם. רבים היו השגיו של היידן בחייו הארוכים. הוא יצר את רביעיית־המיתרים הקלאסית, הוא „אבי הסימפוניה“. הוא חיבר אופרות, ושתי אוראטוריות נפלאות שבעצם הן אופרות, כי אינן ענין כלל לכנסיה. הוא המוזיקאי הגאוני, המפריח את הכלים בקלילות של משחק, מוזיקאי בעל מעוף איך־קץ, שאמצעיו צנועים ביותר. יש לו אורך־נשימה של בעל־סימפוניה, וכן גם יכולת להנחות את השומע. הענין אינו פג אף לרגע אחד, אם כי אינו יוצא מגדרו. מוצרט, לעומת זה — שכשרונו המוזיקלי היה שווה לשל היידן, לפחות — בחייו הקצרים הצעיד את התפתחות היסודות המוזיקליים קדימה, מן השרידיים האחרונים של מוזיקת־הבארוק המנופחת עד לסימנים הראשונים של המהפכה הגדולה. כשם שהיידן הוא „אינסטרומנטאטור“ ממדרגה ראשונה, כך דבק מוצרט בכל מאודו בקול־האדם. דרך־כלל אפשר להבחין בין יצירותיהם, מתוך שאת המלודיות של מוצארט נהגו לומר, לכן רבות מן המלודיות של היידן ניידות יותר, מקוריות, מעודנות יותר, והקף צליליהן נרחב יותר; ואילו המלודיות של מוצרט — אנושיות יותר, נוגעות עד לב, מלאות־רגש וחביבות יותר. הבדל חריף עוד יותר בין השתים הוא הבדל הקצב. כאן מתגלה מזגו המהפכני של מוצרט. כאן מקבל הקצב את התפקיד העצבני, המזועזע, שלאחר זמן פיתח אותו בטהובן, בצורה רדיקלית עוד יותר. יש קטעי־סימפוניות, חלקים של פתיחות, שלשמעם אתה שואל עצמך בתמהון: הוזהו מוצרט? כלום אין זה כבר בטהובן? הנושא של „סימפונית האפנר“ בדר־מאז'ור, התחלתה של סימפונית „יופיטר“ או של הסימפוניה בסול־מינור, כבר מצוי בהם כל הדופק הקדחתני של בטהובן.

מהפכני במיוחד נשמע קצב זה מכמה קטעי־מינואט. המינואטים של היידן הם מחולות עליונים, שופעי הומור, ששלווה, עליצות־הנפש וחדוות־החיים משתקפים מהם. במינואטים של מוצרט יש משהו מן הרקיעה של קוצר־רוח, מן הסוחף, ואפיים אופי דינוסי מובהק. היידן הוא הדוניסט, כמוהו כואטו. תכופות יקרה אצלו שיפתח קטע במינור ויסיימו במאז'ור!

אין אנו צריכים להיכנס להערכה מפורטת של שני רבי־האמנים הללו של הרוקוקו. מכל־מקום מקומם בין גדולי המוזיקאים של כל הדורות, ונעלים הם מאד על כל מה שהעמידו אז האמנויות הפלסטיות. לעומת זה הריהם בני־דורה של העליה הגדולה בספרות הגרמנית, תקופתם של לסינג, של הרדר, של גיתה הצעיר ושל תנועת־הסער־והפרץ. היידן, שהיה ידידו של מוצרט והעריצו בלא קנאה, עוד הכיר גם את גאוניה של תקופת המהפכה, אף ניבא לו עתיד מזהיר לזה: הלא הוא לודויג ואן־בטהובן.

בטהובן והמהפכה הראשונה

הקומדיה „חתונת פיגארו“ מאת בומארשה, שמוצרט הפך אותה ל„אופרה בופה“ — וחלק רב בהצלחתה היה לעיבודו הגאוני של דה־פונטה — נחשבת פרולוג של המהפכה. בעצם האופרה היא בעלת תוכן מהפכני הרבה פחות מן הקומדיה מאת בומארשה. בכל זאת חשו מיד כי הקצב החדש מחולל תקופה חדשה. שירו של פיגארו, „היעז האדון הרוזן לצאת במחול“, כבר בישר את הקארמאניולה. גדולה מזו היתה השפעת שיר־הלכת של פיגארו, „פיו אנדראי“, שמבחינת תכנו עודנו תמים בהחלט, אך הוא נעשה המלודיה העממית ביותר שבכל האופרה. אולם ההשפעה הפוליטית הגדולה של האופרה צמחה מן־הסתם מהעובדה שהיא העמידה עצמה במצב של שוויון כלפי האצולה ומורשת הפריבילגיות שלה. כי ביסודה של התנועה המהפכנית היתה מונחת, מן־הסתם, ההרגשה ששוב אין יחס כבוד אל המעמדות השליטים, שקצו בהם נפשות הבריות, שמנהגיהם המעודנים שוב לא נחשבו במאומה, שמלבושיהם והתנהגותם נמאסו; קיצורו של דבר: הטעם נשתנה מן הקצה עד הקצה. המהפכה באה לצרפת, כרתה את ראש המלך, קטלה את האצילים או גירשתם, הפקיעה את נכסיהם של בעלי־האחוזות הגדולות והכהונה. אבל את השלטון נתנה לא בידי העם אלא בידי עריצים חדשים, שטבחו איש את רעהו. העם לא גילה כשרון לשלטון. כעבור עשר שנים נתחסלה כל התנועה, וקמה מלוכה חדשה ואצולה חדשה. המהפכה, שעלתה בנהרי־נחלידם, בטלה כולה. לא היתה זו מהפכה אמיתית אלא מהפכה תיאורטית. זאת אנו רואים בבירור בציור הצרפתי. הוא לא הוליד אלא קלאסיציזם. רומאים ויוונים הם גיבוריו. באמנות זו משתקפת המחשבה כחלום שופע דם ומחוזות מפוארים, פראזות רומיות, פילוסופיה יוונית־כביכול, הבריות ידעו רק ממה רצונם להיפטר, ולא ידעו מה רצונם לבנות. שילר הגדיר זאת באימרה מפקחת: הם היו עבדים שניתקו מוסרותיהם, ולא בני־חורין. לואי דויד

צייר בדיוקו של סגנון־הציור האקדמי. לאחר אטיודי־עירום מדוקדקים. את שבעת ההוראציים, את מלחמת הרומאים והסאבינים, את מות סוקראטס. רצונו לתאר חזיון־אהבים — הריהו מצייר את פאריס והלנה; את הגברת רקאמיה היפה הוא מצייר כשהיא לבושה לבוש יווני ויחפה. ולבסוף הוא מצייר גם את מארא ההרוג באמבט. גיבור ערום שנפל למען המהפכה. ככל שהמהפכה עקובה־מדם בפוליטיקה, כך היא תמימה באמנות הצרפתית.

2. זוד: הגברת רקאמיה

לא בכל מקום היה הדבר כך. תנועת „הסער והפרץ“ בגרמניה הוכיחה כי המהפכה היתה צורך אירופי. מחזותיו הראשונים של שילר, שירת־הנעורים של גתה — כגון „פרומיתאוס“ — והדרמות של לנץ, מילר ורנר מגלים מה־חוק ההד שעוררה המהפכה בגרמניה. במאדריד ישב צייר גדול, פראנססקו גויה, שחולל את המהפכה בתמונותיו. וכנגדו במזרח — המהפכן לודויג ואן־בטהובן.

מלכתחילה אנו חשים ברגש השולט בו: הכל מוכרח להשתנות! כמוכן מתבססות עדיין יצירותיו הראשונות על מוצרט והיידן. אך כל מגמתו היא להיחלץ מסגנונו של הרוקוקו, למצוא סגנון חדש. מזגו הסוער תואם היטב את זמן „הסער והפרץ“ והמהפכה. הוא חי וכותב בניגודים קיצוניים. מידה בינונית אינו יודע. הוא מערב

מיני קצב שונים. משלב בקטעים אטיים חלקים מהירים ולהיפך. משתקע בחילוף בלתי־פוסק של קטעי קרשנדו ודימינואנדו. סגנונו דינאמי — אפשר לכנותו: סגנון־שואות. נעלם כל ההדוניזם. שוב אינו מסתפק בנתינה בלבד — הוא גם תובע מן המאזין.

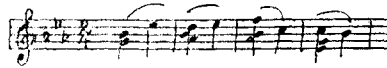

גויה: מתוך „אימי המלחמה“

את הקו המעודן־המתחנחן של הרוקוקו השליך אחר גוו. שיבה אמיתית אל הטבע — זה אחד הרעיונות המנחים שלו. לחשוף את נשמת העולם בצירופי־צלילים וקצבים פשוטים, לשרטט את ההשפעות המסעירות של תנופות־אקורד נמרצות. של סולמות ושל ניתוחי־אקורדים של הטוניקה — זהו נושאו. אינטרואל ארכאי, נושא־נקישות פרימיטיבי, מגלה לו דברים שקודם־לכן היו עוברים על פניהם בלא שימת־לב. שני הנושאים הראשונים של הסימפוניה החמישית אין כמותם לפרימיטיביות. הראשון הוא נושא־נקשה של ארבעה צלילים, שאף האינטרואל שלהם אינו חשוב:

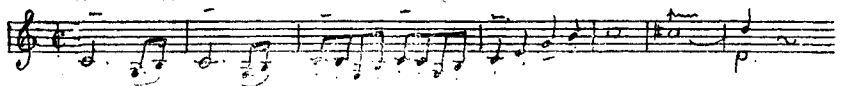
השני הוא סימטריה מושלמת של ארבעה טאקטים, ובהם — שמונה צלילים בסך הכל!

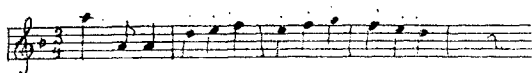
חסכונות כזאת, ריכוז כזה, לא היו ידועים קודם-לכן. אך הנה עובד בצלילים הספורים האלה איש ש„אינו יודע חכמות“. הוא מטלטלם ומזעזעם, מערב ובולל את החלקים, ובכל-זאת הוא חוזר פעם בפעם אל הצורה הראשונה, כמי שמבקש לומר: המלודיה הערומה והחשופה — היא הטובה ביותר, על אף הכל! רבים מן המוטיבים שלו הם פירוקים של הטוניקה: השיטה הפשוטה שבעולם. הנושא הראשון של ה„אראויקה“ הוא מסוג זה. מקורי במיוחד ההיסוס בין שני הסגנונות הללו בסונאטה הראשונה לפסנתר, אופוס 2 מס' 1:

יש כאן לפנינו פירוק-אקורדים ממריא-שחקים, המסתיים פתאום בסלסול רוקוקואי. אך בפרק הסופי יש כבר פראות בטהובנית אמיתית. בפרק מהוקצע בנוי „קלאסי“ הוא זוכר פתאום: די! עלי לחזור אל הטבע! והוא מטיל על הנייר נושא המרתיע כמעט בוולגאריות שלו. כי הפשטות קרובה במידה מסוכנת לגבול הבאנאליות. כן אפייני הוא שלעתים קרובות כליך הוא פונה אל שילוב-הצלילים הפשוט ביותר, כלומר: העליה והירידה בסולם. סימן הוא שאין הוא רק רודף אחר המצאה נאה אלא גם חותר לביטוי רגשות בלתי-אמצעי ככל האפשר. (ידוע ביותר הנושא הצדדי בפרק הראשון של הקונצ'רטו לכינור). אין מספר לנושאים, שכל האינטר-ואלים שלהם סקונדות, עליה או ירידה פשוטה בסולם הצלילים. כשם שהאופנה הסתלקה מן הפיאה הנכרית, הקרינולינה, האברקיים, חרב-העיטור וצווארון-התחרים, כך מסתלק הוא מכל תחפושת. גם הקלאסיציזם החדש של המהפכה, המזיגה המשונה של פראות ופישוט, מופיע בלבוש גס או בלא לבוש כלל. הנושא של תנועה זו הוא הגבורה, הנשימה ההירואית הפאתטית, הלמות מיצעד-הגדודים, החתירה לחופש ולשוויון. כאן שולט הקצב. יש מוטיבים ופרקים שבהם הוא דוחק את הכל. אנו שומעים רק את הרעם והסער הפרועים. הסימפוניה הראשונה, המונה בפתחתה באורח סמלי את היסודות המוזיקליים — האקורדיקה, המלודיקה, הדינאמיקה — משתקעת מיד בחשוב שביסודות הללו, בקצב:

דומה כי בעקשנות מדגיש בטהובן שהמלודיה היא ענין של־מהבכד. קצב! קצב! קצב! — הוא זועק באזנינו. הוא המציא את ההטעמה היתרה של הרבע הראשון בקצב של שלושה־רבעים, ההופכת את הטאקט כולו להלמות, ושלבלעדיה אי־אפשר להעלות על הדעת נעימת־ואלס אופנבאכית. זהו הסקרצו של הסימפוניה התשיעית:

אבל הוא מצוי יותר בקצב הפועם הקודר, כגון בפרקי הקצוות של השלישיה לפסנתר בדו־מינור, בסונאטה הפאחטית מס' 13, בסונאטת „קרויצר“.

גאוניותו של בטהובן עקשנית כל־כך עד שלעתים נדמה שאינו בונה כלל את הפרקים: הוא מביא לפנינו את תהליך־היצירה עצמו. רק כך אפשר להבין את הפסקת הנושאים פתאום, את התעורר־כביכול בתוך אקורדים שאין קשר בינם, עצירת הפרק פתאום וגוויעתו באנחה רציטאטיבית של קול־סולו, התורה בלא שיור על קטע סטיריאויטיפי. הידוע שבקטעים אלה הוא המבוא לפרק־הסיום של הסימפוניה התשיעית. כאן אף אומר לנו בטהובן בלשונו כי זמן רב חיפש, וסוף־סוף מצא: „הוי רעים — לא הצלילים הללו!“ כל זה משקף בלא ספק את עבודת היצירה לאמיתה. זאת אנו יודעים גם מן הסקיצות שנשתמרו.

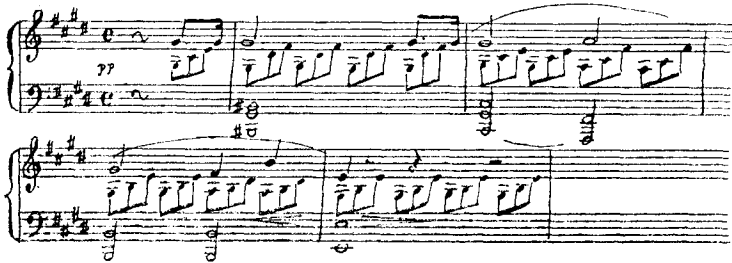
אנו עדים כאן לדרמה של הגאון. נושא אהבתו של בטהובן הוא המוזיקה, וגאוניותו היא חייו; כשהוא הש בהתרופפותה, הוא שוקע בייאוש; ואם הצליח הריהו מתמוגג בתרועות־גיל.

היש עוד צורך בראיות לכך שאצל גויה אנו מוצאים וידיים דומים? בתחריטיו, שהוא מדביק להם שמות כלא־הו־ידי, הוא מתאר בעיקר את מצבי רוחו הסוערת. הוא עודנו בן המאה של הבקורת, ומזוג אופטימי פחות משל בטהובן, שניהם אירע להם שנתחרשו במיטב שנותיהם. אולם בטהובן נשא בגורל זה — שהוא גורל איום למוזיקאי — באומץ ובגבורה, ואילו גויה נעשה משום כך גלמוד עוד יותר והרבה בוזו לבריות. אבל לשניהם טבע של מוסריות עליונה ושל דמוניות מבעיתה. הקצב של בטהובן חי גם בקו ובקומפוזיציה של תמונות גויה. גם כאן הוכרע הרוקוקו, ומתגלה אנושיות חדשה. אף ליציר־הדמיון של הספרדי אנו מוצאים מקבילות אצל בטהובן. נזכר־נא את „שלישית הרוחות“ — וזו אינה היצירה היחידה מסוג זה שחיבר בטהובן. בסונאטות לפסנתר וברביעיות־המיתרים האחרונות שלו יש עוד יצירות כאלו.

כל אלה מגלים לנו את המהפכן ולא את הקלאסיציסט. הקלאסיציזם של האמנויות הפלאסטיות חוזר אל צורות האמנות ההלנית, שכן בעיניו הן גולת־הכותרת של האמנות הניתנת להשגה. אולם במוזיקה אין עמודים דוריים, לא דוריפורות ולא דיסקובולות. היכן השקט הקלאסי, חוש־המידה, הסדר, הצימצום הנבון, „התום האצילי והגדלות החרישית“, שראו הקלאסיציסטים באמנות ההלנית? היכן אצל

בטהובן אותו צעד שצעד שילר מ"קבלה ואהבה" אל "הכלה ממסינה", גיתה מ"גן" ו"ורטר" אל "איפיגניה" ואל חזיונות-הלנה שב"פאוסט"? היש כזאת אצל בטהובן? אצל גויה אין.

אף-על-פי-כן, בצד הסגנון הדיוניסי קיים כאן גם הסגנון האפולוני, הקלאסי. יש אצל בטהובן קומפוזיציות שאין בהן אותה הפסקה של דילוג, אותו חוסר-מעבר. לא רבות הן. אחת היצירות הללו היא הפרק הראשון של הסונאטה לפסנתר בדר דיאז מינור, המכונה "סונאטת אור-הירח".

אכן, פרק זה מקדים את הלך-הרוחות השופני, ובכליזאת עדיין זו רומנטיקה אחרת לגמרי. השורנא למלודיה זו את הפרק האמצעי מתוך ה"אמפרומפטי" בדר דיאז מינור מאת שופן, שהוא קרוב לו מבחינת הרוח ומבחינת הסולם:

יש כאן דבקות בעלת סובייקטיביות חזקה ועדינה כלי-כך, שברירית וחסרת-קצב כלי-כך, עד שנדמה לנו כי מיד אנו רואים היכן טמון הקלאסיציזם של בטהובן: זהו אותו הלך-נפש אידיאליסטי-בלתי-אישי, אותה "הרגשת-עולם", הפונה אל "האהובה בת-האלמוות" ולא אל ברשר-דם. זהו הלך-הנפש של השיר "אדלאידה", האהובה החלומית, שמעיקרה איננה אלא שם. המלודיות "אצל הבאר ליד השער", או "מה אוקיר רגלי מן הדרכים", מביעים את ענות-אהבתו שלו. בטהובן כל ימיו הוא האדם הפעיל, ורק משוברט והלאה נעשית המוזיקה פאסיבית, סובלת; העצבות היא ביסוד כל יצירותיו של שוברט, אף המאושרות שבהן. ה"אני מאמין" של בטהובן הוא "השיר לחדווה", ומזעזעת היא המחשבה כי בשיר זה נשתלבו ידיהם של שני אנשים, שהחיים לא הטיבו עמהם, ושסחטו את ה"אני מאמין" של החדווה מתוך חולי ואסון.

לבטהובן המוזיקה היא החוויה האישית ביותר. אותה הוא אוהב, היא-היא בת-זוגו. אצל בטהובן מודגש תמיד האנושי-בלתי-האישי, כשהוא מדבר בצלילים. הוא אדם

שלא היו לו יחסים אישיים-אינדיבידואליים — לא יכלו להיות לו יחסים כאלה, שכן הקדיש את רגשותיו לאנושות. רק הוא יכול ליצור מוזיקה זו, שכמעט בשום מקום אינה חמימה, אלא לכל היותר להטת. בשיריו של שוברט מרגישים מיד כי דעתו נתונה לעלמה מסוימת, כי חזה מבשרו את עונת-האהבה — ובזאת הוא קוסם לנו.

אהבה מסוג זה אין למצוא אף באופרה „פידליו“ מאת בטהובן, שעלילתה עלילת-אהבה. גם כאן הוא שר לאידיאל. דומה, כי גם המוזיקה של אותה אופרה נאה וחיובתה מתקרבת ביותר לאידיאל-המוזיקה הקלאסי. אף שיש בה קטעים כגון האריה של פלורסטאן, המתעלמים מכל הכללים, היא משופעת גם במלודיות שמשום צורתן האצילית ותכנן האנושי יפה להן הכינוי „קלאסיות“; כך, למשל, מקהלת-השבויים הנפלאה, או הרביעייה שבמערכה הראשונה.

הרומנטיקה

לאחר מפלת נאפוליאון התחזק האבסולוטיזם באירופה. זוהי התקופה של משטר מטריניך. אוסטריה היתה המעצמה הראשונה-במעלה ביבשת. בכל המדינות חיקן את שיטתו של מטריניך בדיכוי חופש-הרוח, את משטר-המשטרה ואת שיטת הבילוש שלו. אך בכל המדינות נתעוררו גם תנועות שכינו עצמן „לאומיות-ליברליות“. הבורגנות עמדה על עצמיותה. המהפכה ירדה למחתרת. הקארבונארים באיטליה, תנועת הסטודנטים והמתעמלים בגרמניה ובאוסטריה, הצ'כים, הפולנים והיוונים המתעוררים הוסיפו לקיים את רעיונות המהפכה והפיצו בעולם. לא היה קץ להתקוממויות, להפגנות, להתנקשויות ולהוצאות-להורג. האזרח היה דור-פרצופי, לפי שנאלץ להיזהר מלגלות את דעתו האמיתית. היתה כמיהה לעולם שכולו טוב, לעולם אידיאלי של חירות, ורעיון האחוה השתלט על מחשבתם של הבריות. היתה זו תנועת-העם הראשונה באירופה שמהותה פוליטית בלבד; שכן גם הרפור-מאציה ומלחמות-האיכרים היתה להן מגמה דתית. נושא התנועה החדשה היה העם עצמו, הכמיהה לדמוקרטיה, לחופש-הדעה, להתחברות של רעות. בני אדם התאגדו כדי לבלות חלק מחייהם יחדיו ולהינות מהם, לעמוד יחדיו בסכנות, להתחמם זה באורו של זה. אגודות נוער, איגודי סטודנטים, אגודות התעמלות צצו כפטריות. העתונות התחילה למלא את תפקידה הגדול, חדשה היתה בעולם: בני-אדם נתחברו לא בקבוצות של מעמד או מקצוע אלא כאחים לדעות ולרגשות. הנה לפנינו שרשי הרומנטיקה, הרגשות, ההויה והעממיות, שהציפו את אירופה.

ברור שבראשונה מוכרחה היתה תנועה זו להיות אידיאליסטית וחולמנית. היא

ביקשה להימלט מן המציאות הקשה של מדינת־המשטרה והקימה לעצמה עולמות מלאכותיים: עולם האגדה (שווינר, דורה), עולם של עמים אקזוטיים (דלקרואה, אנגר), עולם ההיסטוריה, בייחוד של האבירות (קאולבאך, רוזטי), עולם הקתוליות, וגם עולמה של יוון הקלאסית. יש ברומנטיקה גל שני של יוונות־של־חלום בגרמניה ובאנגליה, והוא גל חזק במיוחד. אין לשכוח שהארצות הללו לא ידעו עד אז את חוויית הרנסאנס. מן הגוטיקה קפצו ישר לסגנון הבארוק, ורק אחר־כך גילו את היופי והחכמה של האידיאל הקלאסי. זוהי יוון־של־חלום של הדרלין, תורוואלדסן, קארסטן, דאנקר. עולם האשליה המובהק, התיאטרון, זוכה לפריחה גדולה. הגרמנים מתפעלים מתרגום יצירות שקספיר בידי שלגל וטיק, האחים גרים מחיים את האגדה וסיפור־הפלאים, ציירים מרבים לצייר תיוונות־תיאטרון, הציור נעשה ספרותי. אך ההזיה הזאת, החיים באי־מציאות, אינם יכולים להימשך לאורך־ימים. העם אינו מסתפק בשעשועים ובחלומות, רצונו גם במזון מוצק יותר. עוד לפני שנת 1848 הגורלית מתחילה גם הבקורת להתעורר, כעין ההתפתחות שהיתה יובל־שנים קודם־לכן, לפני המהפכה הגדולה. אלא שהפעם היא בידי אנשים שונים בתכלית. עם התהוות הטכניקה של המכונות והתעשייה הגדולה נוצרו מעמדות חברתיות חדשים. שוב לא אצילים ובורגנים עומדים אלה מול אלה, אלא הפועל והרכושן. המהפכות של שנת 1848 הושפעו כבר מתמורה זו.

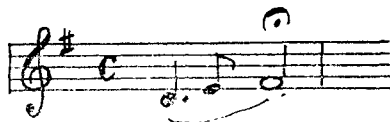
התמונה המפולגת והמוסוכסכת של התקופה מן הקונגרס הוינאי עד מהפכת שנת 1848 מכבידה על הניתוח — אך אל יטעה אותנו הדבר. סוף־סוף, גם לפני כן לא התנהלה התרבות האירופית במסילות אחידות. על פילוג זה כבר עמדנו בתקופת הבארוק והרוקוקו. הוא נמשך עד ימינו. בדיקה מדוקדקת היתה מעלה כי הפילוג היה קיים גם בתקופות של סגנון אחיד לכאורה, כסגנון הרומאני או הגוטי. דומה כי זה אחד מצינוניה של תרבות־המערב.

התקופה הראשונה של הרומנטיקה, בערך מ־1820 עד 1850, היא התקופה של אותה הזיה, אותה נימת אגדות ובאלאדות, אותו הלך־נפש מופנם, משופע אהבה, אותם רוח ועגמומית מופלאים כשל נערים צעירים, המתגלמים בפראנץ שוברט. מקווה אני שלא ייראו הדברים כחילול־הקודש אם אומר כי, לדעתי, הנפלאה בסמפוניות של שוברט, הסימפוניה במי־מינור — שרק שני פרקים ממנה מצויים בידינו — עולה לאין שיעור על יצירותיו של בטהובן, אף כי לא היתה אפשרית מבלעדי השגיו של בטהובן. אשתדל להבהיר דברי. אין זה ענין של המצאה מוצלחת, של גדלות כוח־היצירה, או של קונצפציה. באלה מדרגתו של בטהובן גבוהה יותר. זהו ענין של רוח הרומנטיקה, שהיא נשמתה הפנימית של המוזיקה. המוזיקה היא רגש, היא עצמה רומנטיקה — עצם הצליל הפשוט, המלודיה, האקורד הפשוט הם רומנטיקה. לכן די היה בתודעה התמימה המקורית שאכן כך הדבר, כדי לעורר את רוח המוזיקה. בפשטות זו, בהרגשה זו, בתודעה זו של הרגש כמהותה הפנימית של המוזיקה ניחן שוברט. בו היתה תודעה זו צרופה בהחלט. בטהובן חתר אל

הפשטות — שוברט ניהן בה מלכתחילה. במקום שבטהובן פועל מתוך תודעה ברורה וצלולה מוצא שוברט באופן אינסטינקטיבי בבטחונו של סהרורי את הנחוץ לו. לכן היתה פשטות המלודיות של שוברט לחידה. יש שיר קטן — כמדומה, מאת אבנר־אשנבאך — החושף רוֹזֶה:

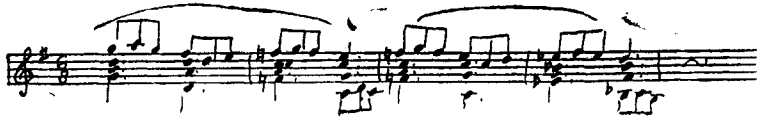
זמר קטן — איך ייתכן
שיתחבב עלינו כן?
הוי מה — אמור־נא — יש בו?
כי יש בו מן הצליל מעט,
קצת ערכות וזמרה קצת,
ונשמה שלמה בו.

גם המלודיות של הסימפוניה במי־מנור פשוטות ממש כשל החמישית לבטהובן, אבל אין בהן משום החזרת המוזיקה אל מקורה, יש בהן משום ידיעה מעמיקה בערבותה של תנועת־הצלילים, נגיעה ברוֹזֶה של האמנות כולה, גילוי־רוֹזֶים. יש אצל שוברט מלודיות פשוטות עוד יותר. למשל, הנושא של הפרק השני בשלישיה לפסנתר בסי־במול מאז'ור:

עתה יבוא־נא מישתו ויסביר על מה מיוסד אותו קסם לא־יתואר של קומץ הצלילים הללו! רק שוברט מסוגל היה להלחין ברצינות של קדושה שיר כ־אל המוזיקה. כיום מי היה מעז לשיר כך ל־אמנות החיננית? לכן־נא, אמנות חיננית? בצד אלה נראית פתאום כל מוזיקה אחרת כהמצאה, כקונסטרוקציה, וכאן נפתח שער הרומנטיקה. בה נתגלתה מהותה הפנימית של המוזיקה ההרמונית כערבות־הצליל, לאחר התקופה הקשה של הקצב אנו נכנסים לגן־עדן של הרמוניה. המוזיקה מחדשת עלומיה. בצד בטהובן, שאמר פעם כי אינו כותב לנשים אלא רק לגברים שהוא מבקש להסעירם, עושים עלינו הרומנטיקאים הללו רושם כנערים, שקועים בחלומות, בדמיונות, במשחקים — כאילו התקופה היא תקופת בגירה חדשה. כמובן חייבים הכל הוב שאין לו שיעור לבטהובן, כי בעצם הוא־הוא „ראשׁ” הרומנטיקאים. בסונאטות־לפסנתר האחרונות שלו הוא שר באותה דרך הוזה ומעודנת כשומאן. יש אצלו רביעיות למיתרים (אופוס 132, 135) ובהן פרקים שיכלו לצאת מתחת ידיהם של בראמס או דבוז'אק. הפרק הרביעי של הסונאטה לפסנתר אופוס 7 הוא מוזיקה מנדלונית צרופה. בטהובן הוא סובלני ורבי־צדדי אף יותר מגיתה הוותיק, שלעומת הרומנטיקאים החזיק בקלאסיציזם שאין לערערו; ומסתבר שטיפוסים כהיינה או קלייסט לא היו מקובלים עליו. בסתר לבו.

מה הם סימניה של הרומנטיקה במבנה של המוזיקה? מרובים הם. קודם-כל — גיבוש הצליל עצמו. הוא נעשה רפה יותר. הוויבראטו של הכינור, הפדאל המקליש של הפסנתר, מיצוי-הרגש הטמון בצליל האינדיבידואלי — כל אלה מסימני הרומנטיקה הם. יש לבדוק כאן קטעים שונים באופירות של ובר, כגון הפתיחה ל"אוברון", שמראיתה בכתב-תווים יבשה מאד:

בלעדי האנחה, הכניסה הרכה והסיום המתלחש-הגועש של קרן-היער אין זה מובן כלל; אך כששומעים את הצלילים כך, הרי זו קרן-הפלא של ה'יון. כפי שמלמדים הסימנים הדינמיים המרובים, הפ'רמאטות ותמורות-הקצב, הרי המוזיקה מתחילה כבר לחקות את קול-הדיבור. היא זונחת את הקצב החמור, מניחה לצלילים לרטט ולגוע. האינטרוואלים, "מתמתקים" — הטריציה, הסקסטה, הקווארטה המונמכת והספטימה מופיעות לעתים קרובות יותר, הפרקים מסתיימים סיומי גוויעה — בעוד בטהובן מעדיף סיומים מודגשים מאד, וכמעט תמיד הוא מגביר את עצמת פרקיו לקראת סיומם.

הסינקופה מתחילה להרחיב את שלטונה. היא מצויה אצל מנדלסון, שוברט, ובר, ולעתים קרובות במיוחד בסימפוניות ובמוזיקה הקאמרית של שומאן. הכל יודעים סינקופה מהי: העברת הדגש מחלק חזק של הטאקט אל חלק חלש, ויש לשים אל לב: החלק החזק — מדלגים עליו, אבל הוא ישנו. הסינקופה היא לא רק בלתי-המוגדרת-המרחף, הרגשני של הסגנון הרומנטי; היא גם הסמל לנסתר, לרז, החביב כל-כך על הרומנטיקה.

הגיעה תקופתם הגדולה של האופרה והזמר. המוזיקה הרומנטית חותרת אל "משמעות"; אינה רוצה להיות מוזיקה אבסולוטית: היא רוצה להדגים, להיות בעלת משמעות בצד הביטוי הצלילי הטהור, בקיצור — היא רוצה בטקסט. אף לקטעים סימפוניים נוצרות תכניות. מנדלסון כותב "שירים בלא מלים", שומאן — חזיונות-קארנבל-וילדים, מוסורגסקי — את ה"תמונות בתערוכה", סן-סאנס — את קארנבל-החיות ומחול-המוות, וכל אחד מהם רואה הכרח לעצמו לתרום תרומתו לקומפוזיציה של שירים. המוזיקה היא ספרותית, ממש כציור. בבחירת הטקסטים כבר מתגלה הנטיה הרומנטית — לא רק בטקסטים של שירי שומאן ושוברט אלא גם באלה של האופרות. האופרות של תקופת-הרוקוקו היו ברובן "מודרניות" — העלילות של "פיגארו", "הספר", "קזי פ'אן טוטה" וכו' נתרקמו בהווי של זמנן. לאופרות של הרומנטיקה חומר של אגדות-פלאים או באלאדות ("אוברון", "האנס הייליג", "אורינתה", "אונדינה" וכו'), או חומר היסטורי

(„הצאר והנגר“, „ההוגנוטים“, „הנביא“, „וילהלם טל“ וכו'), או שהן אופרות־של־קסמים ממש („הקלע החפשי“, „מארגרטה“, „סיפורי הופמן“, „רוברט השד“ וכו'). מאלפת מאד השוואה בין אופרת־הכשפים של הרוקוקו, „חליל־הקסמים“ מאת מוצרט, ובין אופרת־כשפים רומנטית ממש כגון „הקלע החפשי“. מתוך כך אפשר לעמוד ביתר בהירות על ההבדל בין שתי התקופות. הנפשות של „חליל־הקסמים“ הן מלכים, נסיכים, פילוסופים ודמויות סמליות; והנפשות של „הקלע החפשי“ — יערנים, איכרים, נערות־כפר, והשטן עצמו. שם הרקע הוא — ארץ־הרים הירואית־אקזוטית אי־שם בין פרס ובין מצרים הקדומה; כאן — היער הגרמני. הרקע הדתי אצל מוצרט־שיקאנדר הוא תערובת של פילוסופיה פלאטונית ופוליתאיזם מצרי; ואצל ובר — אלוהים הנוצרי־הקתולי, והשטן. אצל מוצרט כל הנסים הם בעלי סמליות ראציונאליסטית־מפוכחת; אצל ובר — כשפים מעשי־שטן. אצל מוצרט מנצחים האור והתבונה את כוחות האופל; אצל ובר מנצח הצלב את השטן. לא פלא הוא כי המוזיקה הרומנטית זכתה לעליה כזאת דווקא אצל הגרמנים, שנטו למיסטיקה בכל הדורות. בצרפת כמעט לא נמצא רומנטיקה של אגדות־פלאים, כפי שאנו מוצאים אצל המשוררים טיק, הופמאן, ברנטאנו, ואקנרודר, אצל

דלקרואה: „...עולם של עמים אקזוטיים“

הציירים שווינדה, ריכטר, שנוריקארולספלד, שפיצווג, שם יוצאים אל ארצות אקזוטיות: אנגר ודלקרואה מציירים ברברים, ערביים, יוונים וכו'. נטיית הצרפתים לריאליזם אינטלקטואלי ממהרת להביאם אל הסאטירה. דומיה הגאוני וגרורו במוזיקה, ז'ק אופנבאך, הופכים את הרומנטיקה ואת הקלאסיציזם נושא לאירוניה. כבר הזכרנו כי לארדיכולות של התקופה ההיא אין סגנון ממשי. היא נזונה מזכרונות. קלאסיציזם וסגנון גרמני-עתיק הם כמעט כל מה שמשיגה אמנות-הבנין. מה שמכונה „סגנון בידרמאיר” אינו אלא סגנון-אמפיר בורגני. ודאי, אין להכחיש כי יש בו טעם וחסקנות. אין בו כמעט מאומה מן הפנטסטיקה של הספרות — פרט לאופנת-הלבוש, אלא שזו ראויה כמעט לכינוי „מגוחך”.

השיחורר מאי-הטבעיות של כל התופעות הללו — ראשיתו בצרפת ובאנגליה. הצייר קורפה בישר בפאריז את בשורת הריאליזם שלו. קבוצה של ציירי-נוף, ובתוכם קאמי קורו, ט. רוטו, מיייה ואחרים, יוצאת לכפר ומייסדת את „אסכולת בארביזון”. באנגליה מצייר קונסטבל את תמונות-הנוף הפשוטות שלו, וחסדי ה„טרומ-רפאליזם” מלגלים עליו ואינם מבינים אותו. בגרמניה מתחיל מנצל בהפיכה רדיקלית של ציור-מעשיות לדיוק לא-רמנטי, בעל ריאליזם מוחשי; הוא מצייר את תמונות-ההווה הריאליסטיות שלו, ובתוכן התמונה הידועה „מפעל עירגול-ברזל”. שיש בו גישה נועזת לבעיות התעשייה של התקופה. גל חדש של „שיבה אל הטבע” מציף את אירופה כולה, ומוליך בסופו אל האימפרסיוניזם של שנות-השבעים. גל זה כמעט מכסה את היצירות הקלאסיציסטיות או הסובייקטיביות-הדמיוניות של ציירים, שאינם רוצים או אינם יכולים להצטרף להתקרבות זו אל הטבע. בכל-זאת מתקיים קו זה, וממנו מתפתח האקספרסיוניזם. שמות נושאי הם פיווי דה-שאואן, ארנולד בקלין, האנס פון מאַרס — אם נזכיר רק אחדים מהם. תיאור מפורט יותר של אותה תקופה ססגונית ומעניינת ירחיקנו יותר מדי מענייננו.

ומה בתחום המוזיקה? אכן נדמה שאין המוזיקה של תקופה זו רוצה לצאת מן הרומנטיקה. ברליוז, שׁוֹפֵן, ליסט, ואגנר, ורדי, בראמס — ודאי רומנטיקאים הם. אחריהם באים רגר, ברוקנר, מאלר, ריכארד שטראוס, דביסי, פוצ'יני, פפיצנר, אף ארנולד שנברג של ה„גורה-לידר” ו„לילה-הזדככות” — היכן בעצם קץ הרומנטיקה? כלום אין היא מתחברת בלא מעבר אל המוזיקה המודרנית? מקובל לכנות את דביסי „אימפרסיוניסט”. אולם האופרה שלו, „פליאס ומליסאנדה”, היא האופרה הרומנטית ביותר שבמוזיקה הצרפתית. היכן השיבה אל הטבע, היכן הריאליזם, היכן אותו אימפרסיוניזם שנכסף לצייר כאילו הדברים נראים זו פעם ראשונה. לעמוד על רזי-הרזים של הטבע, העצם, הנוף? דומה כי התשובה על כך היא שהמפתח טמון בדרמה המוזיקלית של ריכארד ואגנר.

ח. חיליק: נספג בחצות

הרחוב היה שלוליתי. שקוף כדי מראה.
טיפות פיוזו לכל צד, הסתולל אל פני העוברים.
את ספוג הדממה הרובצת
פלחו טריקות של מכונות
שואגות בעברתן — קדימה.
מישהו התחלק ומעד אך קם במהירות
והמשיך בדרכו. כדרכו. לבדו.
צרימה בקעה מבית מוסטתריסים.
ממול החליקה בשיפוע נעימת כינור
משיטה משהו של מכבר.
הושטתי את נפשי על יריעותיה וקפליה לשמיים.

*

ערבה. ערבה מדרונית.
כרכור אבנים. גלגול חלוקים.
טוב שזלוף בחוץ. טוב שהרוח מזלעפת אל פנים
חסרי-אונים.
איזה רחוב משורץ. אין פרחים בכלל.
לו יכולתי הריחם.
חתולה שחורה חצתה בחטוף את הרחוב.
יללותיה הדהדו אי-מבין השיחים הנוטפים.
אין גם ירח.
החולצה פרומה ואני שוקק אל אלוהים —
אולי ישמע שאני הולך והולך ושאני מחפש
מישהי לבצע זממי.

*

פעם בשאוג ירח עמדנו דרוכים.
חזות משוכים בחגור. גבריות בוטחת.
מפקד שוצף ליציאה. דריכות נמתחת ופיהוקי-גו אחרונים.
בליעת כל שנשתייר בעוית. והליכה.
הליכה מחורצת מחשבות, טדוקת הרהורים, מזורפת זכרונות.
אחרי הכל אבוא אליך. בפתאומיות זונקת אתקפל בתוכך.

אולי תשפחיני. מה ממך, את זקוקה לעכשיו ולא
לציפיה מתמדת. אברייך מתוחים.
אל דרך מחותחתת אני ירוט כולי.
את תאמרי לי: חיליק, לזה הרגע ציפיתי.
העצבים מתחילים להישחק מציפיה משגעת.
אז אספר לך כל שיהיה. את תחבקיני. חיליק —
תגידי — יותר לא יהיה, כך בתוכי ונגמר...
אני דווקא אזכור את אלה שהלכו
הם הלכו עכשיו...

נביחות מצטרדות מלב כפר. צרצור צרצרים.
משהו מצחין באוויר... העיקר שאת... לרדת.
פססט. לקום. הלאה. עוד מאתיים, נזנק...
אינני מזנק. אני עומד כולי רועד בצימרורי
ככלב חשוף לרוח. חפשי לך אחרים.
אני נבלע בשאון המים הניגרים בפל.
אשדות בדידות מתנחשלים אל טבור הרחוב.
תפרכס בדידות מיוגעת.
שפת הים. נחשולי קצף נשברים אל מצוקי חוף.
חושך. ידי ריקות מושטות לגעת בכוכב שלי.
שלא יפגשוני עכשיו, לא עכשיו.
אני נובה בדידות, מיוחס בדידות.
האסתער? לאן אגיע? המסילה ארופה, מתמשכת.
אין לה סוף בכלל. הצעדים מדודים, מאוששים.
אינם מנווטים אל שום מקום.
האשדות מתגברים.
מפלים מערבלים פחדי לילה.
קר עד כדי ריצה אימתנית.
פילחת זעם בוזקת.
מאימתי אני הולך כך — ואיני מגיע?
אני פוסע — ואני על מקומי.
איני מתעתע ביצחק העקוד.
אני אילם מכל — שותק להכביר...
נושם כמדומה... לו נופח נשמתי הייתי — את
היית שוכחת מהר. עוד חיליק אחד שהיה ונבלע בחשכה.
מה ממני לעצמי? — מאומה...

שחור־פילים מהלך עלי. הזכרונות כפיהוקים הם לי.
הורים שלי!

מצאוני בחשכה וקחו אותי הביתה בכוח,
חממוני ביצועכם —
אני ילדכם הטובע בחשכה.
קחו מאכלת ובקעו לבבי השחוף!
... לא תוכלו.

אתם זרים ורחוקים.
מה מפם שאני טבול בחוצות רחוב מכונם,
לפוף פחדים, לפוף רתיעות, אי־ידיעה, הרהורי־עבירה,
לפוף בחילה, שנאה, ביזוי עצמי, אי־יכולת לתהות,
משולל גוף מוקשה, משולל עמוד־אש,
מרוקן עצמות וממולא עלי־שלכת — ?
תוכיחו שאינני תינוק — אך תינוק מגודל...
איך הוגיתי כל — ואותך בתוכם.
האמתם לי — פקע־צחוק מידרדר.
טמטום...

הדמעות מתערבות בטפיר־גשם ניגרים, ומאומה.
אני רוצה להצטנף בתוכך כעובר.
אני אל גופך הלבן אני שואג, אל שדיך
הרוחים לזמן אחר. אל בשלותך
המשלה שתיקה להרויח זמן.
מי בכלל נותן לי להכריע?
יש רק תביעות ואין תשובות בשום מקום.
מהו שהצלתי אז כשזינקתי מן היש?
אני נספה בכל מקום — גם כשאני מקדים
כדור של עופרת.

*

נכון, אני ממשיך ללכת.
זוחל על גחון, נפשי חרוכת עשניה.
זעם צבור בפל.
לברוח? הרי זה יפה לנביאים — להם יש מדבר.
תמיד היה לאן להימלט — היום אין.
אתפלש בביבים — אולי אצוד חוויה.
בכל פינה שכוחה הנפש נרצחת.
אין כוח לבכות. מה יוסיף.

נוסף לרמות את עצמנו.
 נשחקים ונשחקים, הופכים זוהלים לכל דבר.
 שרצים רבודי צלקות.
 הה זוגות, מי בכלל פעיל אליכן!
 הרחוב מבהיק שלוליות. העננים ממטירים.
 זעם המכוניות כמעט חדל עם הינצת החשכה.
 בתי־קפה גדשו דמויות באות, הולכות.
 מעט שהתבוננתי בידי
 לחלוצית של דם דבוקה בקרישיה.
 אני יודע שידי עשו בדם.
 אתם לא לכלתם בדם את ידיכם.
 אני, אם אחיה, אלכלך כל חיי בדם.
 יש לי פינה שמורה על אחד המזבחות — לפי מידתי.
 אתם תוסיפו להתיפות, להתקשט בזמורות־נועם,
 אבל טפחות אין לכם ולא שחר.
 יען כי דם נוזל מן הטפחות,
 כי בשר רמוס מהביל אדיו בהבל נשימתכם,
 כי אתם עצמכם בשר משוח סיסמאות.
 הוי, אמא, למה תלדי בכלל?
 עוד אשד רכבות מתנפץ אל תומה של חצות.
 גג־שמיים לוחץ.
 אני רוצה להירשם בתור למוות.

*

הרוח מיבבת שריקות. הגשם זועף סטירות.
 האויר מתפלץ. רעם משוח־עברה בו קופא.
 הלם קרדומים מנפץ את הדממה.
 אני נזרה לכל עבר, טבול בקיא.
 הרפו ממני!
 מה לכם ולבן־אדם אחד שעמד אחד.
 אל תרקעו תוכי בנעליים מסומרות.
 את צמיחתי לא תקטעו —
 היא קטועה כבר בלא עת.
 אני מתגבן ומתקפח ואני קפל של קרקע.
 שתיקה צרובה. המיות נחלי טפות.
 זרמים מעורצים ברחוב הסלול.
 ואין מאוס שיחזור לקדמותו.

פייר רונדו :

האומה הכורדית מול התנועות הערביות

כשפירסם נגיב עזורי ב־1905 את חיבורו המפורסם, „יקיצת האומה הערבית“¹, קישר אל התפתחותה של לאומנות ערבית, שכבר אז ניבא שעתידה הצינונית המדינית להיתקל בה, את התעצמותם הלאומית של הכורדים. ואכן, כלום לא היו אז הערבים והכורדים משועבדים באותה מידה לעריצות העות'ומנית? ואולם משך מחצית המאה שעברה מאז לא אימתו המאורעות במלוא המידה את נבואתו זו של המסאי הלבנוני. מטעמים שונים, ובפרט משום שהמדיניות הבריטית הניחה קלפיה על הפן־ערביות, ולאחר כמה נסיונות רופסים זנחה את הכורדיות ולעתים קרובות אף היתה לה לרועץ, נבדלו עד מאד גורלותיהן של שתי התנועות. כנגד ההצלחות הפרועות והמרעישות של הפן־ערביות המדינית אין לנו אלא ידיעות הבאות לסירוגים על מאמצי־סרק כורדיים. לציבור המערבי לא פסקה הבעיה הערבית מהיות ענין חשוב לענות בו ולחקרו; לעומת זאת לא עוררה השאלה הכורדית תשומת־לב אלא באקראי; לעתים רחוקות ניגשו אליה ברצינות, על אף סגולותיו ועוזו של העם הזה, המונה לפחות ששה מיליוני נפשות.² ועל אף מעמדו המיוחד בלב הרריה של קדמת־אסיה.

מכל מקום, ממחרת ההפיכה בבגדאד ב־14 ביולי 1958, אפשר היה לקרוא בתחוקה הזמנית של הרפובליקה העיראקית החדשה תקנות שאין להן אח ודוגמה בחוקיה של שום מדינה ערבית: „החברה העיראקית מיוסדת על שיתוף־פעולה מלא בין כל האזרחים, על כיבוד זכויותיהם וחירויותיהם. הערבים והכורדים שו־תפים הם באומה הזאת. התחוקה ערבה לזכויותיהם הלאומיות בתוך החטיבה הלאומית העיראקית“.³

הדברים אמורים כאן בעובדה חשובה מאד, חשובה לא רק לכורדים עצמם אלא לכלל שיווי־המשקל במזרח. נשתדל לקבוע את מקומו של המאורע הזה בהתפתחות היחסים הערביים־הכורדיים ולעמוד על קצת מן הסיכויים שיוכל לפתוח להתפתחות האומה הכורדית לעתיד לבוא.

1. מגעים ויחסים מסורתיים בין הכורדים והערבים

בלא שנאריך בכך, שכן יהיה נושא זה ראוי לחקירה היסטורית וסוציולוגית מעמיקה, שלא קל יהיה ללקט את נתוני־היסוד שלה, שומה עלינו להביא בתחילה

כמה ידיעות תמציתיות מאד על היחסים הישנים והמסורתיים בין הכורדים ושכניהם הדרומיים, הערבים.

בגבולות ארץ־הנהריים ואגאטוליה יושבים הכורדים מקדם־קדמתה בהר ואילו הערבים מחזיקים במישור. אם נתעלם לרגע מן הערים והעיירות, יסודות טיפוסיים בצביליזציה הערבית, שבהן הכורדים מועטים ביחס, הרי הכורדים והערבים נתונים באותו משטר חברתי מסורתי, השבט. בכל זאת, נבדלים שני הקיבוצים האלה באורח־חיייהם בכללותו: הערבים, הלובשים בגדים רחבים, ומכסים ראשם ב"כפיה" המחזוקת בחבל ה"עגל", הם נוודים, מגדלי גמלים וצאן, ומשעה שהם נעשים יושבי־קבע הם מגדלים תבואות; הכורדים, הלובשים בגדים הדוקים לגופם, מקטורן ומכנסיים, "שאל ושאפיק", ולראשם כיפת לבה, "כום", שתכופות כרוך צניף סביבה, הם נוקדים נעים־ונדים, המגדלים כבשים, בעיקר עזים, האוספים ביערות את עפציה־האלון היפים לבורסקות, ומגדלים בעמקים ובמדרונות ההרים צמחי מאכל שונים, ואפילו גפנים.

בתחום־השוליים המטושטש בין ההר למישור מתערבבים שני ארחות־החיים האלה; קשיי החיים בהר, שלפעמים החמירו מחמת מעשקותיהם של העותומנים, הניעו את הכורדים להיאחו בשפלה. בגזירה של סוריה, בדרום ג'ראבלוס, חרן ונציבין; בעמקי החידקל ויובליו שבעיראק, סביב דוהוק, ארבל ושמשמאל מופיעים הם כילודי המקום לאמיתם, ומגעם עם האוכלוסים הערבים מתהדק והולך.

כמאה האחרונה לשלטון העותומני לובשים היחסים בין שתי הקבוצות האתניות צורות שונות עד מאד. עתים האלימות היא המושלת בכיפה; ה"מילי" של אברהים־פחה מנהלים בגזירה של סוריה קרבות־גבורה נגד שבטי שמאר; ובני האמאואנד האמיצים, בשולי צפון־המזרח של ארץ־הנהריים, מפילים אימתם על עוברי־דרך וכפריים. אך לעתים קרובות ביותר קובעים הכורדים מקום לעצמם, לאחר שקיפחו פחות או יותר את קווי־האופי השבטיים שלהם, כעובדי־אדמה שלווים בדרך־כלל, והם מופיעים כמתנחלים לאמיתם, מתנחלים מועילים ביותר, בשובל הצפוני של ערבות ערב. לעתים יש אפילו ששבטי־הר כורדיים מסגלים לעצמם, במישור, את אורח־החיים של הנוודים הערבים ואפילו את לבושם, עם שהם שומרים על לשונם ועל הכרת עצמיותם; כך הוא הדבר בבני מיראן, בקצה המזרחי של סוריה של ימינו. ולבסוף, יש המסתגלים לקיום עירוני, דוגמת אנשי סולימאניה.

מכל־מקום, היחסים המסורתיים בין הכורדים לערבים אינם מצטמצמים אך ורק במגעים שבגבולות הקיבוצים האלה. הכורדים הועברו במספר ניכר למדי הרחק אל לב הארצות הערביות; עתים השולטנים הם שהגלו אותם, קבוצות־קבוצות, ועתים העסיקום השליטים בתפקידים מינהליים וצבאיים שגרמו להם לעקור סופית מקרקע־גידולם.

הודות לגירושים השולטניים נזרעו פה־ושם ריכוזים חשובים, שלהבדיל מן הישובים הכורדיים על גבולות הישוב הערבי הסתגלו פחות או יותר לארחות

החיים הערביים; כך, למשל, הכורדים הבאראזיים על החוף השמאלי של הנהר פרת, מדרום לערב־פונאר, ושבטי כורד־דאג (בתורכית „הר־הכורדים“), ממערב לחלב. פיזורים אלה משלימים את טשטוש ההפרדה האֶתְנו־גיאוגרפית בין כורדים לערבים; מלבד זאת גם מפוקפק הוא המקור האתני של כמה מן הקבוצות האלו; בני־שייח'אן שעל הנהר פרת טוענים למשל למוצא ערבי, והלאה משם מזרחה הברית של שבטי מילי היא בעצם כורדית־ערבית, הגם שהיא כורדית בהכרתה. אשר לאנשי־המלחמה או לפקדי־הרשות (במשטר התורכי היו אלה שנים שהם אחד), הרי פקדום גורלות שונים ומשונים ולפעמים מזהירים: אחד מהם, צלאת א־דין אל־איובי, ידוע שעשה לו שם בארץ־ישראל במלחמות נגד הצלבנים, אף יסד שושלת מפוארת בקאהיר; כמה וכמה אישים מגזע זה תפסו עוד לא מכבר מקומות בולטים בארצות המזרח (עטא פחה אל־איובי בסוריה, עלי ג'ודאת אל־איובי בעיראק). בדרך כך קמו ממש מושבות כורדיות ממקור צבאי, למשל בדמשק („הרובע הכורדי“, בצפון העיר), וכן בחורן ובעבר־הירדן, לאורך נתיב עולי־הרגל שהם היו אחראיים לשמירתו.

כמה כורדים עקורים נעשו אפוא יושבי־עיר; הערים גם משכו אליהן נכבדים וראשי שבטים שנתאחוזו בהן, דוגמת בית בראזי בחמת; בקרב מרום־העם בסוריה ובעיראק יש אפילו מידה של סנוביוזם בהתייחסות על מוצא כורדי. בארצות הערביות (שכן מחוץ לקבוצות או למשפחות של סוריה ועיראק יש להזכיר גם את הפיאודלים הדרוזיים בהר הלבנון, כדוגמת בית ג'זמבלאט, וכפר מצרי כדוגמת קלמשאת, בפאיום), מצויים אפוא משכב־הימים כורדים ממקורות שונים, מקורות שתכופות הם גם מעורבים או מפוקפקים, שלעתים קרובות ביותר ניטשטש ייחודם, אם לא נעלם כליל, אך בלא שיפוג זכר המוצא הזה והגאווה עליו. אפשר לדבר אפוא, אמנם על מישור מקומי בלי ספק אך באורח מוחשי, על מידה מסוימת של סימביוזה עתיקה, שבזכותה היו יחסי הכורדים הערביים טובים הרבה יותר מיחסיהם עם התורכים, למשל, העומדים בסימן של מאבקים היסטוריים ושל איבת רוב הכורדים לרשות המרכזית. גורמי־מתח מעין אלה לא היו פועלים ביחסים שבין הקיבוצים הכורדים והערבים; ומחוץ למקרים יוצאים מן הכלל, בעיקר בשכבות הנמוכות, שגילו רגשות פרטיקולריסטיים שיכלו להגיע עד למידה של בוז הדדי, נוצר למעשה עירוב כורדי־ערבי שהביא לידי התמזגות חלקית.

2. הכורדים במדינה הלאומית הסורית

הטריטוריה של הרפובליקה הסורית, שנעשתה לא מכבר החבל הסורי של הרפובליקה־הערבית־המאוחדת, יש בה, ככל שאפשר לדון באין מיפקדים המבדילים את המיעוטים הגזעיים, לפחות 300,000 כורדים, השוכנים בעיקר בקצה הצפוני של הארץ.

על הישוב העתיק שנזכר למעלה נתוסף למעשה, בין שתי המלחמות, גל של כורדים שבאו מאנאטוליה המזרחית; אנשי השבטים האלה נמלטים היו ממוראי הכמאליזם, שביקש לאלצם בחוזק־יד ליטוש את אורח־החיים המסורתי שלהם, את לשונם ואת מנהגייהם, כמו גם את הרגש הלאומי שהיה מתפתח מתוך הפרטיקור לאריוס שלהם. בחסות המנדט הצרפתי המשיכו הפליטים הכורדיים האלה, שכם אחד עם ישובים נוצריים הדומים להם במקורם ובהלך־רגשותיהם, בפיתוחו של צפון הג'זירה, גם המריצוהו במידה ניכרת.

האוכלוסים האלה, שבמידה ידועה נשללו מהם ההנהגות המסורתיות שלהם, נאחזו באחוזות־קרקע נרחבות, יותר על פי הצרכים הכלכליים והחברתיים מאשר על פי וזשייכות העדתית. הנדידות האלו בכללותן גם החישו עוד יותר את התנוונות המשטר השבטי, שממילא נדון לכליה בארץ שכולה נתונה בתהליך של מודרניזציה; ושל ריכוז ממלכתי ומינהלי. בכל־זאת נתקיים השבט במידה רבה, פחות כמסגרת הייררכית ואוטוריטארית ויותר כבית־שימור לרוח הקבוצה ולפרטיקולאריזם הלאומי. בישובים הכורדיים החדשים ובאוכלוסיה הישנה כאחד התפתחו, מצד אחד, בורגנות של בעלי־קרקעות רבי־השפעה, ומצד שני, מעמד בינוני פעיל, גאה, תכופות למדי בעלי־השכלה, השולח את העילית שלו למקצועות החפשיים. להוראה ולצבא.

הרגש הכורדי נתקיים בעינו, בקיבוצים האלה העקורים בחלקם, הן מכוח השפעתן של „התנועות הכורדיות“ בתורכיה הן מכוח פעילות תרבותית ענפה. אכן, הכורדים בסוריה גילו תשוקה ללימוד ולקידמה, ועל הכל גילו רצון לשמור, בכל הצורות שאפשר היה לסבלן, על אוצר הלשון והמסורות הלאומיות. התנועה התרבותית הזאת, כל־כולה ספונטאנית ובלתי־מאורגנת, נסתיעצה במידה רבה בפעולתם הנדיבה של האמירים ג'לאדת וקאמוראן עלי בדיר ח'אן, יוצאי־חלציהם של נסיכי בית בוטאן, שחיברו אלפבית כורדי מופלא באותיות לטיניות כמו גם הרבה והרבה ספרי בלשנות ודקדוק ויסוד פרסומים שונים. מן הסופרים הרבים שהעמידה תנועה זו יש לציין לפחות משורר אחד חשוב, ג'גרקוויין, שגילה כוחו בנושאים ליריים, לאומיים וחברתיים, ועזה השפעתו על בני־הנעורים.

המנדט הצרפתי האיר פנים להתפתחות התרבותית הזאת; כנגד זאת נהג הסתייגות שאין־למעלה־ממנה ביחס לאומנות הכורדית. מצד אחד, רצו השלטונות הצרפתיים להימנע מכל דבר שתוכל תורכיה לפרשו כהתגרות. מצד שני, הרי בשעה שהזרם הגדול של הפליטים הכורדיים לג'זירה יכול היה להצדיק את הענקתה הרשמית של אוטונומיה מקומית, שבעצם קיימת היתה בשלב מסוים בגליל־הספר הזה שהיה נתון למעשה לשלטון צרפתי ישר ועוררה בקורת רבה בדמשק, בה בשעה שקד המנדט דווקא לצמצם בהדרגה את מידת האוטונומיה שכבר הוענקה במקומות אחרים (לעלאוים, לדרוזים), על־מנת להשביע את רצונם של הלאומנים החותרים לאחדותה של סוריה. הכורדים, מכל־מקום, לא די שלא קופחו במאומה, אלא אף ניתן להם

להיכנס מתוך חופש גמור לחיים הציבוריים, בהתאם למסורת המקומית העתיקה של הסימביוזה הערבית-הכורדית. גם לאחר שקיבלה סוריה עצמאות מלאה, ב־1945, התמידה הסובלנות השלמה הזאת באורח טבעי.

בסוריה אפוא לא חדלו הכורדים מעולם מהשתמש באין מפריע בלשונם, שעם זאת לא הוכללה בשום תכנית־לימודים רשמית, ומעולם לא חדלו מהשתתף בלי סייג בחיים המדיניים. אחד מהם, הגנרל פאזי סילו, היה ראש־המדינה בימי הדיקטטורות הצבאיות; עוד אחד, חוסני בק באראזי, היה ראש־ממשלה, אלא שאחרי־כן עזב את הארץ בגלל נטיותיו הפוליטיות; שנים מן הרודנים הצבאיים, המרשל חוסני זעים והגנרל אדיב שישאקלי, היו כורדים־למחצה, וכמוהם כן מנהיג מפלגת ה־"בעת" הערבית, אפרם חוראני. אף כי בפרלמנט הסורי מעולם לא הוקצה להם שום מקום מיוחד, הרי תמיד היו בו כורדים וכורדים־למחצה, תכופות במספר רב יותר משהיו משיגים בדרך הייצוג היחסי; וב־1954 נבחר כורדי אחד מן "הרובע" צירה של דמשק, הוא מנהיגה של המפלגה הקומוניסטית הסורית, ח'אלד בגדאש. פירוט זה, שאפשר היה להאריך בו עוד הרבה, מעיד שהיו בסוריה כורדים בכל המחנות, ובתוך השאר בסיעות השמאל והשמאל הקיצוני; כשגיע לעיראק נשוב לצד זה של הדברים. הכורדים לא חדלו אפוא מהרגיש עצמם כבתוך שלהם במסגרת המדינה, וזמן שהוחזר המשטר הפרלמנטרי לסוריה ב־1954 סילקה חשדנותה של דמשק כלפי תורכיה את כל החששות שיכלה לעוררן לפנים זיקתם של אחדים מהם לשאיפות הלאומיות הכורדיות: הטריטוריה הכורדית הצריכה לשיחזור נמצאה למעשה מחוץ לגבולותיה של סוריה, שלא נגסה מן הטריטוריה הכורדית המסורתית אלא שטחים של־מה־בכך.

הנתונים השונים האלה הם המבארים לנו איך הרגישו הכורדים את עצמם בני־חורין במסגרתה של מדינה זו ובתוך האומה הסורית, אף כי מעולם לא ניהנו בסוריה משום זכויות־יתר פוליטיות. טענותיהם של הכורדים מכוונות היו כנגד תורכיה, איראן ועיראק, לא כנגד סוריה; ⁴ האחרונה בהן, שהופנתה לוועידה של עמי אסיה ואפריקה, שנתכנסה בקאהיר בסוף דצמבר 1957, ושעוד נעמוד עליה בהמשך דברינו בקשר ליחסים בין הכורדים לפן־ערביות של היום, באה בפירוש מצד לאומנים כורדיים בסוריה ואינה מתריסה אלא כנגד מדינות אחרות.

3. הכורדים בממלכה ההאשמית של עיראק

דומה שבעיראק הכורדים מונים בקירוב 1,100,000, חמישית מן העם העיראקי, שיעור שאין הם מגיעים אליו בשום ארץ אחרת. להבדיל מסוריה הרי בתחומיה של עיראק למעשה כל הכורדים הם ילידי המקום; המשטר השבטי שלהם היה מושרש וחזק שם בתחילה הרבה יותר; מעט־מעט התמוטט בחלקו הגדול ⁵. כוח הלחימה של השבטים יורד והולך, המרות הממשלתית חודרת בהדרגה, נסללות דרכים שבעת־ובעונה־אחת הן מאפשרות את כניסת

כוחות המשטרה ואת חדירתה של כלכלת־השוק, המנהיגים מקפחים את תפקידיהם החברתיים המסורתיים ומוצאים דרכם לציביליזציה העירונית, תכופות הם נפקדים ממקומם ומחנכים את ילדיהם בבתי־הספר העירוניים — אלה הם אחדים מן הגילויים של התפוררות המשטר החברתי הישן.

התפתחות זו מורגשת ביחוד מחוץ להרים הגבוהים, וכן גם משתנים שיעוריה ממקום למקום. נתלוזז אליה, והחריפה, תמורות כלכליות מעמיקות למדי, שהתחוללו חרף העובדה ש„תכניות הפיתוח“ הגיעו אך במאוחר לאזורים הכורדיים, ובתוך השאר הביאו שם לידי תביעות קרקעיות, מהפכניות לפעמים.

ההתפתחות המדינית גם היא שימשה מקור למורת־רוח. חדירת הכוחות הבריטיים לעיראק בימות המלחמה של 18—1914, ומידת הענין שגילו אחדים מנציגי בריטניה־הגדולה במגמות הלאומיות הכורדיות, עוררו בזמנו תקוות מופלגות לאוטונומיה ואפילו לעצמאות. לא ארכו הימים ונכזבו התקוות האלו. הבריטים, שמדיניותם המזרחית היתה מיוסדת בראש־בראשונה על הסיוע לפן־ערביות, שאז ייצגה המלך פייצל שאותו הושיבו על כס־המלוכה בבגדאד, הגיעו בעצם עד־מהרה לכלל דעה שאם ב־זמן יגישו סעד לתנועה הלאומית הכורדית יסתבך תפקידם במידה מופלגת, בלא שיזכו מתוך כך ביתרון מכריע; הנה כי כן הצטמצמו כוונותיהם עד־מהרה ושוב לא היו מבקשים אלא למנוע קשיים בהר על־ידי „הקמת גליל, או גלילות, כורדיים אוטונומיים־למחצה, שאותם אפשר יהיה לצרף באורח גמיש לכל שלטון־קבע שיוקם במישורים“⁶. מצד שני עמדו על השוני החברתי, ואפילו הלשוני, בתוך הישוב הכורדי בעיראק, ועל המריבות הפנימיות בין ראשי־השבטים, ששליטתם גם היתה נחלשת והולכת; אולי הגוימו, קצת במתכוון, בערעורים אלה; מכל־מקום, משנתגלעו הקשיים הראשונים מיהרו לסלק ידם מן הנסיגנות שהתכוונו לעשותם בתחילה לשם עידודה של אוטונומיה כורדית בצפון־מזרח עיראק.

גיאהחזיון לנסיון הזה היה מהוו סולימאניה, חבל מיוחד למדי של כורדיסטן הדרומית, שבו היו הכורדים, עובדה יוצאת־דופן, יושבים בגוש עירוני נכבד למדי. המכשיר העיקרי היה כאן ראש־שבט חשוב, השייך מחמוד, שמראשית הכיבוש הבריטי ניתן לו לפרוש מרותו על כל הקבוצות הכורדיות בפלכי סולימאניה, כרכוך וארביל שתוצינה בכך. אבל משקיף מוסמך, שמילא תפקיד נכבד במדיניות הבריטית בעיראק, כותב: „עד־מהרה נתברר כי השייך העריך יותר מדי את הפופולאריות שלו, ולאמיתו של דבר נצטמצם שלטונו כמעט אך ורק בפלך סולימאניה. שום יזמה כעין זו לא ננקטה במחוזות של פלך מוצול, מקום שלא היתה כל דעת־קהל כורדית לאמיתה. הנסיון הראשון הזה באוטונומיה כורדית בתנאים מודרניים לא הוכתר בהצלחה“⁷. השייך מחמוד, שנראה היה לו כי מגבילים את סמכויותיו שלא כדין, התמרד, הודח, הושב אחרי־כן על כנו כדי שיעמוד נגד התורכים, שאותה שעה נחשבו מסוכנים, ולאחר שורה שלמה של

התנגשויות, שהניעו את הבריטים והעיראקים לפתוח בפעולות־מלחמה כנגדו, חוסל סופית ב־1932.

עסק ביש זה, וכן דיפון של מרידות שבטיות ואוטונומיסטיות שנתחוללו ברמה ובפרט אצל השייכים לבית בארזאן, מתרצים במידה ידועה את היחס השלילי שגילתה הלאומיות הכורדית כלפי ממשלת בגדאד. זו האחרונה ניאותה להעניק ל"מיעוט" הזה אי־אלו זכויות; בפרט הורשתה בכמה אזורים כורדיים הוראת הלשון הכורדית בבית־הספר היסודי והותר שימושה באדמיניסטרציה ובבתי־הדין; אך כל זה היה לשווא.

משעה שהמלכה השושלת ההאשמית היו הכורדים עוינים אותה; פלך סולימאניה סירב להשתתף במשאל־העם שאורגן על מועמדותו של האמיר פייצל לכס־המלוכה, ואילו בפלך כרפוך הצביעו הרוב נגד מועמדותו; אף אחד משני הפלכים האלה לא שלח באי־כוח טכס ההכתרה. אחרי חתימת החוזה האנגלו־עיראקי משנת 1930 על שיחוררה של עיראק, תבעו הכורדים, לשווא, ערובות של ממש. קמה בתוכם לא רק תנועה תרבותית נכבדה למדי, שהעמידה סופרים והיסטוריונים דוגמת תופיק והבה וחוסין חוסני מוקריאני ומספר כתבי־עת ספרותיים קבועים, אלא גם תנועה לאומית רבת־כוח, שלא נחלשה מחמת שיתופם של הכורדים, שתמיד היה מצומצם מדי, בחיים הפוליטיים והכלכליים של המדינה העיראקית (צירים כורדיים בפרלמנט, לפחות מיניסטר כורדי אחד בכל ממשלה, כמה פקידים כורדיים אך לא מינהל כורדי, שום פעולה של ממש, עד למועד מאוחר ביותר, לפיתוח הגלילות הכורדיים).

על רקע המצב החברתי והכלכלי של הכורדים בעיראק יכולים אנו להבין את התכונות המורכבות למדי של הזרם הלאומי הכורדי, שבארץ זו מעולם לא הצליח לארגן „אלא חלק קטן מן המשאבים שעמדו לרשותו בכוח“.⁸ ימים רבים לא הצליח להנהיג תיאום למעשה בין גילוייו השונים: תנועות־התנגדות שבטיות לחדירה הממשלתית, דוגמת זו של השייכים לבית בארזאן, מצד אחד, והתסיסה בנוער המשכיל, מצד שני. אף־על־פי־כן אין שום ספק שתנועה זו היא חלק מן התנועה הכורדית הכללית. כפי שהוכיחו ההדים שעוררה בעיראק, ב־1945, הקמת הרפובליקה הכורדית קצרת־הימים של מתאבאד בצפון איראן; ידוע שאז הצטרף מולא מוצטפא ברזאני למדינה הזאת, ולאחר שחרבה תר לו מקלט בארמניה הסובייטית, שבה נתקבל במאור־פנים. מאז היתה המפלגה הכורדית הדמוקרטית בעיראק, שלעתים קרובות ביותר פעלה במחתרת ובלי ספק היתה נוטה למדי לצד שמאל, חשודה בקשרים קומוניסטיים ונרדפת בשל כך; אותה האשמה היתה מושמעת כלפי כל תביעה כורדית, ומשום כך הרבה נכבדים ממוצא כורדי, שהיו בעלי השפעה בחברה או קשורים לממשלה, כדוגמת סעיד קאזו, שזמן רב שימש שר־הפנים, איש הידוע במרצו הרב, מסתייגים בחריפות מאחיהם הצעירים הנלחמים למען הרעיון הלאומי. כלום יש להזכיר לבסוף שבאביב 1956 סייעה עיראק

לאיראן, על פי ברית-בגדאד, לרדת להייו של שבט ג'אוואנרודי הכורדי, שזמן קצר קודם לכן מצא לו מפלט בעברו את הגבול? מצבם של הכורדים בעיראק בשנים האחרונות לשלטון ההאשמי מורכב היה אפוא. אין ספק שזאת היא הארץ היהידה, מחוץ לברית-המועצות, שבה היו מופרים כחטיבה נבדלת לעצמה, ובתוקף כך גיהנו מכמה זכויות בשטח המינהל והחינוך. מצויים היו הן בפרלמנט הן בממשלה, גם ניתן להם לשמור על תרבותם ולהוציא ספרים בלשונם. אבל התקוה לאוטונומיה מקומית, שלדעתם היו זכאים לה, מוגרה כליל. כל מיני מכשולים הועמדו על דרך ביטוין של התביעות הלאומיות, שטופחו על-ידי החוגים המשכילים שבנוער. הכורדיות הפעילה, אם אפשר לכנותה כך, נקטה אפוא כלפי עיראק ההאשמית עמדה חריפה הרבה יותר מאשר כלפי סוריה, הגם שאין זו מכירה בשום זכויות מיוחדות לכורדים.

4. הכורדים מול התנועות הערביות של ימינו וברפובליקה העיראקית החדשה

הכורדים, הזרזים לנצל כל הזדמנות על-מנת להסב תשומת-לב בינלאומית לעניינם, לא יכלו להחמיץ את שעת-הכושר שנודמנה להם במסגרת המאמץ החדש של הפן-ערביות השוקדת לערער את כל המסגרות הקיימות במזרח. בטרם נאשים אותם בשל כך באופורטוניזם ובטרם נחשוד בכוונותיהם כלפי המערב, ראוי לנו להדגיש שתי עובדות: א) שברית-בגדאד איחדה למעשה את הממשלות שדיכאום, אף פעלה כנגדם, ולפיכך אין זה מפתיע שהיו מבקשים אוון קשובה אצל יריביה הערביים של ברית זו; ב) שמאז 1945 הרבו נציגיהם בפניות, שלעתים קרובות היו משכנעות בהנמקות, אל האו"ם ואל מעצמות המערב השונות, ומעולם לא השיגו תוצאות אף לא נענו.

לפיכך אין פלא בדבר שבדצמבר 1957 פנתה קבוצה של כורדים מסוריה, ובראשם אלמנתו של חלוץ התחייה התרבותית והמדינית הכורדית, האמיר ג'לאדת בדיר-ח'אן, לוועידה של עמי אסיה ואפריקה שנתכנסה בקאהיר.

בקריאתם גוללו את תביעותיו של העם הכורדי, הזכירו את העצומות שהוגשו לריק לאו"ם (האחרונה בהן ב־3 במרס 1956), הרצו את תולדות התנועות הלאומיות מאז חוזה-סוור, וניתחו את מצב הכורדים במדינות השונות. באשר לתורכיה קובע התזכיר כי „דרישות הכורדים לא חרגו מעולם ממתן שלטון-בית, חופש ההתפתחות התרבותית, שמירת הלשון, המסורות והמנהגים, העלאת רמת-החיים“. הוא מונה את התנועות והמרירות שנתחוללו בארצות כורדיות שונות, „המעידות בבירור על החלטתו הנחושה של עמנו להשיג את חירותה ואיחודה של הארץ“, והוא מבטיח כי, „בניגוד לטענותיהם של שני המחנות העולמיים המסוכסכים... לא ינקה אף אחת מן המרידות האלו השראה מבחוץ“.

מצבם הנוכחי של הכורדים מתואר בזו הלשון: „אף באחד משלושת חלקי כורדיסטן אין בתי-ספר כורדיים, להוציא אי-אלה בתי-ספר יסודיים בעיראק. העתונים,

הפרסומים וספרייה-הלימוד הכורדיים אסורים, פרט לכמה יוצאים-מן-הכלל בעיראק. מעמידים מכשולים רבים לפני סטודנטים כורדיים שסיימו את לימודיהם התיכוניים כדי למנעם מקנות להם השכלה גבוהה. הפקידים והקצינים הכורדים מורחקים מכל עמדה חשובה במנגנון הממשלתי. האזורים הכורדיים כפופים למשטר מיוחד של מינהל צבאי מדכא. המדינות השליטות אינן מבצעות באזורים הכורדיים שום רפורמות כלכליות, סניטריות, חברתיות וחינוכיות על-מנת להעלות את רמת-חייהם של הכורדים, וזאת כדי שיוסיפו להיות עשוקים, רעבים, חולים ומשועבדים. ספרייה-הלימוד הרשמיים, המפות, ספרי ההיסטוריה והגיאוגרפיה מעלימים כל זכר לכורדים ולכורדיסתן.⁹

דומה כי הוועידה לא נתנה דעתה במיוחד על תזכיר זה. לעומת זאת הרי מתחילת יוני 1958 אירגנה ממשלת קאהיר, שהיא עתה ממשלתה של הרפובליקה-הערבית-המאוחדת, שידורי ראדיו בלשון הכורדית. הצהרה מטעם השגריר של הרפובליקה הערבית-המאוחדת בטהראן, שנתפרסמה ב־2 ביולי, בעקבות ההתרגשות שעוררו שידורים אלה באיראן והמחאה שהגישה ממשלת איראן, הטעימה שתכניות אלו מכוונות אך ורק לשוב הכורדי של סוריה הצפונית וכי „אין לממשלתו שום כוונה לגלות ענין באוכלוסים הכורדים היושבים בטריטוריה זרה, בין בפרס בין במקום אחר“. העתונות האיראנית מסרה בסוף יוני על אמצעים שונים שנקטו השלטונות בטהראן לפיתוח הגלילות הכורדיים של פרס; דומה כי יש קשר בין צעדים אלה לתגובות שעוררו השידורים הכורדיים מקאהיר. שידורים אלה, ותהי אשר תהיה מטרתם האמיתית, מכל-מקום הביאו לידי שבירתו של קשר-השתיקה סביב השאלה הכורדית; הלאומנים הכורדיים אינם יכולים שלא להכיר טובה על כך לשלטונות של הרפובליקה-הערבית-המאוחדת.

באותה תקופה מסרו ידיעות שונות על תסיסה מסוימת בעיראק, בפרט בגליל כרכוך, מקום שנשמעו שידוריה של קאהיר או שפעלו בו סוכנים קומוניסטיים; דומה כי ממשלות עיראק ואיראן נקטו אז אמצעי-זהירות. הידיעות האלו, שעמדו גם על אחוזי הגבוה של הכורדים בצבא העיראקי ועל נסיונותיה של ממשלת בגדאד לשמור על נאמנותם של הללו, קדמו בימים אחדים להפיכה של ה־14 ביולי. הפיכה זו מעוררת סערה באנקרה, מקום שמתכנס אז המושב של מדינות ברית-בגדאד, והמברקים המגיעים מתורכיה משקפים את ההתרגשות: נסיונות ההתקוממות מצד השבטים בצפונה של עיראק „אפשר ישפיעו על שאר המיעוטים הכורדיים באיראן ובתורכיה“;¹⁰ המשטר החדש בעיראק אפשר שיסייע לתכניות הרוסיות ליצירת מדינה כורדית גרורה.¹¹

אכן, הממשלה העיראקית החדשה העניקה לאישים כורדיים מקום חשוב יותר מכפי המקובל. מיניסטר-החוץ החדש, עבדול ג'באר ג'ומארד, דומה שהיה בעל קשרי משפחה כורדיים; באבא עלי, מיניסטר העבודות הציבוריות והתובלה, הוא אחד מבניו של השייך מחמוד המהולל מסולימאניה; ח'אלד נקצ'ברדי, חבר מועצת-

הריבונות, נמנה על משפחה רבת-השפעה של שייכים מגליל דוהוק, וקרוי עליו שמה של אגודה ידועה שהקרינה השפעתה על כורדיסתן כולה. בניגוד לכמה חששות לא פשטה תחילה כל תסיסה מיוחדת בגלילות הכורדיים, אך מיד נקטו כמה וכמה צעדים לטובת הכורדים; עוד ב־20 ביולי ניחנו ושוחררו מספר מנהיגים לאומניים כורדיים, בכללם השייך אחמד ברזאני, אחיו של מולא מוצטפא, והמשורר גוראן; זמן קצר אחרי־כן הוכרז שמולא מוצטפא עצמו הורשה לחזור לעיראק; על הכל, כפי שצוין בתחילתו של מאמר זה, דובר בתחוקה הזמנית של הרפובליקה העיראקית על שיתוף מתוך שוויון בין הכורדים והערבים באומה העיראקית.

הצעדים הנדונים כאן נתקבלו בסיפוק עצום עלידי הכורדים של עיראק; החנינות עוררו תשואות נלהבות, ומשלחות ציוריות מן השבטים באו לבגדאד להודות לשלטונות. כתבי העת הספרותיים הכורדיים, שנקטו מיד נעימה פוליטית, שיבחו את כוונותיה של התחוקה החדשה ובתוך כך בישרו צעדים מקיפים עוד יותר; מעתה מגלגלים החוגים הכורדיים בעיראק ברעיון של הפיכת ארץ זו למדינה פדראלית לאמיתה, שבה מאוחדות חטיבה כורדית וחטיבה ערבית.

5. עתידות

ודאי קשה הדבר לחזות מראש את ההתפתחות הקרובה במצב בעיראק; גלוי וידוע שהרבה קשיים פנימיים כבר זיעזעו את ליכודה של הקבוצה השלטת, וכל מיני זרמים נאבקים בארץ, החל בפן־ערביות הנאצרית הפורנית בהבטחותיה וכלה בתעמולה שמנהלים חוגי השמאל הקיצוני, התנועה הלאומנית הכורדית, על אף משקלה המקומי ועל אף העידוד שזכתה לו זה־מקרוב, אינה אלא גורם אחד בתוך הרבה גורמים אחרים חשובים יותר, במצב הנמצא בעצם התפתחותו.

אף־על־פי־כן ברי שעתה שוב הועמדה הבעיה הכורדית על הפרק, בלשון ובתוקף שלא היו עולים על הדעת חדשים אחדים לפני כן.

היזמה שגילתה הרפובליקה־הערבית־המאוחדת בשידוריה נתכונה בלי ספק להטריד את מדינות ברית־בגדאד. מאז האפיל עליהם רוח־הלב שנוהגת הממשלה העיראקית החדשה עם הכורדים, ואף שהיא עושה זאת לשם ייצובו של שיווי־המשקל הפנימי, הרי הצורה בה היא פועלת בהכרח יהיו לה הדים מעבר לגבולות.

משמעות רבה נודעת כאן לצעדים שנקטה ממשלת טהראן לטובת הכורדים. „המדיניות הכורדית” ודאי שלא תהיה ענין לממשלות הערביות של קאהיר ובגדאד בלבד, שביזמתן הושבה השאלה לחיים. כפי שראינו, הרי גם בתורכיה עצמה מדברים עתה סופרי העתונים על ה„כורדים”, אף כי עד לא מכבר היו מעמידים פנים כאילו אינם יודעים כלל על קיומם. ובאיראן ודאי אין צורך להוסיף עוד הרבה על הצעדים האחרונים למען תחזוק הוויקה הטבעית בין הפרסים לכורדים, הנמנים על אותו גזע ועל אותה קבוצה לשונית.

הכורדיות אפשר שתמלא מחר תפקיד בלישוער בשיווי-המשקל במזרח. אך אין כל הכרח שתהיה קשורה במיוחד לפן-ערביות, שכמדומה היא חפצה להניח עליה את קלפיה. הכורדיות עשויה ליצור בעיות בארצות הערביות עצמן: הכורדים בג'זירה של סוריה, למשל, כלום לא יחוושי משיכה לעיראק שנעשתה ליברלית כלפי אומתם? בכך יתחדש, באורח בלתי-צפוי אך הגיוני, הרעיון של „השהרון הפורה“. הדעת נותנת שאפשרות זו מעסיקה כבר את קאהיר ודמשק. הקושי לגבי הכורדים יהיה, בהיעדר אירגון ריכוזי, בהכנסת תיאום בפעולה שמאז ומעולם נשקפת לה הסכנה שתהיה רגשנית ומקוטעת, כלל לא מלוכדת ומציאותית. אך ראוי לקוות שלא תוחמץ שעת-הכושר הזאת להשיג לעם הכורדי יתר צדק ויתר בטחון; לבטח יימצא שיווי-המשקל העמוק של המזרח נשכר אם תחדל האומה הזאת האצילה והאמיצה מהיות כדור-משחק ותוכל גם היא, בכללותה, לתרום תרומה מוחשית להתפתחותו וליציבותו של האזור.

הערות:

- 1 נגיב עזורי, „יקיצי האומה הערבית באסיה התורכית, גוכח האינטרסים של המעצמות הזרות, הקוריה הקתולית והפטריארכיה האויקומנית והניגודים שביניהן“, פאריז (1905).
- 2 צ' ג'. אדמונדס העריך לא מכבר את מספר הכורדים בחמישה מיליונים („דיילי טלגרף“, 22 ביולי 1958); הכורדים עצמם נקבו מספר של אחד-עשר מיליונים בפנייתם מחודש דצמבר 1957 לוועידת קאהיר, שאותה נותח בהמשך המאמר. כמובן, אין שום מיפקד מהימן. מתעוררת גם השאלה אם ציבורים מסוימים של הרריים בדרום-ערב איראן, לורים ובכטארים, צריכים להיחשב ענפים של העם הכורדי או לא.
- 3 „להמונד“, 29 ביולי 1958, המנתח את התחוקה הזמנית העיראקית, שהוגשה ב־27 ביולי 1958 עלידי ראש-הממשלה, הבריגדיר עבדול כרים קאסם, ומביא חלקים ממנה. הקטע המועתק כאן מקביל לסעיף 3 בתחוקה. ההדגשות — שלנו.
- 4 ר' מאמרנו, התביעות הלאומיות הכורדיות, 1943—1949, Cahiers de l'Orient Contemporain, XVIII - XIX porain, ע' 65 - 71.
- 5 על פי צ' ג'. אדמונדס, הכורדים בנקודת-המוקד של המזרח התיכון, „דיילי טלגרף“, 22 ביולי 1958.
- 6 בנקודה זו, וכן באשר להתפתחות המדינית, ר' מחוץ למאמר המצוין קודם, את צ' ג'. אדמונדס, הכורדים בעיראק, „מידל איסט ג'ורנל“, חורף 1957, ע"ע 52-62.
- 7 צ' ג'. אדמונדס, ש.ם.
- 8 ו. ל. א., „כורדיסתן העיראקית, חבל לא נודע“, „העולם כיום“ (אנגלית), אוקטובר 1956, ע' 429.
- 9 מובא ב„אפריקה ואסיה“ (צרפתית), מס. 4, 1958, ע"ע 6516. „שלושת חלקי כורדיסתן“, בלשון המחברים, הם הגלילות הכורדיים בתורכיה, איראן ועיראק.
- 10 מברק של ס"צ מאיסטנבול, 18 ביולי 1958.
- 11 מברק מאיסטנבול ב„דיילי מייל“, 21 ביולי 1958.

נסים רז'ואן : התנועה המודרניסטית באסלאם

א. אפגאני, עבדו והתעוררות המזרח החדש

לקול קראי בעוז הם קמר־נחלצו,
העם אשר אבדו דרכם תוך הבקעה...
נשמת פרס נעה לקצב שירתי.
השיירה תצעד, תחזק קריאתי :
רוחי השוקקה, האש היא תשלת.
אני הפעמתי לב בקרב המזרח.

סיר מוחמד אקבאל, ע"פ תרגומו
האנגלי של א. ג'. ארברי

...בשתי שעות היסטוריות התקוממה חברה מזרחית בסימנו של האסלאם נגד פולש מערבי וניצחתו. בימי יורשיו הראשונים של הנביא שיחרר האסלאם את סוריה ומצרים משליטה הלנית שבעולה נשאו קרוב לאלף שנה. בראשותם של זנג'י, נור א־דין, צלאח א־דין והממלוכים השיב האסלאם אחור את התקפות הצלבנים והמונגולים. אם יביא מצבה הנוכחי של האנושות לידי „מלחמת גזעים“, אפשר יתעורר האסלאם לחזור ולמלא עוד פעם את תפקידו ההיסטורי...

ארנולד ג'. טוינבי, „הציביליזציה
במסה“, עמ' 212

מ ב א

תולדות האסלאם בעת החדשה הן במידה רבה תולדות נסיונותיו לסגל את עצמו ואת עיקרי אמונתו למצב שנוצר עקב הפגישה עם התרבות המערבית והשיטות המערביות. בכללו של דבר, אפשר לומר כי הנסיונות האלה להגיב על קריאת התגר האדירה של המערב בשטח התרבותי, המדיני והצבאי מסתכמים בשתי מגמות עיקריות: האחת המבקשת לקלוט, לספוג ולמצוא את המתאים לצרפה, השניה המבקשת לדחות, להתגדר ולהסתגר. ואולם הוכח כבר ששתי העמדות הקיצוניות האלו במאבקה של תרבות מותקפת על נפשה אינן ממצות את כל אפשרויות ההתמודדות. אם אפשר ללכת בעקבות טוינבי ולדמות את שתי התגובות המנוגדות האלו של קליטה ודחיה לתגובותיהם של הקנאים והצדוקים בתקופה ה„הלנית“, הרי יש גם דרך שלישית. נבדלת משתי הקודמות — דרכם של הפרושים. צורה מקורית וחיובית זו של תגובה על לחץ תרבותי מבחוץ כונתה „נסיגה וחזרה“. ואולי למגמה הזאת צריכים אנו להסמיך את תנועות הרפורמה הגדולות באסלאם בעת החדשה.

לא קל למצוא הגדרה נוחה של המושג „מודרניזם” במסגרת המוסלמית, או במסגרת אחרת כלשהי. אך אפשר לתאר את התנועה כצורך המתעורר להגיב תגובה אינטלקטואלית. במסגרתה של אמונה דתית, על הלחץ של מסיבות חדשות ורעיונות חדשים, במידה שהם משפיעים על הדוגמה וההתנהגות המסורתיות. כוונתה של התנועה היא כמדומה להדגים, הלכה למעשה ובתגובה על בעיות ממשיות, שהאסלאם יכול להתאים לתביעותיו וצרכיו של העולם המודרני. ביוזמיה וראשי מטיפיה של התנועה פיעמה התשוקה לשחרר את האסלאם ממנטאליות גרסיבית, שהרחיקה את חסידיו מרעיון הקידמה. מבקשים היו למגר את רוח החשיכות, הפונה אל רגשי-נאמנות אוטוריטאריים לאסכולות של הלכה ומונעת כל מידה הגיונית של שינוי ותמורה.

בניגוד למה שאפשר להסיק למראית-עין ראשונה, לא התכוון המודרניזם המוסלמי לשידוד-מערכות מרחיק-לכת בתחום התיאולוגיה. רק במקרים נדירים עד מאד נגעו פולמוסיהם של המודרניסטים בתורות התיאולוגיות האורתודוקסיות היסודיות של האסלאם, ובעיקר שמו הללו את הדגש בהתאמתם של מוסדות למצבים חדשים ובשיחרור הבריות והליכותיהם מן הסייגים שנכפו על-ידי ה„תקליד” או ההליכה העבדונית בדרכיהם של פירושים מסורתיים. אם גם אמת הדבר שקצת מהשגיה החיוביים של התנועה היו להם משמעויות חשובות בתחום התורני, הרי לא בא הדבר אלא בעקיפים ולפרקים אפילו בלא יודעים, ובסיכום אפשר לומר כי התנועה המודרניסטית באסלאם, ובמיוחד בעולם הערבי, לא חתרה כלל לבדיקה מחודשת יסודית של אמונות האסלאם ועיקרי-היסוד שלו.

כאן ראוי לציין כי על הרוב התבטאו דובריה של התנועה בתחום המעשה ולא בתחום ההגות, בהסתגלות יותר מאשר ביצירה — להוציא את האסכולה ההודית החשובה של המודרניזם, שבראשה עמד סיר מוחמד אקבאל. המוסלמי ה„מודרניסטי” שואף, בעצם, למין אסלאם המכיר בכל חובותיו בהווה בלא עכבה מן העבר — אסלאם שבתורת דת אין הוא מתנגד ללחצו של המוסר החברתי אלא מעודדו דווקא ומאמצו לו (ר' קראג, ע"ע 164—149).

התנועות המודרניות להתחדשות מוסלמית התבטאו, בשינויי הדגשה מסוימים, בשני מישורים: רפורמה מבית והתגוננות כלפי חוץ. המחאה נגד הסגת-גבול והשתלטות מבחוץ תמיד היתה קשורה, אם גם במידות משתנות, במחאה נגד הירידה וההתנוונות מבית. הבעיה שבפני התנועות האלו אפשר למצותה בשאלה ובחקירה הבאה: איך להפסיק את התנוונות האופי המוסלמי של החברה המוסלמית, ואיך להשיב אחור את הכופרים המסיגים גבולם של מוסלמים.

שתי תנועות רפורמה גדולות ידע האסלאם המודרני: האחת מקורה במצרים, השניה מקורה בהודו. מקובל לחשוב ששיקולים תיאולוגיים היו מקור השראתה ומרכזה של הראשונה. הרפורמות שיזמה הקבוצה ההודית של מתקנים לאומניים מכוונת היתה בראש-וראשונה להתאים את האסלאם לתנאיה של הציביליזציה

האירופית המודרנית. לעומת זאת היתה התנועה המצרית, בהנהגתו של המופתי הגדול של מצרים, שייך מוחמד עבדו (1849—1905), רק בבחינת „נסיון לשחרר את דת האסלאם מפבליה של אדיקות גוקשה מדי, ולבצע תיקונים שבכוחם תוכל זו להסתגל לתביעות המורכבות של החיים המודרניים”. אולם דבר אחד משותף היה לשתי התנועות: שתיהן יצאו מן ההנחה ש„האסלאם הוא דת עולמית, המתאימה לכל העמים, לכל הזמנים ולכל התנאים התרבותיים” (גולדציהר, מובא אצל אדמס, ע' 1).

תנועת הרפורמה הדתית במצרים, אף שלכאורה היתה שקועה ראשה־ורובה בשאלות תיאולוגיות, סופה ממלאת, בהמשך התפתחותה המדינית של אותה ארץ, תפקיד חשוב יותר מזה שתמלא התנועה שבהודו, התרבותית בעיקרה, בעיצוב עתידם של המוסלמים ההודיים. אכן, בדין אומרים על עבדו שבעת־ובעונה־אחת היה מיצרניה של מצרים החדשה וממסדיו של האסלאם המודרני. השקפותיו השפיעו מאד על הרבה מחוגי המשכילים המצריים, בין דתיים בין שאינם דתיים. ההתעוררות האמיתית, שחלה במצרים במחצית הראשונה למאה הזאת והתבטאה בתחיה רוחנית וספרותית, בתנועות של רפורמה חברתית וברוח לאומנית גוברת, אין להסבירה ואין להבינה אל־נכון בהתעלם ממחשבתו ופעולותיו של עבדו.

ה ר ב ו מ ש נ ת

[אפגאני] היה איש בעל כוח־אופי כביר, מדהים בלמדנותו, פעיל ללא לאות, אמיץ ועשוי־לבליחת, מפליא להתבטא בעל־פה ובכתב, עזרושם ואומר־כבוד בהופעתו. הוא היה בעת־ובעונה־אחת פילוסוף, סופר, גואם ועתונאי, אך על הכל היה פוליטיקאי, ומעריציו ראו בו פטריט גדול בה־שעה שיריביו ראו בו מסית מסוכן... תולדותיו הן תולדות כל השאלה המזרחית בעת החדשה. 1909 רפ"א ג', בראון, „המהפכה הפרסית”, 1909

עם כל גדולתו, ועם כל ההשפעה הקיימת־ועומדת של רעיונותיו ותורתיו, לא היה שייך מוחמד עבדו אביה של תנועת הרפורמה המודרנית במצרים. הכוח המניע לתנועה בא לא מתוך גבולות מצרים גופה אלא מתורתו והשפעתו של אותו אדם דינמי ואגדי כמעט, סייד ג'מאל א־דין אל־אפגאני, שנולד בשנת 1839 באסעדאבאד, ליד קאבול שבאפגניסטן. אפגאני שבילה את השנים 1871—1879 במצרים ונעשה ראש־מעורריה של התנועה המודרניסטית שם, התיחס על חוסיין אבן עלי אבן אבי־טאלב, נכדו של הנביא מוחמד. מגיל עשר היה שונה ולומד בכמה וכמה מקומות באפגניסטן ובפרס, ועד גיל 18 כבר קנה לו בקיאות בכל חכמת האסלאם אף היטיב להכיר את חכמת זמנו לענפיה. שבע ידות היו לו בדקדוק ובבלשנות של הלשון הערבית, בהיסטוריה ובתיאולוגיה של האסלאם, בצופיות, בתורת ההגיון, בפילוסופיה, בפיזיקה, במתימטיקה, באנאטומיה, בתורת־הרפואה ובעוד הרבה שטחים.

פרשת פעולתו הממושכת והנמרצת של אפגאני ראשיתה בהיותו בן שמונה־עשרה. כאשר הלך להודו למשך כשנה וחצי והרחיב את תלמודו בקנותו לו מידה של ידיעה במדעים האירופים, כמו גם בלשון האנגלית. בשובו לאפגניסטן נכנס ג'מאל א־דין לשירותו של האמיר השולט, דוסט מוחמד ח'אן, שאחד מיורשיו עתיד להעלות את אפגאני לדרגת ראש־ממשלה. כאשר קם אמיר מתחרה, שיר עלי, ובתמיכת נשקם וכספם של האנגלים הצליח למגר את המשטר, החליט ג'מאל א־דין, שהיה אז בן 27, לעזוב את הארץ, וב־1869 ניתנת לו רשות לעלות לרגל למכה. הוא החל את דרכו בהודו, מקום שנתקבל בכבוד על־ידי ממשלת הודו אלא שלא הורשה לעסוק בפעולה מדינית כלשהי, אף לא להיועד עם המנהיגים המוסלמים. כעבור חודש ימים הובל לסואץ באניה של ממשלת הודו — יש טוענים שגורש על ידי הבריטים — ומשם הלך לקאהיר ועשה בה 40 יום. בפרקיזמן זה הרבה לבקר באוניברסיטה המוסלמית אל־אזהר, שוחח עם מורים ותלמידים, ובאכסניתו היה דורש דרשות באוני מבקריו.

בעת היותו בקאהיר הזמינו השולטן עבדול־עזיז לבקר באיסטנבול. הוא החליט שלא יעלה לרגל למכה, ובתחילת 1870 הגיע לאיסטנבול ונתקבל בה בכבוד רב. לא יצאו ששה חדשים והוא נתמנה חבר במועצת־החינוך, ובתפקיד זה עשה לביצוען של רפורמות מרחיקות־לכת במערכת החינוך. ברפורמות אלו קנה לו את איבתו של השייך־אל־אסלאם, שראה בהן פגיעה במעמדו שלו. הואיל ובכל הזדמנות היה מודיע את דעותיו ברבים, והשפעתו היתה גדלה והולכת, עורר עליו עד־מהרה איבה וקנאה גם בחוגים דתיים אחרים.

סמוך לסוף השנה ההיא הזומן אפגאני לנאום לפני התלמידים של דאר־אל־פ'ונון על חשיבות המלאכות והאומנויות, ואף כי נזהר והראה את נאומו תחילה לכמה פקידים גבוהים, נאחזו השייך־אל־אסלאם וחבריו בכמה מן ההשקפות שהביע והאשימוהו שדיבר בלשון של זילזול על ערכי האסלאם. העתונות החלה לבחוש בענין, אפגאני השיב בתביעה לשפוט את השייך אל־אסלאם על שקרא לו אתאיסט, וכה גדולה היתה המהומה עד שנצטווה רשמית לעזוב את הארץ.

ב־22 במרס 1871 הגיע אפגאני לקאהיר, מקום שלא התכוון לשהות אלא זמן קצר. אך בהשפעתו של ריאד פחה, שהיה אז ראש־הממשלה, קבעה לו ממשלת מצרים קיצבה חדשית (10 ל"מ) כאות כבוד והוקרה, ומתוך כך החליט להישאר לפי־שעה במצרים. כרגיל היה מוקף תלמידים ומעריצים, שבאזניהם היה משמיע את השקפותיו, שאז נחשבו מתקדמות במידה מופלגת, על תיאולוגיה, פילוסופיה, משפט, אסטרון־נומיה ומיסטיקה. הוא גילה גם התעניינות פעילה בעסקיה המדיניים של מצרים; הוא שקד ככל יכלתו לעורר את הארץ על סכנות התערבותם והשתלטותם של הזרים, ובמאמריו בעתונות גם לא הסתיר את רגשותיו האנטי־אנגליים.

הפעולות האלו, שנמשכו עוד שמונה שנים, בהכרח עוררו חשד מצד השלטונות והתנגדות מצד חכמי־הדת השמרניים. בשנים הללו גם החמיר במהירות מצבה

הכספי של הארץ, דבר שהביא לידי התערבות אירופית. לאחר שהודח הפדיב אסמעיל פחה ותופיק פחה קם למלוך, ביוני 1879, לא עברו עוד אלא שלושה חדשים וג'מאל א'דין גורש ממצרים.

לאחר־מכן עקר אפגאני להאי־דראבאד שבהודו, ושם חיבר, בפרסית, את הספר היחיד שנתקיים לנו מפרי עטו — „תשובה לחמרנים“, כתב־סיניגוריה על האסלאם כנגד התקפות הולזול מצד המחדשים. בעת היותו בהודו, בשנת 1882, הגיעה תנועת „מצרים הצעירה“, שקשורה היתה בשמו של ג'מאל א'דין, לידי התפוצצות במרידה של עראבי פחה, שהסבה אחרי־כן בכיבושה של מצרים בידי הבריטים. בעת פעולת־האיבה נעצר אפגאני על־ידי ממשלת הודו בקלקוטה, אך עם מיגור תנועתו של עראבי קיבל רשות לעזוב את הודו הוא עקר ללונדון, מקום שלא שהה ימים רבים, ומשם עבר לפאריז, שבה חי ופעל שלוש שנים.

תקופת ישיבתו בפאריז היתה לאפגאני פרק־זמן של פעולה תעמולתית בהקף בינלאומי. מאמריו בעתונות עוררו ענין רב ביותר, ובשנת 1883 התפלמס עם ארנסט רינאן על הנושא „האסלאם והמדע“, פולמוס שנסב על כשרו של האסלאם להתחדש ולהסתגל לציביליזציה המודרנית. (לימים תיאר רינאן כ„המטיף הראשון לחירות בקורות המזרח המודרני וגיבורה הראשון“).

ב־1884 הצטרף אליו בפאריז ידידו ותלמידו לשעבר, מוחמד עבדו, שהוגלה ממצרים באשמת שותפות למרידה של עראבי פחה. יחד החלו לפרסם שבועון ערבי בשם „אל־עורוה אל־וּת'קא“ (הקשר האמיץ), שנועד להעמיד את העמים המוסלמיים על הצורך ללכד את שורותיהם נגד התוקפנות והניצול המערביים. רק 18 גליונות של השבועון עתידים היו להופיע, הראשון ב־13 במרס והאחרון ב־16 באוקטובר 1884. כתב־העת הזה היה בטאונו של ארגון חשאי שנקרא באותו שם, שעליו נמנו מוסלמים מהודו, מצרים, צפון־אפריקה וסוריה, ואשר תכליתו היתה „לאחד את המוסלמים ולעוררם מתרדמתם ולהעמידם על הסכנות המאיימות עליהם ולהדריכם לקדם את פני הסכנות האלו“. הממשלה הבריטית אסרה את כניסתו של העתון להודו ולמצרים, שתי הארצות שעליהן היתה השפעתו גדולה ביותר. אחד מתלמידיו של אפגאני הביע את הדעה שאילו נמשך קיומו של העתון כי אז היה מביא לידי התקוממות מוסלמית כללית. אכן, על אף תקופת קיומו הקצרה, גדולה היתה השפעתו של כתב־העת הזה, ופעמים רבות פורסם בצורת ספר, בפעם האחרונה ב־1958 בקאהיר, בתוספת הקדמה מיוחדת מאת ג'מאל עבדול נאצר.

13 השנים שבין שקיעתו של „אל־עורוה אל־וּת'קא“ לבין מותו של ג'מאל א'דין (9 במרס 1897) עטופות תעלומה במידת־מה. לאחר ביקור קצר בלונדון הלך למוסקבה ולאחר־מכן לפטרסבורג. ישיבתו ברוסיה ארכה למעלה מארבע שנים, וכל אותה עת הוסיף לכתוב ולעשות נפשות לאחדות המוסלמית. לפני ישיבתו ברוסיה או אחריה, ב־1886, הלך אפגאני לפרס, ונעשה שם מיניסטר־המלחמה. בזכות למדנותו וכוח דיבורו, כמו גם בזכות קנאתו הגלויה לטובתה של הארץ,

קנה לו מידה בלתי־רגילה של השפעה בכל החוגים, עד כדי כך שהשאה — שהוא עצמו הזמין את אפגאני טלגרפית — החל לחשוך בו ולהתירא פן ינצל את השפעתו כדי לתת תחת ממשלתו וכס־מלכותו. כיון שהבחין אפגאני בשינוי־יחס זה, ביקש רשות לצאת את הארץ והלך לרוסיה.

ב־1889 שוב נפגש במינכן עם השאה, נצר א־דין, שביקר אז באירופה. השאה שידל אותו לחזור לפרס ולהיעשות ראש־הממשלה. לאחר תקופה של שיתוף־פעולה ואמון הדדי, שוב התעוררו חשדותיו של השאה, וכשחזר אפגאני וביקש רשות לעזוב את הארץ הושבה בקשתו ריקם בגסות מפורשת. אז תר לו מקלט במסגד אחד, שבו נשאר למעלה משבעה חדשים, כשהוא מטיף בגלוי למיגורו של השאה. השפעתו גברה והלכה על כל שכבות העם, ובין תלמידיו היו 12 איש שהתבלטו אחרי־כן במהפכה הלאומנית הפרסית. אחד מן התלמידים האלה הוא שרצח את השאה ב־1 במאי 1896.

סמוך לסופה של שנת 1890 חילל השאה סוף־סוף את קדושתו של המסגד, אסר את אפגאני והעבירו, כשהוא חולה אנוש, לגבול התורכי. משהחלים יצא לביקור קצר בלונדון. הוא חזר ב־1892 לתורכיה ובה נשאר עד שמת. עקב „סרטן הלסת” שפשט עדי־מהרה לצוואר, אף כי רבים מידידיו הפרסים תקיפים היו בחשד שלמעשה הרעילוהו. פחות משנה לפני מותו סירבו השלטונות התורכיים להיענות לממשלת פרס שביקשה שיוסגר אפגאני לידיה, בעקבות רציחתו של השאה נצר א־דין (ואולם שלושה אחרים שנחשדו בשותפות בקשר הוחזרו לפרס והוצאו להורג בחשאי בטברیز).

*

מן התיאור הקצר הזה של חיי אפגאני ייראה לנו שפעולתו הקיפה למעשה את כל ארצות האסלאם כמו גם אותן ארצות אירופיות שהיו מעורבות בענייני העמים המוסלמים. בפרק־זמן זה או אחר פעל בארצות כאפגניסטן, פרס, תורכיה, הודו ומצרים והשפיע עליהן במחשבתו ובמעשיו. המהפכה הפרסית, שהגיעה לשיאה בהנהגת התחוקה ב־1906, קיבלה ממנו בראשית צעדיה השראה, עצה ועזר. בתעמולה שניהל בעת שבתו באיסטנבול הכשיר את הקרקע למהפכה המוצלחת של „התורכים הצעירים” ב־1908, ובתוך כך גם היה מניע ראשי לתנועה הלאומנית המצרית ומקור השראה ראשון־במעלה להתעוררות הרוחנית והדתית שנתגלמה בעבדו וחסידי. אחד הביוגרפים האירופיים שלו אמר עליו: „בכל אשר הלך הניח אחריו חממה של ריב ומדון, ובלי גוזמה אפשר לומר שכל התנועות של שיחרור לאומי של ריאקציה נגד היזמה האירופית, שאותן אנו רואים במזרח זה עשרים שנה ויותר, מקורן נעוץ במישרים בתעמולתו” (ב. מישל, ע' כ"ג).

אפגאני היה מהפכן במלוא מובנה של המלה. כפי שאומר אדמס, אפייני היה הדבר למזגו של האיש „שהאמצעים אשר בחר להגשמת מטרותיו היו האמצעים של המהפכה מדינית. נראה היה לו כי זו הדרך המהירה והבטוחה להשיג לעמים המוסלמיים

את החירות הדרושה להם כדי שיוכלו להכניס סדר בביתם שלהם...” אפגאני ראה במיגורם של שליטים מוסלמיים העומדים לשטן לישועה הזאת אמצעי כשר למטרה המבוקשת. בראיון עם פרופ' בראון אמר פעם: „אין לקוות לשום רפורמה שהיא בטרם יותזו ששה או שבעה ראשים”, והוא נקב בפירוש בשמותיהם של השאח הפרסי וראש־ממשלתו. הוא גם לא היה מסור לאיוז מן המעצמות המוסלמיות הקיימות; ראוי לציין כי תלמידו וכותב קורותיו, רשיד רידא, מקפיד לתקן את דבריו של ביוגרף קודם שאמר על אפגאני שהיה מסור לכליפות העותומניות. מטרתו היתה לרומם איזו מעצמה מוסלמית שתיעשה מרכז־ליכוד לכל האומות המוסלמיות. הוא החל במצרים; כשעלו תכניותיו שם בתוהו, תלה תקוותיו במרידת המהדי בסודאן; אחר־כך ניסה מזלו בפרס. ולבסוף בקיסרות העותומנית. אולם כבעל מחשבה יוצרת וכבונה שיטה לא היה כוחו של אפגאני גדול. כאיש המעש, התעמלן ונושא־הדגל עסוק היה הרבה מפדי שיתן דעתו על ההלכה. כפי שצוין למעלה, הרי החיבור החשוב היחיד שהניח אחריו הוא „תשובה לחמרנים”, שאותו כתב בהיותו בגלות־למחצה בהודו. אדם מביא תמצית של הפרק האחרון בספר, הקרוי „האמצעים להשגת אשרן של אומות”, הנותן דוגמה לצד הקונסטרוקטיבי יותר שבתורתו ומכיל הרבה מרעיונות־היסוד שלו. כדי להשיג את אשרן של האומות, אומר אפגאני, צריך:

1. שיטוהרו מוחות העם מאמונות תפלות וממושגים מטופשים. האסלאם מחייב זאת, בפרט משום שתורת אחדות האלוהים מחייבת לטהר את המוח ואוסרת על מושגים מטופשים וחסרי־שחר דוגמת עבודת־גילולים, או גילגוליה וטבלותיה של האלהות.
  2. שיהיו הבריות יכולים וחפצים להגיע לדרגות הנעלות ביותר של אצילות האופי. הדבר היחיד שלא יוכל להשיגו המתאוה לכך הוא הנבואה, שאותה מעניק האלהים לאשר יבחר. אם ישתכנעו הכל באפשרות להשיג את שלמות האופי, עתידים הם להתחרות זה עם זה באמצעים להשיגה. האסלאם מאפשר לכל את השגת השלמות. אין הוא דומה לברהמניזם, המחלקת את הבריות לקטטות שאין לחרוג מתחומיהן. אין הוא דומה גם ליהדות, שבזה לבני דתות אחרות והעמידה מתוכה את אנשי הכהונה כקטטה הקרובה ביותר אל האלוהים, שבלי תיווכה אין איש יכול להתקרב אל האלוהים.
  3. שעיקרי האמונה של דת האומה יהיו תלמודם הראשון של הבריות, ושבתוך כך ילמדו גם את הנימוקים והטענות המתאימים לביסוס האמונות האלו; האמונות הדתיות של העם אינן צריכות להישען אך ורק על קבלת תורה ממעל. בספרו על „הציביליזציה” מראה גיזו שהיסוד הנמרץ ביותר בקידמה המודרנית ובציביליזציה האירופית היה הופעתה של סיעה דתית שטענה לזכות לחקור בעצמה במקורות האמונות הדתיות ותבעה הוכחות לאמונות האלו.
- כמעט אין כאסלאם דת הפונה אל שכלו של האדם ודורשת ממנו לקבל אמונה דתית רק על יסוד נימוקים משכנעים ולא על סמך יומרות והשערות

סתם. בניגוד לאסלאם עומדות דתות אחרות, דוגמת אלו המחייבות את האמונה שיכול האחד להיות יותר מאחד ושיכולים הרבים להיות אחד. אמונה שהדוגלים בה מצדיקים אותה בטענה שהיא עומדת למעלה מן השכל ואין השכל יכול להשיגה.

4. שבכל אומה יהיה מעמד מיוחד שתפקידו לחנך את שאר בני העם, ועוד מעמד אחד שתפקידו להדריך את הבריות במוסר. מעמד אחד ילחם בבורות הטבעית ויספק את הביקוש לדעת, ואילו השני ילחם ביצרים הטבעיים ובהיעדר המשמעת. שני אלה — המורה העושה את מלאכת ההוראה, ובעל המשמעת המצווה על הטוב ואוסר על הרע — נמנים על עמודיו החשובים ביותר של האסלאם.

האסלאם הוא, אפוא, הדת היחידה שבאמצעותה יכולות האומות להשיג את אשרן. אם יטען הטוען: „מדוע־זה נתונים המוסלמים במצבם הביש הנוכחי?“ אפשר לענות לו בלשון הקוראן: „אמנם כי לא ישנה האלוהים מצבו של עם עד אשר ישנה את מצבו שלו“ (קוראן י"ג, 12).

(אדמס, ע"ע 1516)

הקורא ודאי יעמוד על הדמיון המפליא בין טענתו של אפגאני בסעיף 3 שלמעלה ובין תורתיה של התנועה הפרוטסטנטית באירופה. בדברו על „סיעה דתית שטענה לזכות לחקור בעצמה במקורות האמונות הדתיות“ הוא מתכוון במפורש לתנועה זו. ובאמת, קלעג'י מוסר שאפגאני אמר לעבדול קאדר אל־מגריבי שבאסלאם צריכה להופיע תנועת רפורמה „קרובה לזו של הפרוטסטנטיות נוסח מארטין לותר... שתעקור מושגים מוטעים שהשתרשו באוכלוסים כמו גם באחדים מן התיאולוגים...“ (קלעג'י, ע' 15).

אך על אף העובדה שדעותיו של אפגאני על הרפורמה הדתית היו ברורות, מנומקות ושיטתיות, הרי בשטח המדיני נתגלה עיקר כוח־משיכתו כלפי המוסלמים הצעירים בני־זמנו. הנקל להבין זאת, שהרי תחום התעמולה המדינית זימן לפטריויטים האלה לא רק דרך מהירה וקלה למראית־עין לעצמאות לאומית אלא גם הזדמנות לביטויים של רגשות לאומנים קולניים. אפגאני השרה השראתו על מהפכנים מדיניים ועל למדנים כבודי־שיבה, הטיף ללאומנות מקומית ולפן־אסלאם כאחד, ועשה תעמולה לפריקת עולה של העריצות מבית ועול השלטון הזר מחוץ.

ואולם, כפי שהעיר פרופ' וילפרד קאנטול סמית בחיבור שפירסם לא מכבר, אפגאני תרם תרומתו לא כהוגה־דעות אף לא כמארגן ומתכנן. „חשוב הוא לא בזכות מה שהוסיף להתפתחותו של העולם המוסלמי אלא בזכות מה שהביא לנקודת־המוקד — מוקד מרוכז כדיר־כך שהיה מסוגל להבעיר. חשוב הוא מפני שהוא עצמו מיצה במידה כה רבה את העולם המוסלמי המתלבט של ימיו, ואחרי־כן הגיב על הלבטים הללו במרץ־אדירים. רחב־דעת היה וחובק־כל: בחרתו לבעיותיה החדשות של העדה התעלה מעל לפילוגים המסורתיים שבתוכה ויכול היה להסיח את הדעת מן הפילוגים הללו...“ (סמית, ע' 48).

מחוץ ל"תשובה לחמרנים" מסתכמת מורשתו הספרותית של אפגאני בעיקר במאמרים וכתבי־פולמוס בעתונים, במכתבים, בהרצאות שלא פורסמו ובחלקן גם לא נשתמרו, ובכמה שיחות שנמסרו על־ידי בני־זמנו ותלמידיו. כשבא מאיסטנבול לקאהיר ב־1871 הרצה ב"אל־אזהרה" שורת הרצאות ששתיים מהן נשתמרו בכללותן על־ידי עבדו תלמידו. הראשונה היתה על "הפילוסופיה של החינוך". על פי גירסתו של עבדו, השווה אפגאני בהרצאה זו את בריאות המוסר לבריאות הפיזית בחיי הצומח והחי: ממש כמו שבגוף תלויה הבריאות בשמירה על איזון נאות בין יסודות ומגמות נוגדים לבל יתגבר האחד מן היריבים על משנהו, כך גם בבריאות המוסרית יש לשמור על איזון נאות בין צמדי מגמות נוגדות, בין מידה טובה למידה רעה — כמו, למשל, בין אומץ לפחד, או בין נדיבות לקמצנות. אם האחת מכריעה ומבטלת את חברתה, נמצאת הבריאות המוסרית לוקה. מדעי החינוך והמשמעת פותחו על־מנת לשמור בנפש את מידותיה התרומיות, או לחזקן, אם נחלשו או אבדו. אותם שמפקידים בידיהם את חינוכו של עם ואת טיפוח מוסרו הם "רופאי נשמות ורוחות", ועליהם לדעת את עיקרי הבריאות המוסרית כדרך שרופאים יודעים את עיקרי הבריאות הגופנית. עליהם לדעת את ההיסטוריה של אומתם ושל אומות אחרות, את תקופות עלייתן או ירידתן, את עילות החולשות המוסריות שנתגלו בתוכן ואת התרופה הדרושה לריפויין. אם בורים יהיו רופאי־הרוח האלה, בהכרח ישתקף הדבר בבריאותה המוסרית של האומה. בורותם של רופאים קשה מהיעדר כל רופא. רופאי־הרוח אלה, האחראים להדרכה המוסרית, אפשר לחלקם לשני סוגים — מזה נואמים ומטיפים ומזה סופרים, כולל עתונאים.

ההרצאה השניה עסקה ב"אמנויות". אחרי דברו על השלבים השונים בהתפתחות הרוחנית והחברתית של האדם, ולאחר שהראה איך פותחו כמה וכמה אמנויות מועילות ומה ערכן בחברה, ממשיך אפגאני ומדגים את הצורך בשיתוף־פעולה בין האמנויות השונות ובין היחידים השונים, לתועלת החברה. האמנויות תלויות זו בזו, וכל פרט ופרט תלוי באמנויות הרבה, אפילו במה שנוגע לצרכים הפיזיים של החיים. "איך אפוא יהיה האדם בלתי־תלוי בהיותו זקוק יום־יום, אף גם שעה־שעה, לפירותיהן של כל האמנויות? שיתוף־הפעולה בעבודה הוא אפוא הצטרכותו של כל אדם לתשלום תמורת ערכה של עבודתו בפרי־עבודתם של אחרים. בדרך כך תהיה החברה האנושית משולה לגוף המורכב אברים־אברים, גוף שבו כל אבר פועל לתועלת הגוף כולו". אם יבין היחיד את תלות־הגומלים הזאת, הרי ישתדל לתפוס את מקומו בגוף כאבר לאמיתו ויפעל לתועלת הכלל. "העקרון של העבודה הזאת למען הגוף בכללותו הוא מה שאנו קוראים 'האמנויות', ואם אין לאדם עבודה של ממש לתועלת החברה האנושית ולעזרת משטרו של הארגון בכללותו, הרי כמוהו כאבר המשותק שאין לו כל ערך לגוף ואך למעמסה הוא עליו". (מובא אצל אדמס, ע"ע 36-35; קלעג'י, ע"ע 84-83).

בנאום שנשא בדאר-אל-פ'ונון באיסטנבול, נאום שבעקבותיו גורש מתורכיה, דיבר אפגאני בנעימה דומה לזו על חשיבות המלאכות והאומניות. הוא השווה את הגוף המדיני לגוף חי שאבריו הם המלאכות ומשלח-היד השונים. נשמתו של גוף זה היא הסגולה הנבואית או הפילוסופית. הוא השווה כל אומנות לאבר אחר שבגוף, ועמד בהרחבה על חשיבותו של כל אחד מהם (קלע'י, ע' 32; אדמס, ע' 6).

*

הקורא המודרני בצדק יראה בכל הדברים האלה הגיגים גלמיים ותמימים כלשהו. אכן, עלינו לזכור שרעיונותיו של אפגאני היו בעיקר מושגים בשלים-למחצה שנלקטו כביד-המקרה מהוגי-דעות שהיו מקובלים באופנת הזמן ההוא. הרעיון של השוואת המלאכות והאומניות לאברים השונים שבגוף האדם לא היה, כמובן, המצאתו של אפגאני. הפילוסוף המדיני האנגלי הגדול, תומאס הובס, בעל ה"לויתן", עושה השוואה, אבר-אבר, בין הגוף המדיני לגוף האדם, תפיסה שהוגי-דעות מדיניים שלאחריו מתחו עליה בקורת חריפה.

מכל-מקום, הרבה יותר מהדרכה סתם העניק אפגאני לתלמידיו. בביוגרפיה הקצרה שלו אומר ג'ירג'י זיידאן שדומה היה כאילו אפגאני "נפח בתלמידיו את רוחו שלו; והם פקחו את עיניהם והנה ראו ההולכים בחושך אור גדול. כך קיבלו מידו, מלבד התורה והחכמה, רוח חיה שעוררתם לראות את מעמדם כפי שהוא באמת ולקרוע מלבכם את הצעיף של רעיונות-שווא. לפיכך התעוררו לפעולה בכתב וחיברו מאמרים לרוב על נושאים ספרותיים, פילוסופיים ודתיים". הואיל ועניינו בפעולה המדינית היה מפורש הרבה יותר מעיסוקיו העיוניים, הואיל והתחמץ בו לבו על מצבו העלוב של האסלאם בימיו, חש אפגאני בחריפות-חימה במצוקתם של אחיו המוסלמים, ובלהט קנאתו המריצם להכיר בחומרת מצבם ולגמור אומר לתקנו.

בספרו החדש על האסלאם בימינו נותן פרופ' קאנטוול סמית שבח יאה לפעלו ולאישיותו של אפגאני. הוא מטעים כי תנועות הרפורמה הקודמות באסלאם אמדו את ירידתה של החברה המוסלמית רק במושגיהן של המצוות המוסלמיות הקלסיות ובתוך כך לא גילו התנגדות לאויב החיצוני אלא במסגרת מצומצמת ומקומית, ואילו תגובתו של אפגאני על שתי הבעיות האלו היתה מתקדמת יותר. "לעת הזאת", כותב הוא, "היו הליקויים הפנימיים בולטים יותר, ואילו חדירתה הפנימית של אירופה ולחצה החיצוני הרחיקו לכת הרבה יותר. גאונותו של אפגאני מתבטאת בכך שראה את המצב במלוא הקפו ומתוך פרספקטיבה. הוא הבין כי סכנה נשקפת לעולם המוסלמי כולו ולא רק לחלק זה או אחר ממנו; וכי הסכנה נשקפת מצד המערב כחטיבה דינמית, אדירת-כוח. הוא ראה כי בהשוואה לחטיבה הזאת כל העולם המוסלמי הוא רפה-אונים. הוא תפס שבמובן ידוע עצם חולשתו של עולם זה היא המאיימת עליו. המתקנים שלפניו טענו שמצבם החברתי של המוסלמים לקוי. אפגאני טען שהוא חלוש".

יתר על כן, דומה שאפגאני היה המחדש הראשון באסלאם שראה במושגים „אסלאם” ו„מערב” תופעות היסטוריות סמוכות — ומנוגדות כמובן. „הסתירה הזאת... נעשתה מאז נכס־צאן־ברזל כמעט בכל מחשבה המוסלמית. יהיה זה עיון כדאי ומאיר־עיניים אם נבדוק איך התפתחה בהכרה המוסלמית... דמות־הרפאים של המערב ככוח מאשים ומאיים. אפגאני הוא שהביא דבר זה לידי גילוי והגיב עליו תגובה פעילה”.

אולם צד נוסף המתפתח בתודעה המוסלמית המודרנית, שנתגלה בעליל בפעם הראשונה באפגאני, הוא זה שפרופ' סמית קורא לו „געגועים מפורשים על התפארת הארצית שהסתלקה, זו של האסלאם הקדום”. במליצתו הרתוחת ובכוח שינון שאינו יודע לאות היה אפגאני משלהב את שומעיו בארצות האסלאם ומעוררם לשוב ולזכור איך היו פעם אדירי־כוח ועתה חלשים הם. ואף שזכרון זה לא היה כמוס הרבה מתחת לפני השטח, מכל־מקום כמוס היה ומטושטש בדרך־כלל — תחושה יותר מאשר ציור של תפארת שהיתה. תיאוריו החיים של אפגאני עוררו תגובה נלהבת, שמאז הלכה הלוך וגבור. העלאת זכרה של גדולת האסלאם בקדמותו נעשתה, בעצם, קו עיקרי שלישי בדמותו של האסלאם המודרני — בצד הרפורמה הפנימית וההתגוננות כלפי חוץ.

אך בעודו מעלה על נס את תפארת העבר גילה אפגאני הערכה חלקית לפחות לערכים המערביים, במיוחד למדע ולטכניקה של המערב. אף כי ראה במערב דבר שצריך להתנגד לו קודם־כל משום שהוא מעמיד בסכנה את האסלאם ואת העדה, טען גם שלפחות במידה ידועה צריך לחקותו. הוא עורר את שומעיו המוסלמיים לפתח את השכל ואת הטכנולוגיה כדוגמת המערב למען יתחזקו.

פעולתו והשפעתו של אפגאני הקיפה כמעט את כל ארצות המזרח, אבל במצרים עתידה השפעתו להאריך ימים ובה עתיד הוא למצוא את התלמידים הפעילים והנאמנים ביותר שהמשיכו במלחמתו ובמסורתו. החשוב משכמו־ומעלה בכל אלה היה השייד מוחמד עבדו, שמלבד היותו מחסידי האדוקים של אפגאני היה גם האיש שהכניס שיטה בתורתו של הרב ונתן להן ביטוי אינטלקטואלי שלם יותר.

המאמר הבא בסדרה זו: מוחמד עבדו ותיקוניו

בביוגרפיה

עדיין לא נתחבר מחקר ממצה ומוסמך על ג'מאל א'דין אפגאני. הכרך הראשון לביוגרפיה המקיפה של עבדו, פרייעטו של רשיד רידא, עודנו מקור עיקרי לקורות-חיייו של אפגאני בערבית, ואילו ספר יסודי על התנועה המודרניסטית באסלאם הערבי לא נכתב עדיין כל-עיקר. חיבורו של אדמס, שנעשה כבר קלאסי, נתישן מעט, אף שהוא המקור היחיד המצוי באנגלית. הרשימה הבאה כוללת את רוב הספרים על נושא זה שניתן להשיגם בנקל ואשר שימשו בהכנת המאמר הזה.

ערבית

אפגאני & עבדו: „אליערווה אליוות/קא“ (הקשר האמין), קאהיר, 1958.
 ראף חורי: „אליפכר אל-ערבי אל-חדיית“ (המחשבה הערבית החדשה), ביירות, 1943.
 קררי קלעג'י: „ג'מאל א'דין אל-אפגאני — חכים אל-שרק“ (אפגאני — חכם המזרח), ביירות, 1947.
 מוחמד רשיד רידא: „תאריך אל-אוסתאד“ אל-אימאם“ (ביוגרפיה של עבדו), כרך א', קאהיר, 1907.

מקורות אחרים

צ'ארלס צ'י אדמס: האסלאם והמודרניזם במצרים. אוקספורד, 1933.
 א. ג'. בראון: המהפכה הפרסית של 1905. קמבריג', 1909.
 י. גולדציהר: ג'מאל א'דין אל-אפגאני, ב„אנציקלופדיה אוף אסלאם“, גוטהולד וויל: תפיסת עתידו של האסלאם אצל ארנולד טוינבי, בכרך „טוינבי וההיסטוריה“, בוסטון, 1956.
 ארנולד טוינבי: האסלאם, המערב והעתיד, בכרך „הציביליזציה במסה“. לונדון 1948, ע"ע 184—212.
 ב. מישל & עבדול ראזק, מוצטפא: רסאלת אל-תווחיד. פאריז, 1925.
 וילפרד קנטול סמית: האסלאם בהיסטוריה החדשה. פרינסטון, 1958.
 קנת קראג: התנועה המודרניסטית במצרים, בכרך „האסלאם והמערב“, האג, 1956, ע"ע 165—178.

אליהו גד: ישראל מול „ישראל“ הרומית

בזמן האחרון שוב הופיעו בעתונות הישראלית ידיעות על האפשרות של החלפת יחסים בין ישראל לוותיקן. מותו של פיוס הי"ב, שמדיניותו כלפי ישראל נקבעה לפי עמדתו ביחס לבינאום ירושלים, ובחירתו של האפיפיור החדש, החשמן רונקאלי, הידוע בעומק הבנתו לבעיות היהדות; קבלת משלחת ישראלית על-ידי הוותיקן הן בהלוויית האפיפיור הן בטכסי ההכתרה; החלפת האיגרות בין מושלו החדש של הוותיקן לנשיא מדינת-ישראל; ולבסוף, הביקור ה„פרטי“ של פקיד בכיר ממשרד-החוץ הישראלי בקורייה הרומית — כל הדברים האלה פתחו פתח להשערות ולאמונה שסוף־סוף „זוו“ הדברים בין רומא וירושלים.

על־מנת להבהיר את המצב הזה ולמנוע אי־הבנה הרשו „חוגים מדיניים“ בירושלים לפרסם בעתונות הודעה מתונה בה נאמר כי אף שאין לצפות בעתיד הקרוב לכינון יחסים דיפלומטיים, הנה מעולם לא היו המגעים בין הוותיקן וישראל פוריים יותר.

לא מן הדין, אף לא כדאי יהיה, לבקש ידיעות נוספות בין ברומא בין בירושלים. שתקנותו המסורתית של הוותיקן במגע־ובמשא עם מדינות־חוץ ידועה היטב, ומידה שווה של שתקנות צריכה להיות תנאי מוקדם להצלחת כל משא־ומתן מצד ישראל עם הקורייה הרומית. אף־על־פי־כן הרי ידיעות שנתפרסמו בזמננו, הן בישראל הן בוותיקן, מאפשרות לאמוד במידה ידועה את גורמי־היסוד שסייעו עד כה לגשור, או להרחיב, את התהום בין שתי המדינות הריבוניות האלה.

אחרי החלטת האו"ם לכונון משטר בינלאומי בירושלים ובמקומות הקדושים — החלטה שהכסא הקדוש היה לו חלק בה במישרים — חזרה וניסתה ממשלת ישראל לקבוע מגע ישיר עם הקורייה הרומית ולזכות להכרה רשמית מצד הוותיקן.

כל הנסיונות האלה, שבוצעו בדרך גישושי־עקיפים מצד ידידים משותפים או בשליחות בלתי־אמצעית, דוגמת משלחת הרצוג־ורדי לרומא ב־1949 או ביקורו של מר שרת אצל האפיפיור ב־1952, דומה כי לא הביאו ליד שיפור רב ביחסים בין שתי המדינות.

עיקר הקושי בדרישות הישראליות כלפי הוותיקן מתבטא אולי בעובדה שמנסחיהן לא תמיד זכרו את העובדה שעילת־הווייתו של הוותיקן היא הדת הקתולית. ישראל יודעת כי הוותיקן הוא מדינה עצמאית וריבונית, שבמובנים רבים מעניק לה

העולם הקתולי אותו יחס של הוקרה נרגשת אשר לו זוכה ישראל מצד הפזורה היהודית. לפיכך היתה הסברה כי עלידי כינון יחסים תקינים עם רומא תזכה ישראל לקבלת־פנים נאה יותר בעולם הקתולי, לשתוף־פעולה הדוק יותר עם מפלגות קתוליות במערב־אירופה ולהכרה מצד מדינות קתוליות דוגמת ספרד, אירלנד ופורטוגל.

זאת ועוד, בשים לב למעמד־המיעוט של הנוצרים בעולם הערבי, היו אנשים בישראל שהשתעשעו בתקוה להקים במזרח התיכון חזית יהודית־נוצרית משותפת של עמי־מיעוטים כנגד הרוב הערבי־המוסלמי.

כל השיקולים האלה היו, והנב, שיקולים מדיניים טהורים שאין זיקתם מרובה לבעיות התיאולוגיות או הדתיות שבין היהודים והנוצרים. לאמיתו של דבר הונחו הבעיות האלו תמיד בתחום האמונה האישית, שמדינה חילונית, סוציאליסטית וציונית כמדינת־ישראל אינה יכולה להיכנס אליו ולהתערב בו; כתוצאה מכך הרי, בניגוד לתקוות הקודמות, לא הושגה שום התקדמות בשטח של יחסיו המדיניים עם רומא — אף כי הוכח בבירור שהעמדה המדינית השלילית של הוותיקן כלפי ישראל לא השפיעה כמעט כלל על יחסם של מדינות, מפלגות או אנשים קתוליים לישראל.

לעומת זאת, נצטמצמו דרישות הוותיקן כלפי ישראל בשני שטחים מוגדרים: הבטחת הגשמתה של החלטת האו"ם על בינאום ירושלים והמקומות הקדושים, והגנת העדה הקתולית בישראל.

ברי כי הקוריה הרומית לא היתה צריכה לשום יחסי־מישרים מיוחדים עם מדינת־ישראל כדי להשיג את מטרתה הראשונה. ודאי שההפך הוא האמת, אף כי אין למצוא כל ראייה לכך שמאמציה של הדיפלומטיה הוותיקנית לאחר כך לרכוש את שיתוף־הפעולה מצד הערבים היו פועל־יוצא מן הצורך להשיג תמיכה בינ־לאומית בשאלת ירושלים.

באשר לענין העיקרי השני, כלומר ההגנה על זכויות הקתולים בישראל, לא היה לוותיקן שוטט עם לכונן יחסים ישרים עם המדינה, שכן השלטונות הישראליים מלכתחילה יצאו מגדרם כדי למלא את דרישותיה של הכנסייה הקתולית בישראל מבלי לבקש כל תמורה על כך.

אכן, מאז ימי הצלבנים לא היה מעמדם של המוסדות הקתוליים בארץ הקדושה נאה יותר. ישראל השלימה עם כך שיחזיקו בזכויות „קפיטולאציות“ עתיקות שלא היתה מעלה כלל בחלומה לתתן למוסדות הדת היהודית, כדוגמת פטור מתשלומי מכס וכמה מסים והטלים. על אף אי־אלו התנגשויות קלות, היא נהנית מחופש גמור לפעולות תרבותיות, אוונגליות ודתיות. נעשה נסיון כן לתת פיצוי על הנזקים החמריים שנגרמו עקב מלחמת־1948, ובמובן ידוע יש עתה לכנסייה הקתולית בישראל מעמד של בכורה ביחס לשאר כיתות נוצריות, דבר שוודאי לא היה עולה על הדעת בימי התורכים או בימי הבריטים.

אין כל דופי בגירסה הישראלית שאין יתרונות פוליטיים צריכים לבוא כתמורה על חופש הדת. בעצם זוהי הדרך הנכונה היחידה לדמוקרטיה אמיתית. שנשבעה אמונים לעקרונותיה של מגילת האו"ם. עם זאת. אין לשכוח כי הוותיקן לא ציפה להתנהגות מעין זו. סובלנות היא יוצאת־דופן לא רק במזרח התיכון אלא גם למשל, באיטליה, שבה מתפרש חופש הדת אפילו כיום בצורה שאינה מניחה למיסיונר פרוטסטנטי להטיף מהוץ לכנסיה פרוטסטנטית ואין כוהן קתולי לשעבר רשאי ללמד בשום בית־ספר ובשום אוניברסיטה. לפיכך השאלה היחידה שצריך לשאול היא אם תמיד תבהירה ישראל, במגעה־ובמשאה עם השלטונות הקתוליים, כי המעמד שממנו נהנות הכנסיות הנוצריות בישראל נובע לא מאיזו חולשה מצד המדינה אלא מתוקף העקרונות הדמוקרטיים הישראליים. מכל־מקום ברור הדבר שהוותיקן קיבל בישראל כל מה שרצה בלא שיסוג אפילו שעל אחד מעמדותיו האנטי־ישראליות.

הכנסיה לא חזרה בה, בעצם, מעמדתה בשאלת ירושלים והמקומות הקדושים. היא לא עזרה לישראל לרפך את יחס ההסתייגות מצד איוו מדינה קתולית בלתי־ידידותית. היא לא סטתה מקו שיתוף־הפעולה עם הלאומנות הערבית, קו שקיבל אישור ברור בעמדתה של ההייררכיה הקתולית הן באלג'יריה הן בעת המהומות האחרונות בלבנון.

לפיכך אם חל שינוי ביחס, ואם היחסים בין רומא וירושלים טובים עתה משהיו אי־פעם, ברור כי יש לחפש את הטעמים לכך בכיוון שאיננו מדיני דווקא.

עמדתו התיאולוגית של הוותיקן כלפי ישראל אפשר לסכמה במשפט אחד: הכנסיה, שהיא בעיניה „ישראל האמיתית“, לעולם לא תכיר במדינת־ישראל שאיננה חלק מן הכנסיה. לשון אחרת, אם יכיר הוותיקן יום אחד במדינת־ישראל, הרי יעשה זאת משום שהגיע לכלל מסקנה שאין קשר בין ישראל „המדינה“ לישראל „עם הביבליה“.

אולי מוזר יהיה הדבר באוני אנשים הלמודים במושגים יהודיים ספציפיים, שהורגלו להכיר, מתוך אמונה, סבל ומסורת, את היחס העמוק ש„בין התורה לעם ישראל“. אך רושם אחר לגמרי יקבל אדם המסתכל במדינה היהודית מבחוץ.

אכן, נראה הדבר שמעולם לא היה בהיסטוריה ציבור אנשים יהודיים להלכה שהם פחות יהודים מצד ההלכה והמסורת הדתית מאוכלוסייה של מדינת־ישראל. מעולם לא היתה השפעתם של המוסדות הרבניים קטנה יותר ומעולם לא היו חשובים פחות בעיני הציבור, אם לא בעיני השלטון. מעולם לא היה ציבור בעל־הכרה ואידיאליסטי ביותר של אנשים ממוצא יהודי שרוי במצב של ריקנות מתכנים דתיים מסורתיים כמדינת־ישראל של ימינו.

דומה כי יותר ויותר משוכנע הוותיקן שישראל היא מדינה חילונית לאמיתה; ולא עוד אלא שהרעיונות שהונחו ביסודה, כמו גם גינוני־המסורת החיצוניים,

במרוצת הזמן לא יהיו חשובים הרבה לחברה של בני־אדם שבעיות אנושיות יומיומיות מאלצות אותם לבקש אותו יסוד טבעי של חיי ציבור שהוא הדת. לפיכך דומה כי בעיני הכנסיה של רומא לא די שאין ישראל נחשבת, בחשבון ארוך (וחשבונותיה של זו ידועים הם באריכותם...), מתחרה עם אותה, "ישראל" האחרת שהיא העדה הנוצרית, אלא שהיא נראית לה אפילו בחינת בעל־ברית, שהודות לחילוניותה תעזור לתנועה הדתית העתידה לבוא בהכרח, כביכול, כריאקציה על האתאיזם הנפוץ כל־כך בישראל כיום.

אך תהיה זו טעות גמורה לחשוב שהוותיקן ינסה לחולל בישראל תנועת התנצרות המונית על־ידי פעולה מיסיונרית. הוותיקן מאמין שכל הכרה דתית עמוקה צריכה לבוא מעצמה, משעה שיכירו הבריות בצורך בתוכן רוחני עמוק יותר.

חיבת הכנסיה לעשות הכנות לקראת היום ההוא, היום בו עתידים תושבי ישראל לנטות מאידיאולוגיה מדינית לאידיאולוגיה אנושית ודתית, אפשר שביום ההוא יחזרו הישראלים בהמונם לבתי־הכנסת. אך אפשר גם שיבקשו דבר אחר. ואם אז יחליטו קצין צה"ל, איש קיבוץ או פקיד־מדינה להמיר את "שמונה־עשרה" (אם ידעו תפילה זו מעודם) ב"פאטר נוסטר", הרי מנקודת־מבטה של הכנסיה הקתולית בישראל הכרח הוא שלא ייחשב צעד מעין זה "בגידה" לאומית. בעיה זו, שלפני עשר שנים אולי היתה נראית עיונית בלבד, היא כבר בעיה מעשית במקרים רבים בישראל כיום.

חיים כיום במדינה לפחות 5,000 נוצרים ממוצא יהודי הרואים עצמם כשר מבשרה של החברה הישראלית, ומסתבר שעם ההגירה ממזרח־אירופה יתוספו עליהם עוד. אף שמספר הישראלים הוותיקים שעברו לדת הנוצרית עודו קטן־ביחס הריהו גדל והולך, ואפשר ירבו אלה עוד יותר עם ירידתו הטבעית של המתח הלאומי בתוך המדינה פנימה ועם גידולה, הניכר עוד יותר, של הרגשת המועקה הרוחנית הקיימת בציבור הזה.

על אף כל השיקולים הפוליטיים ועל אף ידידותו לערבים, אין הוותיקן יכול להרשות לעצמו שמגמה מעין זו תסולף או תוכשל מחמת בעיה של נאמנות כפולה שתתעורר עקב העמדה השלילית שנוקט הכסא הקדוש ביחס לכמה בעיות מדיניות חשובות עד מאד בהן נתקלה מדינת ישראל בתקופת תקומתה. לפיכך הכרח שתשתנה עמדתו כלפי שראל ככל שיגבר ויוטעם האופי החילוני של מדינה זו.

אם מדינית היא הדרך העוברת מירושלים לרומא ואם דתית היא, מכל־מקום ראוי שיובן היטב בישראל שדרך זו עוברת בצלו של הצלב, כי יהיו אשר יהיו העקרונות והאינטרסים שמאחרי הדיאלוג בין מדינת ישראל לקנריה־המדינה של הוותיקן, אין זה יכול לדמות לדיאלוג בין ירושלים לראנגון הבודיסטית, למשל. ויהיו אשר יהיו תוצאותיו המעשיות, דיאלוג זה יעמיד כמבחן כביר את כוחה של הדמוקרטיה הישראלית, ואולי גם את מידת חיותה של הדת היהודית.

אש בעמקים

אש בעמקים הוא סיפור־מלחמה, אך ניתן לכנותו כך רק מצדו ה„חיצוני“ — המלחמה היא המסגרת, הרקע והעילה להימצאו של אדם בארץ זרה, בתנאים עוינים, כאחד משרידיו של צמא מובס. אין הוא „גיבור“ ואף לא „לוחם“, הוא פשוט אדם במדים, אדם בודד שמדיו הם סימן־ההיכר היחידי המזהה אותו עם צד מסוים במלחמה.

כל אותם מושגים שהם מיוחדים לעתות־מלחמה ומשותפים לחיילי כל המלחמות ואשר מהם שאבה סיפורת־המלחמה המרפת את מטענה ה„חיובי“: אהוות־הלוחמים, רוח־היחידה, הווי־של־שדה, גילויי רעות, גבורה והקרבה — אינם קיימים כאן כלל. היעדרם הבולט מן העלילה מעמיד את הגיבור במצב של בדידות קיצונית ביותר ומבודד אף את רגשותיו ומחשבתו מאותם הלכיינספש שהם עשויים להאציל.

כך נחלצת יצירה זו משיגרה מסוימת שהיא אף נהלתם של המעולים בסיפורי־המלחמה, ומיחדת לעצמה מקום משלה: אין היא מחדשת ערכים — היא רק משנה את זווית ההסתכלות ומתיחסת אל המשמעויות הנובעות ממנה.

המחבר, שוהיי אוקא, יפני שהשתתף במלחמת־העולם השנייה באיי הפיליפינים, מספר את סיפורו בגוף ראשון, כאינטלקטואל מובהק, באופן המעלה הרגשת זהות מוחלטת של המחבר עם גיבורו: חייל חולה שחפת נשלח עליידי מפקדו לאבד עצמו לדעת, כדי לשחרר את יחידתו הרעבה ממעמסת נוכחותו, הוא מקבל את

הדין בשלוה והולך לו, כשידיעת־המוות הצפוי נותנת טעם חדש לתחושותיו ומחשבותיו.

מאורעות שונים מעכבים את מיתות־בידי־עצמו, אך משך כל מהלך הסיפור הוא נשאר צמוד אל תחושת המוות, כשהוא שומר על ריחוק של פסע בינו לבין המוות; הוא חי בין המתים, וסופו שהוא חש עצמו כמת בשוכו אל החיים.

אין הוא יכול לחזור ולהיות ככל האדם; הוא נתנסה בנורא מכל: הוא הרג אדם, ושלא מדעת, אף נכשל באכילת בשר־אדם.

אין המחבר מניח למלחמה לכפר על פשעי־עם. הוא אחראי למעשיו, ואף כי איש לא יתבענו — הוא נותן עליהם את הדין לפני עצמו. לגביו אין המלחמה משנה את ערכי המוסר.

העובדה שהמחבר הוא נציגו של צד „האור־יב“ אין בה כדי להעלות או להוריד מן ההתרשמות של הקורא. „יפניותו“ של הסיפור היא באמצעו — האפייניים לאמנות היפנית המוכרת לנו: קוויה־מיתאר הדקים כרישומי מכחול, ארדיכלות של מועט המחזיק את המרובה — אותם צמצום ואיפוק שהם מוזגה בין הליריקה היפנית המסורתית ומיטב הסיפורת הצרפתית בת־זמננו, זו של ז'יד וקאמי.

ד. ל.

עד מחר

ספרו של אורי אורלב, „עד מחר“, מעורר את הקורא להשוותו ל„דיוקנו של האמן כאיש צעיר“, לגיימס ג'ויס, שממנו הושפע במידה רבה. עובדה זו עצמה אין בה רע, בפרט מאחר שאורלב לא נטל מגויס אלא את המסגרת החיצונית, בעוד שתוכן הדברים הוא שלו ומיוחד לו. אם יש מקום לטעון כנגד אורלב, הרי זה דיוקה שלא למד את תורת רבו כראוי.

ג'ויס ניסה, כידוע, לשחזר את חייו לא עליידי מסירת העובדות הפורמליות אלא

* שוהיי אוקא: אש בעמקים, הוצאת ספריה לעם, עם עובד, 1859. תרגום: ג. אריוך. 188 עמ'.

מבליט צד זה שלו בצורה שהיא מוגזמת אפילו בעינינו. בני תקופתו של פרויד. אכן, העובדה שאין המחבר ממש את רוב החוויות עד תומן ולשם עצמן הריהי דבר שנעלם ממנו, כנראה. אבל הפסיחה על תיאור החוויה החריפה, הדרמתית, היא מכוונת ונובעת, אולי, מן ההכרה האומרת שלא דווקא הרגעים הדרמטיים הם הקובי עים בחיים. אמנם, יש אמת בכך, אבל אין להגנים. תמונת החיים היוצאת מתחת ידו של אורלב היא בלתי־ריאלית, לפי שכל החוויות שלו יש בהן מיתח כמעט שווה, בעוד שבמציאות קיים הפרש עצום במיתח שבין חוויה לחוויה. בחיי האדם מודמנים, כמוכן, גם רגעים דרמטיים אשר להם השפעה מכרעת על נפשו.

הנה כי כן, העולם הזה, עולמו הנפשי של נער מתבגר ואמן, אינו מתגלה דיי צרכו ב"עד מחר", לעומת זאת מצליח הספר למסור את האווירה האופפת את הנער בקיבוץ, בהשוואה לאווירת סביבתו בראשית ילדותו, ואת השתנות דרך תגור בתו של הנער, שבקרב שינוי המקום. במלה אחת — את המעבר מדמות הילד הפולני, אריק, לדמות הנער העברי — ארנון.

ירח הדבש והזהב

גלוי וידוע הוא שיושבי הארץ הזאת, עם כל חופש הליכותיהם, הם שבט פורטיטני עד מאד. בספרות הישראלית מתבטאת פורטיטניות זו בעובדה שאין אצלנו ספרות משעשעת, ולא שחסרים אנו מומרים קלים, פיליטונים וכיוצא בכך; אך ברגע שהמחר בר נושא נפשו להביע את רגשותיו, ליצור יצירה ספרותית, "של ממש" — הוא לובש כובד־ראש. אמנם מצויות אצלנו כמה יצירות שיש בהן חוש הומור, אך יש הבדל בין המצחיק והמשעשע; סיפור שיש בו מן המשעשע לפעמים יותר משהוא מצחיק הריהו מצטיין בשוניות, תפיסה חריפה של בני־אדם, דעות פיקנטיות, הרצאת־דברים מושכת־לב, ומעל לכל — חן. ספרו של דוד שחר גדוש בכל אלה, ודומה שכבר

עלידי מסירת החוויות שעיצבו את האדם המתבגר ואת האמן. גם אורלב הלך בדרך זו. אך בעוד שאצל ג'ויס מתקבלת בסופו של דבר תמונה ברורה של התהוות עולמו הרוחני של האדם והסופר, הנה אורלב מעלה בעזרת הפנמה זו בעיקר את העובדות החיצוניות של חייו. עולמו הרוחני נשאר מסותר, ומה שמתגלה ממנו הוא דל ומעט.

הנה כך נודע לנו שאמו של הגבור נהרגה עליידי הנאצים. אך לא די שדמותה איננה ברורה די צרכה, גם רגשותיו בקשר למות זה אינם נמסרים כמעט כלל. כמו מתבקשים אנו להבין מעצמנו מה היו אלה, מאחר שכל אדם יודע מה פירוש איבודה של אם, לילד. בהמשך הספר נרמז פה ושם שאבידה זו הסבה לו ייסורים, אך דבר זה נמסר בפרספקטיבה, מתוך המרחק של השנים הבאות, ואיננו קשור בחוויה ספייציית.

בדרך זו נוהג המחבר גם בפרטים קובעים אחרים שרקמו את חייו: מתברר לנו כי עם בוא הנאצים עזב אביו, או, נכון יותר, הפקיר, את הגיבור ואת אחיו, אך מה היתה הרגשתם בשעת מעשה? גם מחנות־ההסגר למיניהם, שבהם חי, אינם משיקפים בחוויה זו או אחרת. כאילו סומך הוא עלינו שאנו יודעים מה פירוש הדבר לעבור את המלחמה במחנות־הסגר, ועוד: ידוע לנו שהגיבור עוסק בכתיבה, אך אין אנו מקבלים גם רמז אחד השופך אור על צמיחת כשרונו זה ועל ההתלבטויות שעם ראשית הדרך. גם החוויות הקשורות ביחס לנערות אינן מביעות אלא את המעט הדרוש כדי לדעת מהו הדבר שאירע, ולא מהו עולם הרגש שבקע עקב ההתאריעות.

מערכת רגשות יחידה שאותה מעלה המחבר בעזרת חוויות קטנות הזרועות פה ושם, היא זו הקשורה בהתפתחות המינית. אך העוני של שאר חלקי עולמו של הילד

* אורי אורלב: עד מחר. הוצאת ספריה לעם, עם עובד. תל־אביב, 1959.

מדודתו סטלה שהיטיבה עמו — ההולמת יותר מין פליקס קרול מאשר נער התוהה ותועה בדרכי־החיים. אך עם שמתקרב הס־פר לסופו מתברר שדווקא רדיפת־בצע זו, המסתיימת בבזבוז כל הכסף שנגנב תוך שבוע ימים, יש בה להעיד על חוסר היחס של הגיבור לקנין ולשרשיות שבידו לתת. בסופו של דבר נתפס הגיבור אפילו לאהבה רומנטית באמת, אך גם זו נגזר עליה לחלוף בלא שתספק יסוד של קבע בחייו. הגה כך, תמונת הנער בשלמותה אינה סותרת כלל את זו המופיעה בראשית הספר, אלא שאולי היא כאובה יותר.

אפשר לוקה הספר בחזרות־יתר, גם בהר־צאת תיאוריות שמוטב היה לו נסתברו לקורא מתוך דרך התנהגותו של הגיבור ומתוך ביטוי רגשותיו. אך עם כל חסרו־נותיו אלה הרי זה ספר מעניין, וכאמור — משעשע.

ד. ש.

מבית לבית

„מבית לבית“ הוא שם קולע למדי רריר מן המספר על גלגוליו של איש צעיר בכמה וכמה בתים — החל ממוסד לנע־רים עוובים וכלה במוסד לחולי־גנש, שאליו מגיע גיבורנו, משה, בזכות תעלול ממולח אך שכיח למדי של עורר־דין, שבהסתמך על ליקוי פסיכי הוא מציל את לקוחו מן העונש הצפוי לו בעבור שרצח נפש.

הדברים מסופרים בגוף ראשון וכמו בשניים הדוקות, בהעמדת־פנים מודגשת של ציניית קהה, אטומה, במאמץ מתמיד להרחיק את אהדתו של הקורא. אפשר לומר שזהו מאמץ שהצלח: בכל 211 עמודי הספר אין הקורא מגיע אפילו פעם אחת, כמדומה, לידי הרגשה של אהדה לאותו משה. אם נרצה להתקרב לדרגת הציניות שבה מתעטף המחבר, נוכל לומר אפילו שאף אחד מעמודי הספר אינו מעורר בקורא ביקורת־רגש כלשהו או צל של ענין במה שיבוא בעמוד הבא.

מבחינה זו יש בו מן החידוש בספרות הישראלית.

אין זאת אומרת ש„ירה הדבש והזהב“ הוא ספר שמח. די שנעלה בזכרונו סופרים כגון פיצג'ראלד, פורד מדוקס פורד, המינג' ויי, גראהם גרין ואחרים כדי שניזכר שספר משעשע יכול להיות ספר עצוב מאד. ספרו של שחר, כספריהם של סופרים אנגלים ואמריקאים אלה ואחרים כמותם, עוסק באדם שאין לו אהיזה לא במסגרת חב־רתית ידועה ולא בערכים שהוא מאמין בהם באדיקות.

דבר אחר שלמד שחר מן הספרות המ־רדנית האנגלית והאמריקאית, ואולי גם הצרפתית, הוא הגישה האומרת ששום יחידה זמנית אינה אוטונומית. וכך מת־ערב העבר הקרוב והרחוק בתוך ההווה, ולא בצורת השלכה הבאה למסור את העבר בתורת עבר אלא בצורת חויה מן העבר שהיא גם חלק מן ההווה.

אכן, אין החיים סיפור שיש לו התחלה ואמצע וסוף, גם אין הם מתרחשים דווקא במסגרת יחסים נדושה — השלישיה המפור־סמת, ניגודי־אבות־ובנים או צורת יחסים קלאסית אחרת. בפרק־הזמן שאנו צופים בו נרקם עולם גיבורו של שחר מבעיר־תיה המשפחתית והנפשיות של ירדת־נעורים שהוא מחבב אותה חיבה אפלט־נית, מהשפעת אישיותה ורצונותיה של דודתו סטלה — טיפוס מעניין מאד של זקנה תמהונית, ממשיכתו הגופנית אל נערה משרתת יפת־תואר והמונית, מזכר־נותיו על אחיו שמת לפני שבע שנים, מהדי הקונפליקט שבינו ובין חברתו שעזבה לא מכבר, בעת שעזב את הקבוץ, וכו'. הגיבור עצמו מופיע כ„אינטליגנט“ מובהק — טיפוס של נער אינטלקטואלי ואינך־רגש. אך כעבור כמה פרקים דומה כאילו דמותו משתנית, לפי שמתגלה בו רדיפת־בצע, שהוא מתמסר לה במין א־מורליות צינית — בשעה שהוא גונב טבעת יקרה

* דוד שחר: ירה הדבש והזהב. הוצאת „הדר“, תל־אביב, 1959.

במחתרת

זהו ראשון לשלושה כרכים, שיופיעו כנראה תוך שנה זו, של הודעות, מס' מכים וכתבים שנתחברו על-ידי חברי הכנסת מנחה בגין, בתקופה שהיה מפקד, מנהיג ומצבר של אנרגיה לארגון-הצבאי-הלאומי בארץ-ישראל.

בזמנו הגיעו הטקסטים האלה לידיעתם של יושבי הארץ הזאת מתוך כרוזים, עלונים ועיתוני-קיר ("חרות" של הימים ההם), מפוזרים או מודבקים בחרוץ-גפשי, בתדרה ובהרגשה מרוממת של שליחות בידי נערים אלמונים, מוסוייפנים, או מתוך קונטרסים פנימיים, אידיאולוגיים פחות או יותר, של הארגון, שנועדו להדרכתם של חיילי ה"מעמד" ואוהדיו או לפקחת-עיניהם של יריבים ואדישים. עתה מתגלה לעין-כל שמחברם של אלה היה מפקדו של הארגון, הוא ולא אחר.

אולי ימצא מי שיטען שעל אף האביריות המודגשת שמר בגין אוהב לשוות להליכותיו, האישיות והמדיניות כאחת, הרי אין כאן משום גילוי של אבירות יתירה, ואולי אף של נאמנות יתירה להיסטוריה של ה"מעמד", כשהוא מופיע בפירוש כמחברם של טקסטים שב-חלקם, לפחות, יצאו לרשות-הרבים לא כחיבוריו של יחיד כלשהו אלא כגילוי-עמדה ותיאורי-פעולה של גוף לוחם ונר-דף, גם קרוב לודאי שניסוחם היה לעתים קרובות למדי פרי עבודה קולקטיבית של צמרת האצ"ל. אולי ימצא אף מי שיטען שהיה בכך הרבה יותר מן הטעם הטוב אילו הופיעו כרך זה, וכן שני העתידים לבוא אחריו, כלקט מוס' מך של תעודות הארגון-הצבאי-הלאומי, שמפקדו-לשעבר מצרף אליו מבואות, הערות, דבריהסבר וסיכומים ככל אשר יבחר. עריכה כזו של הדברים, אילו היה מנהיגה של תנועת-החרות מצליח להי-

יש המשווים, כך שמענו, את הרומן חזה לסיפוריו של מארק חלאסקו. דומה שזוהי השוואה שאפשר להביא כמה וכמה נימוקים לסתרה, אילו היה האובייקט שלפנינו יכול להצדיק ניתוח ספרותי. כאן די לנו שנעיר כי חלאסקו, גם אם לא ייעשה אחד מעמודיה של ספרות ימינו, מכל-מקום הוא יודע לכתוב ואין סיפוריו עושים רושם של תסריט לסרט ממדרגה חמישית המבוסס על תיק של "מקרה" סוציאלי, פדגוגי או פלילי, כדוגמת יצירת-התבכורה של מר בן-שחר.

לא מן הנמנע שיימצאו מבקרים, אולי אפילו מן המכובדים ונוראי-האימה שב-תוכנו, שבגלל עצם העובדה ש"מבית לבית" איננו מצטרף, מבחינה תימטית, לשיגרת הכתיבה של "עבודה, הגנה, קיר בוך, הכשרה" + פלמ"ח ומלחמה, יתעוררו להפליג בשבחיו של ספר זה ולמצוא בו גם מעלות אחרות, שאינן בו. אחרים, אולי אף מבעלי-הבקורת של "קשת", אפשר יבקשו לדון אותו במושגים, לא ברות-חיים הלילה, רק מתוך סברה, בלתי-מובעת אך מוסכמת-בשתיקה לעתים קרובות, שלא הרי מקור כהרי תרגום, שכן ראוי למבקר שיתהלך בנועם עם מחבר "משלנו", אם מפני ש"צריך לעודד" ואם מפני ש"לא כדאי לקלל יחסים". לכן אולי יש לחזור ולהעיר פה הערה כללית, ואם גם מיושנת למדי: כתיבה בלשון העברית, כמו גם הינורות מנושאים מסוימים, אין בהן כדי לחפות על באנאליות ועל דלות-כשרון, ממש כשם שפתיבה בלשון ההולנדית, למשל, וכן הזדקקות לנושאים הללו, אסור שתחפינה על כך. ספר רע הוא רע גם אם אין בו "ציונות" מסוג זה או אחר, וספר טוב יכול להיות טוב גם אם זו מצויה בו (ואפשר רק להצטרע על שצירוף אחרון זה הוא נדיר כל-כך)...

י. מ.

* אברהם בן-שחר (בכרך): מבית לבית. הוצאת "ששת", תל-אביב, 1959. ע' 211.

פילוסופיה של מהפכה

הקורא שאיננו „נוגע בדבר“ במישרים, כלומר שאינו לא מצרי ולא מהשקוראים „ערבי“, ימצא כאן מטען רוחני זעום עד מאד. גמאל הוא בן־כפר, אף שאיננו ממשפחת פלאחים; לאחר שסיים בית־ספר תיכון, למד, בגיל שמונה־עשרה, חמישה חדשים בפקולטה למשפטים של קאהיר, ושנתיים לערך למד אחר־כך באקדמיה הצבאית — שבה, אגב, נתמנה מרצה חמש שנים לאחר שסיימה. אף כי מסתבר שבת־קופת המלך פארוק היה לו מגע הדוק, פחות או יותר, עם החוגים העירונים והתור־ססים שבאינטליגנציה הלבנטינית הקא־הירית של הימים ההם, הרי מתוך קטעי הזכרונות האישיים השזורים בפרקי הספר הזה נראה כי אותו מגע, יותר משהרחיב את אפקו האינטלקטואלי, נמצא מחדד את ביגלו המעשית ומחוק את הלכיה־רגש של האיש העתיד להיעשות „נשיא צעיר ואי־מ־פולטיבי“ — כפי שהגדירו בימים אלה מר ניקיטה כרושצ'וב, שהיו לו אי־אלו הור־דמנויות להכיר את עמיתו ואיש־ריבו מגדות היאור.

במובן ידוע יש בפרי־עטו של הנשיא המצרי כדי לאמת את הדעה, המתאשרת גם מתוך עלייתו המסאורית בשנים האחר־ונות, שפדי להגיע להשגים בפוליטיקה ובדיפלומטיה אין אדם צריך להיות עמקן, משכיל או רהב־דעת במיוחד, אף אין הכרח שיהיה פרי בשל של תרבות עתירת־ערכים ועתיקת־מסורת. את החסר לו מן הצדדים האלה יכול הוא להשלים באמפיריום ממו־לה, באינטואיציה (סגולה שבלעד־יה באמת לא יצויר מנהיג של ציבור או ממלכה), בערמוניות פשטנית ובכשרון טבעי לרכוש סופולריות — מהשקוראים „קסם אישי“, או, במדרגה גבוהה יותר,

פנות לה, אפשר אפילו שהיתה מבליטה את שיעור־קומתו האינטלקטואלי של איש שבהכרח הוא נגלה באור הדי־צדדי מאד מתוך הפרסומים של אותה תקופה נסת־ערת שקדמה ליציאת האנגלים מן הארץ הזאת, פרסומים שכטבע המסיבות, הדרי־שות והצרכים של הזמן ההוא הם בעי־קדם סולמוסיים, פאתטיים ודקלמניים, עתים עד כדי צרימה מוחלטת.

אבל ערכו של הכרך הזה, הפותח ב„הכ־זת המרד של הארגון הצבאי הלאומי“ בינואר 1944 ומסיים בספטמבר 1945, על סף ההסכם בדבר הקמתה של „תנו־עת־המרי“, איננו, כמובן, ספרותי אף לא רעיוני דווקא. פרט לערכו, האפשרי והחור־לף, כמכשיר־עזר ליצירת „אווירה“ בשנה של בחירות יש לו גם ערך, ודאי ובן־קיים יותר, כקובץ היסטורי, המאפשר לנו להתחקות, ברציפות כרונולוגית, אחר התפתחות פעולתו הצבאית, הארגונית וההסברתית של האצ״ל, בשלב שהיה אולי הדרמטי, ההירואי והכאוב ביותר בכל ההיסטוריה של הארגון.

השנים, כדרכן, עושות את שלהן, כיום, בריחוק של זמן, אין הקורא זקוק למידה מיוחדת של כיבוש־היצר כדי שלא לשוב ולהיסחף לריתחת היצרים של הימים ההם, שהמסמכים האסופים בכרך זה מוסרים אותה באורח בלתי־אמצעי כל־כך, כיום, בריחוק של זמן, יקל על הקורא לעמוד על מידת הקירבה המרובה שהיתה) ביסוד הדברים, בין האצ״ל לבין יריביו, רודפיו ומבקשי־נפשו (בפועל־מש) מבית. כיום, בריחוק של זמן, יוכל הקורא להסי־כים, בלי רוגז־יתר, להגדרתו הישנה של רביזיוניסט אחד מן השנונים, שלפיה לא היה הארגון־הצבאי־הלאומי, בחשבון סופי, אלא „סוכנות־היריות של הסוכנות היהודית“.

* גמאל עבד אל־נאצר: הפילוסופיה של המהפכה. עברית: חיים ארביב ושלום בוקאי. אחרית־דבר: בנימין אליאב. ספרי גדיש, תל־אביב, תשי״ט. 110 ע'.

* מנחם בגין: במחלתר. כתבים א'. הוצאת „הדר“ בע״מ. תל־אביב, תשי״ט. 295 ע'.

והותר, בדבר „שלושת המעגלים“ שבהם חייבים לפעול מצרים ומנהיגה: המעגל הפני-ערבי, הפן-אפריקאי והפן-מוסלמי. ספק אם אפשר לתרץ הבדל זה בכך שהפרק השלישי דווקא הוא המגלם את התרומה המיוחדת של נאצר למחשבתם של „אנשי ה-23 ביולי“, כפי שגורס מר אליאב, נראה יותר שהרגשת אולת-היד בהתמודדות עם הבעיות המצריות ועם הציבוריות המצרית, הגמסרת בגילוי-לב בשני הפרקים הראשון נים, היא שהביאה, בתהליך אבולוציוני שהבשיל בפרק-הזמן המסריד בין פרסומם של הפרקים הללו לפרסומו של השלישי, לידי מה שאפשר להגדיר כ„בריתה מן הצמצום אל המרחב“.

המהפכה הרוסית ויתרה בשלב מוקדם למדי, מתוך ראייה מפורקת של המציאות, על שאפותיה הגלובאליות, ולו גם מתוך התכונות מודעת לשוב אליהן בירת-שאת לאחר תקופה של התבצרות פנימית — משקית, צבאית, חברתית. אותה מהפכה, שבתחילה היה נשקה האפקטיבי ביותר „פילוסופיה“, רעיון, תעמולה ופעולה אר-גונית-חיתרית, ביקשה לה מיד לאחר התגשמותה כיבושים חמריים מוחשיים ביר-תר אף השיגחם. המהפכה המצרית, שצמחה מתוך רגשות של כשל והשפלה לאומית, שחוללה קציני-צבא עם פיקודיהם, בלא מצע רעיוני מגובש ומקף ובלי הכשרת-לבבות מוקדמת באמת-מידה רצינית, אף היא התרה להשגים ממשיים קרובים בהע-לאת דמת-החיים, כושר-הייצור וכוח-הלחי-מה, ואולם דומה כי, מתוך קוצר-יד וקוצר-נשימה כאחד, ביכרה לאחר זמן-מה להע-תיק את עיקר מרצה ומשאביה לתחום העשייה הארגונית-החיתרית ולעצב לה כלי, שבאמת נעשה היעיל שבכלי-נשקה, בדמות תעמולה, רעיון, „פילוסופיה“, לשם פעולה ב„שלושה מעגלים“, עצומים, ואם גם שונים, בהקפם, שמרכזם אחד והוא — קאהיר.

א, ביתר דיוק, גמאל עבד אל-נאצר.

א. ר.

„מאגיה אישית“. נאמנות עקיבה לאידיאה מנחה איננה הכרח גמור, אבל חשובה מאד — ביחוד במשטר המרחיק את האינטלי-גנציה מן השלטון ומונע ממנה ביטוי-עצמי בדרג מדיני — היא „אידיאולוגיה“, או, אם תרצו, „פילוסופיה“.

דוגמות למנהיגות „מצליחה“ מטיפוס זה בתקופתנו יוכלו לשמש, בתוך השאר, מחוץ לבעל ה„פילוסופיה“ של המהפכה המצרית, גם אותו ניקיטה כרושצ'וב, וכן הארגנטיני ח'ואן פירון, האמריקאי ג'ו מקארתי, האנגלי ארנסט בווינג, הגרמני אדולף היטלר. גם בתחום ההווי הקרוב לנו ביותר נוכל למצוא דמויות קרובות לאלו של „בוסיס“, בין בחיפה בין מחוצה לה, במישורים שונים של החיים הפרי-ליטיים במדינת-ישראל. עם זאת ראוי שנזדרז להוסיף כי אין אנו רואים, חלילה, במנטאליות של אדונים מן הטיפוס המרומז בזה תנאי יחיד, או הכרחי, להצלחה במנהי-גות בדורנו — כשם שאין אנו רואים בהצלחותיהם של אלה ושפמותם תופעה אפיינית למאה העשרים דווקא. הדברים מורכבים, כמובן, הרבה יותר, ואשר לאלופי הדור הזה, די לנו אם נזכיר כי מארצה-דון, וינסטון צ'רצ'יל, ג'ואהרלאל נהרו, שרל דה-גול, ולאדיסלב גומולקה וחביב בורגיבה, עם כל השוני הרב שביניהם הרי הם גם שונים מאד, בכללותם, מאלה שמנינו תחילה, ועם זאת זכו, איש במקומו ואיש בשעתו, הן להצלחות הן לפופולא-ריות.

„הפילוסופיה של המהפכה“ היא, מכלי-מקום, תעודה אישית המעידה עדות נאמנה על בעליה, זוהי תעודה של איש מלוהט שאפה, איש המאמין ביעוד היסטורי ובהזדמנות היסטורית שעתודו לו, איש שהוא גם פטריוט, ופטריוט מצרי. בדין מורה ב, אליאב, במאחרית דבר, על החילוק המהותי שבין שני פרקיה הראשונים של ה„פילוסופיה“, הטבועים בחותמה של פט-ריטיות מצרית מובהקת, לבין הפרק האחר-רון, שנכתב חדשים אחדים אחרי-כן, ובו מופיעה התורה, הידועה כבר עתה די-

המשתתפים בחוברת

תוך כדי עבודה בתרגום קלאסיקה יוונית משלימה דרור אורון רומן ראשון מפרי עטה יצחק אורפז הוא קצין צבא ותיק, בן 37. „עשב פרא“ הוא לו כמעט צעד ראשון בתחום הפרווה. הוצאת „מחברות לספרות“ עתידה להוציא את קובץ סיפוריו הראשון. „להיות אופה“ מתוסף לצרור „סיפורי השכונה“ של נסים אלוני, שאותם הוא מתעתד לכנס בספר, כאשר ישלימם — בעוד חודש, בעוד שנה, מיידע־מתי. אלן בוסקה, מסאי ומבקר צרפתי בעל־שם, זכור לקוראי „קשת“ בזכות מסתו „המשורר והמדינה“, שנדפסה בחוברת א'. אליהו גד הוא איש שקנה לו בקיאות בבעיות הפנסיה הקתולית אף רכש לו קשרים חשובים בחוגי כוהניה, הוגיה ומדינאיה. הן בישראל הן באירופה. ב. גון השתתף, בשיר, בחוברת א' של „קשת“. חיים גורי משלה כאן עוד כדור־גישוש לחלל, לאחר תקופה ארוכה־ביחס של שביתת־פיט. ישראל הרמפרסם בפעם הראשונה משיריו. הוא מקציני צי־הסוחר הישראלי. אל קס זהבי הוא משורר־מתחיל, בן 22. הוא משמש בהוראה בביה״ס התיכון בבאר־שבע. גם „נספג בחצות“, מאת חיליק (או, אם תרצו, יחיאל), הוא פרסום־בכורה של בן צעיר לאחד מקיבוצי עמק־הירדן, קצין־צנחנים לשעבר. „אירופה מרחוק“ הוא מאמר שני בסדרה „דור הלכנטינים“ מאת ז'קלין כהנוב. מאמרה הקודם ב„קשת“, „ילדות במצרים“, זכה לתגובות חמות עד מאד, נתקבל כ„התגלות“ על־ידי קהל הקוראים. פאול לוי, החוזר ומפתיע ברב־צדדיותו, שימש השנה אחד הארדיכלים של העדלאידע בתל־אביב. לוסין (צ׳׳וֹ) היה מחשובי האידיאלוגים של השמאל הקיצוני בסין בשנות השלושים, שעצומה היתה השפעתו על המהפכה הסינית ומנהיגיה. משה לזר שוקד עתה באוניברסיטה העברית, יחד עם פרופ' ח. פרי, על גאולתם של כתבי־יד ספרדיים־יהודיים מימי־הביניים. עטאללה מנצור, כתב־משוטט של „הארץ“, בן הכפר גוש־חלב, יושב עתה בנצרת. „פעמיים קפה“ הוא סיפורו העברי הראשון. הוא מכין לדפוס גם קובץ של סיפורים מן הפולקלור הפלאחי. יהודה עמיחי הוציא בשנים האחרונות שני קבצי שירה, ועוד ידו נטויה. אמציה פורת פירסם עד כה רק סיפור אחד, ב„משא“. אף הוא מבני העשרים־ומשהו, ירושלמי, מעובדי בית־הספרים הלאומי. שמעון קריגר הוא חניך אוקספורד, שבאחד מגילגוליו עשה שנים אחדות בהודו, קנה לו בקיאות בלשון סאנסקריט וספרותה. שמהן הוא מתרגם לעת־מצוא. מסתו על „הסוחר מוונציה“ היא אחת משורה ארוכה של מסות על מחזות שקספיריים, העתידות להופיע במקובץ באנגליה. הוא משמש מורה בגמנסיה „רהביה“ ובסמינר־עלית־הנוער בירושלים. פייר רונדו מנהל את מכון ההשתלמות הגבוה ל„אדמיניסטרציה מוסלמית“ בפאריז, מעורכי הרבעון המזרחני הצרפתי המעולה „אוריאן“, שממנו לוקח מאמרו על השאלה הכורדית. נסים רזואן נתמנה זה־מקרב עורכו של „אליום“, העתון היומי בלשון הערבית בישראל. מאמרו על מוחמד עבדו יופיע בחוברתנו הבאה, כהמשך למאמרו על אפאנני.

ידידיך וקרוביך

בארץ

או בחוץ-לארץ

יודו לך ויזכרוך לטובה אם תעניק
להם מתנה נאה:

חתימה חדשית על "אמר"

יום-יום יקבלו ידיעות מוסמכות ממך
קור ראשון על הנעשה בארץ
בשפת הארץ. זה יחזק את קשריהם
עם ישראל. רבים עשו כך וזכו
לתגובה חמה של קרוביהם.
גם אתה תשיג זאת — חתום על
"אמר"!

פנה מיד למרכז: תל-אביב, שינקין 45, טלפון
23251. או לאחד מסניפי "אמר" הקרובים.
לכל קריאה טלפונית יבקר אותך נציגנו, ימסור
פרטים ויסדר את המשלוח ללא שום טרחה
מצדך.

"אמר" העתון היומי

המנוקד היחידי בעולם

...את אשר בחרתי

בשירה

בעריכת יונה דוד

הקדמה: דב סדן

בקובץ זה בחרו 65 משוררים ישראלים איש
איש שירו הקרוב ביותר ללבו, בחרו וגם
נימקו. על כן קראנו לקובץ "....את אשר בחרתי".
המשתתפים: י. פייכמן, ז. שניאור, י. כהן,
א. ראב, א. צ. גרינברג, א. המאירי, א. שלונג,
סקי, י. צ. רימון, י. בתימרי, ש. הלמן,
ר. אבינועם, י. אפרת, ש. שלום, ש. מלצר,
מ. ילן-שטקליס, א. מיטוס, א. עמיר-פינקרפלד,
א. ישורון, י. רטוש, א. פן, י. ה. יבין,
ש. סקולסקי, ג. טלפיר, י. טניף, ר. אליעז,
ל. גולדברג, א. חלפי, נ. יונתן, ל. בן-אמית,
י. רבינוב, מ. בסוק, ז. גלעד, ג. מישקובסקי,
ח. ורד, ד. רוקח, י. שלו, מ. דשא, ש. הר-אבן,
א. גלבע, א. קובנר, ב. גלאי, ע. טור-מלכא,
ע. הלל, ח. גורי, ט. כרמי, א. אמיר, ע. רבין,
ש. טנאי, ב. תומר, צ. ארד, פ. שדה, י. עמיחי,
א. טריינין, ט. ריבנר, א. אופק, מ. דור, נ. זך,
י. דוד, ר. חוסיין, ג. קעואר, ש. כתב, א. הוס,
ד. פגיס, א. אפלפלד וד. רביקוביץ.

החוק

מאת רוז'ה ואינן

מצרפתית: אהרן אמיר

ספר גדוש מתח נפשי שהגיע לתפוצה גדולה
בארצות שונות מיד עם התפרסמו, "החוק" זכה
בפרס-גונקור והועלה על בדהקולנוע בבימויו
של זיל דאסן.

ספרים חדשים

תמונת דוריאן גריי

מאת אוסקר ויילד

עברית: אברהם בירמן

גם חדש מעולה של הרומן הגדול של ג'יי. ק. פלאג'ו. הספרות האנגלית בסוף המאה הי"ט

כפר על גדות הירדן

מאת יוסף ברק

ורה של דגניה, אס"הקבוצות, מסופר בפי ממיסדיה, הספר הופיע באנגלית, ותיבת, ספרדית וכתב-בראיל לעוורים, ועשה רושם גדול בעולם

לפת בע"מ

שדרות רוטשילד 31, מל, 62959, ת"א

מפיצים של צינורות השקאה מחמרן (אלומיניום)

מתוצרת

מפעלי רוממה בע"מ, ירושלים

הסנה

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

ביטוח

גימלה

ב"הסנה!"

גימלה

צמודת ערך מוחלט
למדד יוקר המחיה

ניתנת לכל אדם
לעת זקנתו לפי

הבחירה והיכולת

האוצר מכיר בביטוח-גימלה
בתור גורם לזיכוי במס-הכנסה

הגימלה חיונית לכל אדם מכל

שככה ומעמד

בדבר פרטים פנה אל

הסנה

חברת הביטוח הגדולה בישראל

המשביר המרכזי

חברה קואופרטיבית לאספקה של

העובדים העברים בישראל, בע"מ

מוצרי בעלי

- טיב
- איכות
- מחיר עממי

בכל סניפינו:

- תליאביב
- ירושלים
- חיפה
- באר-שבע
- אילת